

ISSN 1728-7804

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

“Филология ғылымдары” сериясы

Серия «Филологические науки»

№ 1 (39), 2012 ж.

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
№1 (39), 2012 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:
филол. ғыл. д., проф. Б.Әбдіғазизұлы

Бас ред. орынбасарлары:
пед. ғыл. д., проф. Ф.Ш. Оразбаева,
филол. ғыл. д., проф. С.Д. Әбішева

Ғылыми редакторлар:
филол. ғыл. д., проф. Т.С. Тебегенов,
филол. ғыл. д., проф. Т.В. Шевакова

Редакциялық алқа мүшелері:
филол. ғыл. д., проф. К.И. Мирзоев,
филол. ғыл. д., проф. А.Қ. Жұмабекова,
филол. ғыл. д., проф. Б.Қасым,
пед. ғыл. д., проф. Г.А. Қажығалиева,
профессор Н.М. Исмаилов,
филол. ғыл. канд., доц. Н.Ж. Нұртаева,
пед. ғыл. д. Ж.К. Балтабаева

Жауапты хатшы:
филол. ғыл. к. А.Д. Ибраева

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2012

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10109 - Ж

Басуға 04.05.2012 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 19,25 е.б.т.
Таралымы 70 дана. Тапсырыс 208

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлагат» баспасы

Мазмұны
Содержание

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА

Ильясова Н. Көркем сөздің психоллингвистикалық қырлары.....	3
Кажигалиева Г.А. Интерактивные (групповые) методы в практике преподавания русского языка как неродного в педагогическом ВУЗе....	6
Иманалиева Г. Эмоциональные құбылыстардың рәй категориясы арқылы берілуі.....	10
Балмағамбетова Ж.Т., Крамер В.В. О способах перевода прецедентных текстов: взаимовлияние культур (на примере русского и казахского языков).....	13
Абдуллаева Ж.Т. Көркем шығармадағы реалий сөздерді аудару мәселесі.....	18
Бедусенко Г.А. О некоторых функциях разговорной лексики в современной печати.....	20
Қалибекұлы Т. Қытай тіліндегі біріккен сөздердің түрлері мен жасалу жолдары.....	24
Нұрсұлтанқызы Ж., Исмағұлов Ж. «Еркек» концептісін қалыптастыратын басқым атауларының гендерлік мәні.....	27
Маммадова А. Уточнение в предложении как явление синтагма синтагмов.....	30
Мазыбаева Ж. Т.Ахметжан шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның көрінісі.....	35
Ван Ешу, Сю Шилинь Взаимное влияние по лексике русского языка и английского языка.....	40
Қонабаева Г.С. Лақап есімдердің қолданылу аясы.....	43
Марьям Зарен Эгдем Разум и рационализм в Коране.....	46
Беласарова Ж. М.Томановтың қазақ тіліндегі жеке дауыссыз дыбыстардың даму сипатын анықтауы.....	50
Мамедова Э. Аллитерация и ассонанс в фразеологических единицах в языке дастанов «Китаби-Деде Горгуд».....	54
Гасанова А.А. Местоимения в языке перевода «Гюлистан» Сейфи Сарая.....	60
Загинайко О.Ю. «Человек говорящий» как объект филологического изучения.....	64
Утегулова З.Н. Типы антонимов в казахском и английском языках.....	68

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мүтнев З. Қазақ-орыс әдеби байланысын зерттеудің кейбір мәселелері..	71
Құлжанова Б.Р. Тіл – арыстан, есік баққан ашулы.....	74
Сабитова А.З. Путь к литературной независимости или становление американской поэзии.....	77
Кажигалиева Г.Ж.А. Эмоциональная репрезентация концепта одиночество в русской любовной лирике.....	81
Ибраева А. Ұстаз тағылымы.....	85
Лязбаева Б.К. К вопросу о языковой личности (на материале романа И.Есенберлина «Кочевники»).....	87
Ауелбекова Ш. XX ғасыр басындағы баспасөз.....	91
Токшылықова Г.Б. Корея әдебиетіндегі Хянга дәстүрі.....	93

Казахский национальный педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия
«Филологические науки»
№1 (39), 2012 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор:

д.филол.н., проф. Б.Абдигазиев

Зам. гл. редактора:

д.п.н., проф. Ф.Ш. Оразбаева,

д.филол.н., проф. С.Д. Абишева

Научные редакторы:

д.филол.н., проф. Т.С. Тебегенов,

д.филол.н., проф. Т.Б. Шевякова

Члены редколлегии:

д.филол.н., проф. К.И. Мирзоев,

д.филол.н., проф. А.К. Жумабекова,

д.филол.н., проф. Б.Касым,

д.п.н., проф. Г.А. Кажигалиева,

профессор Н.М. Исмаил,

к.филол.н., доц. И.Ж. Нуртаева,

д.п.н. Ж.К. Балтабаева

Ответственный секретарь:

к.филол.н. А.Д. Ибраева

© Казахский национальный
педагогический университет им. Абая, 2012

Зарегистрировано

в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 04.05.2012.

Формат 60х84 1/8. Объем 19,25 уч.-изд.л.

Тираж 70 экз. Заказ 208

050010, г. Алматы,

пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»

Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алматыдағы шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
Хабаршысы журналының «Филология ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі
ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки Вестник КазНПУ им.Абая, серия
«Филологические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций.

Әзизова А. Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш», «Таңғажайып дүние» романдарында көрініс тапқан фольклорлық дәстүрлер.....	98
Лейла Рагими Общая характеристика произведения «Ахлаг-Насири» (Насирова этика) Хаджи Насреддина Туси.....	101
Конарбаева К. Әбу Насыр әл-Фараби мен Абай дүниетанымындағы сабақтастық.....	107
Әтейбекова Н., Садыкова Р. Иран элементтерінің қазақ мәдениетінде көрініс табуы.....	112
Досанова Қ. Қазақ айтысының жанрлық ерекшелігі.....	115
Қалиева Ж.Д. Лирика-публистикалық поэмалардағы рухани үндестік пен ақындық таным өзгешілігі.....	117
Нусипов А. Қазақ аңыздарындағы Шыңғыс хан образы.....	120
Гахрамани Х. Эпоха, жизнь и произведения арузоведа XIII века Шамседина Мухаммед Бин Гейс Ар-Рази.....	124

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Шунишина Н. Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretilmesi.....	130
Брулева Ф.Г., Нурагунова Г.М. Безэквивалентная лексика художественного текста в обучении иностранных студентов русскому языку.....	133
Тнымбаева С.Т. Использование интернет-ресурсов и электронных пособий при обучении профессиональному русскому языку в ВУЗе.....	136
Искаков Х., Сейітқұлова Г. Ұлттық білім және ұлттық құндылық.....	140
Убинязова Ш. Жоғары оқу орнында студенттердің толеранттылығын тәрбиелеудің педагогикалық аспектілері.....	141
Жанқушқов Б. Қазақтың мақал-мәтелдері халқымыздың ұлттық педагогикасының қайнар көзі.....	144
Утегулова З.Н. Шетел тілін оқытуда қолданылатын прагматикалық кәсіби бағдарлы міндеттерді тиімді шешу.....	147
Хасенова А. Ізгілікті және нақты терминнің өзара қарама-қайшылықтары.....	149
Бугенова Л.А. Рефераты и их применение на занятиях в качестве самостоятельного задания.....	152

ЛИНГВИСТИКА

КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Н.Ильясова – доцент, ф.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ

Сөз астарынан асыл іздеп, оларды бейнелі түрде құлпытқа қолдану *көркем сөйлеуге* жатады. А.Байтұрсынұлы сөйлеуді «сөздің жалаң түрі», «сөздің көркем түрі» деп екіге бөледі. «Сөзді жалаң түрде айтқанда, күш көбінесе зейін жағына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек көзделеді. Сөзді көркем түрде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қисын (түйіс) жағына салынып, сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек кездеседі» – дейді [1, 394 б.]. Расында, көркем сөз – сөздің мағыналық ажарын аша білуді талап етіп, ой ұшқырлығын танытатын сөйлеу түрі. Оның психолингвистикалық ерекшелігі *сезім-дік таным* арқылы зерделенеді. Сезімдік таным айналадағы заттар мен құбылыстардың адам қажеттілігін өтеуі барысында пайда болатын ұнамды, ұнамсыз сезімдер негізінде қалыптасады.

Заттар мен құбылыстар адамдардың тек қажетіне жарап қоймай, олардың қызығуына, қуануына, қайғыруына, ашулануына, ызалануына, құмарлануына, шошуына, наздануына, қорқуына, үрейленуіне т.б. ықпал етіп, адамдарға тән эмоционалдық қасиеттерді айқындайды. Бұл құбылыс жекелеген индивидтердің психикасында, жан-дүниесінде, миында өмір сүріп, адамның дүниені тануына арқау болады.

Дүниені тану оның өмірлік позициясын айқындауға мүмкіндік береді. Солардың бірі – тілдік логика. Бұл сезім арқылы пайда болған танымды тілдік қажеттілікке пайдаланудан туындаған антропологиялық категория. Мәселен, бір нәрсе туралы сөйлегенде сол затқа қатысты жағымды әсер қалдыру үшін өзімізге ұнамды сезім қалыптастырған заттар мен құбылыстарға сүйенеміз. Мысалы, *Ай, бал бөбек, бал бөбек, балдайсың, Атқан жазғы арайлы таңдайсың. Күлгеніңде көктемдегі күндейсің, Күн нұрымен құлпырып гүлдейсің.* (Қ.Аманжолов) дегенде, балаға деген сүйіспеншілік сезімді жеткізуге, оятуға адамға ұнамды сезім қалыптастыратын *бал, арайлы таң, көктемгі күн, күн нұры* сияқты заттар мен құбылыстар арқау болған. Сезімдік таным мен тілдік логиканың сабақтастығынан пайда болған мұндай қолданыстар сөздің экспрессиялық, эмоционалдық қуатын арттырып, қабылдаушының қызығушылығын оятады.

Сезімдік таным мен тілдік логиканы сабақтастыра отырып, жаңа мағына тудыру – кез келгеннің қолынан келе бермейтін іс. Бұл адамға ерекше әсер ететін заттар мен құбылыстарды тану және оларды өңдеп, сұрыптап, жаңартып, соның негізінде мида жаңа бейнелер жасаудың көрсеткіші болып табылады. Дәлірек айтқанда, шығармашылық еңбектің нәтижесі. Бұл ойлаумен бірге алдын ала болжау, жаңа нәрсе жасау, іске асқан нәрсені елестету сияқты ой еңбегін қажет етеді. Адам басында осы процесс жүзеге асып жатса, шындық өмірге байланысты орамды ойды білдіретін көркем образдар қалыптасып, олар көркем сөйлеудің көрсеткішін анықтайды. Көркем сөйлеу қиялдың қызметінен туындайды. Қиял-дүниені жаңа қырынан танытып, заттар мен құбылыстарды жаңартып, түрлендіріп айтуға арқау болатын адамға тән дара қасиет. Бұл адамдардың болашақтағы қалауын, арманын, тілегін танытады. Арман-тілекті мақсатқа сай дұрыс қиялдау адамға зор қуат беріп, жаңа іске талпындырады. Осындай жаңа істің бірі адамдардың сөйлеу әрекетінде де көрініс табады. Солардың бірі – көркем сөйлеу.

Көркем сөйлеу шығармашылық қиял және қайта жасау қиялы арқылы жүзеге асады. Шығармашылық қиял – адамға туа біткен физиологиялық ерекшелік. Мұндай адамдар көрген, білген нәрселерінен үнемі әсер алады. Сондықтан олардың басында (миында) есепсіз мол бейнелер үздіксіз пайда болып отырады. Сол бейнені сурет салу немесе сөйлеу арқылы жарыққа шығарады. Бұл туа біткен дара қасиет болғандықтан, оны жарыққа шығару аса қиындық тудырмайды. Мұндай адамдар негізінен, суретші, акын, жазушы болады. Олар білімін толықтырып, өзін өзі дамытса жеке тұлғаға, тілдік тұлғаға айналады. Абай Құнанбайұлын жеке тұлға ретінде тануға туа біткен дарындылығы, ерекше бақылампаздығы, ой-өрісінің кеңдігі, күшті зейіні мен қайраты, ақыл-ойының сыншылдығы арқау болса, тілдік тұлға ретінде танылуына сезімдік таным мен тілдік логиканы сабақтастыра отырып, тың образдар жасауы, жаңа мағына тудыруы арқау болған. Осындай жеке тұлғалар әрбір сөздің әр тарапты мағыналық ажарын ашып, олардың қолданылу аясын кеңейткен. Көркем сөйлеудің түрін қалыптастырған. Олар суреттеген әрбір образ оқушының қызығушылығын оятады. Халық оны үйренуге, зерттеуге ден қояды. Нәтижесінде көркем сөйлеуге тән амал-тәсілдер анықталады. Осы амал-тәсілдер көркем сөйлеуге үйренудің жолдарын көрсетеді.

Ата-бабаларымыз да көркем сөйлеудің небір үлгісін жасап кеткен. Оны сонау XV-XVI ғасырдан бастау алатынын тілдік деректер дәлеледеп отыр. *Жардай атан, оташығы бұзаудай, боз сазан*

тоқтыдай, мұздай үлкен көбелі, сұлтандайын жүрісті, бекіре менен жайындай, қарағай мен қайыңдай т.б. сияқты теңеулер, балығы тайдай, бақасы қойдай сияқты гипербола, әсірелеу; *Тал шарбаққа мал сақтап, Тас қалаға жан сақтап, Тасқан екен мына хош!* немесе *Қайырылып қайыр қылуға, Қылғаның жоқ ұнаған, Қайратым қанша қайтса да!* дегендегі аллитерация, *Арқа-ға қарай көшермін, Алашыма ұран десермін! Ат құйрығын кесермін! Ат сауырсын берермін! Алыста дәурен сүрермін!* т.б. сияқты ассонанс деп атап жүрген амал-тәсілдер ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, өз жалғасын табуда. Алдыңғы буын өкілдері қалдырған үлгі негізінде көркем сөйлеуге үйренуге болады. Оған адамның қайта жасау қиялы арқау болады.

Қайта жасау қиялы дайын үлгілерді пайдалана отырып, тың образдар қалыптастыруға мүмкіндік береді. Дәлірек айтқанда, дайын үлгі негізінде көркем сөйлеуге қажетті тілдік қолданыстар жасау деген сөз. Бұл – заңдылық. Қандай өнер иесі болмасын, олар да өзіне дейінгі жеке тұлғалардан өзіне қажетті қолданыстардың үлгісін алып отырады.

Көркем сөйлеу тәсілдері тыңдаушыға әсер тудыру мақсатында қолданылады. Тілдегі әр сөздің мәніне, сөйлемдегі алатын орнына зор көңіл бөлініп, олардың астарында сезімдік таным көрініп тұрады. Сөйлеушінің тілдік логикасы, шығармашылық қабілеті негізінде қалыптасқан тілдік қолданыстар көркем сөйлеудің тілдік нормасын айқындайтын көрсеткіштер ретінде тіл жүйесінде орнығып отырады. Қазіргі таңда тілімізде жүйеленіп, нормаланған тілдік қолданыстар қатарына теңеу тәсілін, тіл ұстарту тәсілін, топ түрлерін жатқызуға болады. Тіл білімі сөздігінде теңеу (салыстыру) – (ағыл. Comparison) ортақ қасиеттеріне негізделген ұғымның өзге ұғымға логикалық теңестірілуі. Құбылыс, зат қасиеттері көрінуінің қатыстық деңгейін анықтау үшін жүзеге асырылады... Теңеу түрлі амалдармен троппен (метафорамен), морфологиялық формамен (Үстеу және сын есімнің салыстырмалы шырайларымен) синтаксистік құрылымдармен (салыстырмалы мағынаның көмектес септік формасымен, салыстырмалы оралымдармен салыстырмалы бағыныңқымен т.б.) беріледі делінген [2, 360 б.]. Теңеу негізінен, белгілі бір заттар мен құбылыстарды және оларға тән белгілерді (қимылын, сынын т.б.) екінші бір затпен немесе оған тән белгілермен салыстыруға негізделіп, сөздердің ауыспалы, келтірінді, салыстырмалы мағыналарда жұмсалуды-на негіз болады. «Ауыспалы мағына заттар мен құбылыстардың қандай да бір ұқсастығына, шектестігіне байланысты сөздің тура мағынасынан өрбиді. Мысалы, айығу – аурудан жазылу, күннің ашылуы, жүйрік – жүйрік ат, жүйрік ой», – дейді Ғ.Қалиев [3, 41 б.]. Ал, келтірінді мағына заттар мен құбылыстардың экспрессивті сипаты мен эмоционалды қызметінен пайда болған мағына. Ақындардың түйені шөл кемесі деп, комбайнды жер кемесі деп жырлауы (поэтикалық метафора) келтірінді мағынадан туындайды. Салыстырмалы мағына бір затты екінші затпен салыстыруды білдіреді. Мысалы, *Бұрын Әділ барда, Ермек барда құрқұлтайдың ұясындай ғана сұп-сүйкімді бөлме еді* (Ш.Мұртаза. Қара маржан) деген сөйлемде бөлмені құрқұлтайдың ұясына теңеуден салыстырмалы мағына туындап тұр. Егер сөйлеу үстінде сөздердің бірі осындай мағыналардың бірінде жұмсалса, онда сөйлеудің бұл түрі көркем сөйлеуге жатады. Тіл ұстарту сөйлеушінің тұрақты тіркестерді құбылтып қолдану мүмкіншілімен айқындалады. Бұл жөнінде Ә.Құрышжанов былай дейді: «Тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрлі сөздерден гөрі басты ерекшелігі – олар кісінің айтайын деген ойын ықшамды да, тұжырымды формада ылғи тап басып, дәл жеткізеді, «көңілден шыққан көрікті ойдың» өң-шырайын қашырмай, мақамын келтіре толғай айтуға мүмкіндік береді. Ол сөйлемнің әрін келтіреді... Қанатты бүтін сөздерді туғызуда Абай ең алдымен халық тілінің сөлін сығып, нәрін алған, дарын күдіретін соларға артқан. Мысалы, оның: *Екі кеме құйрығын. Ұста – жетсін бұйрығың!* деген толғамы «Екі кемеңіз басын ұстаған суға кетеді» деген халық нақылымен астасып жатады. Халық тіліндегі тұрақты тіркестің кейбір сөздерін (*суға кетеді*) басқа сөздермен (*бұйрығың жетсін*) әдейі ауыстыру арқылы Абай халық афоризмінің жаңа түрін (Абай тілінің өзіндік түрін) жасап отыр. Халық тілін жақсы білетін қазақтың құлағына бұл сияқты жаңа сөз орамдарының түрпідей тимейтіні былай тұрсын, қайта оның құрышын қандырады. Оның басты себебі мынада: халық суға кетеді деген тіркес арқылы «екі кемеңіз құйрығын ұстаған» адамның өз түбіне өзі жететінін айтып тұр» [4, 122-123. б.]. Абай қолданған мұндай тәсілді тіл ұстарту тәсілі деп атауға болады. Дәлірек айтқанда, халықтың қанатты сөздерін құбылтып қолданудың тәсілі. Фразеологизмдерге тән коммуникативтік мағынаның бір түрі образды тұрақты тіркестер арқылы берілетін болса, оны құбылтып қолдану арқылы көркем сөйлеудің бір тәсілін анықтауға болады. Көркем сөйлеудің тағы бір амалы троп түрлерін қолдану болып табылады. Олар – кейіптеу, астарлау (символ), алмастыру (метонимия), мензеу (синекдоха), кексін (ирония), ұлғайту (гипербола), кішірейту (литота), әсірелеу (гротеск) [5, 230-244 б.] тәсілдері арқылы жүзеге асады. Ғ.Қосымова троптың қызметі туралы былай дейді: «Бұл көркемдеуіш элементтер шешендік сөздерді жай сөзден ажыратып тұратын тілдік белгілер болып саналады. Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді орнымен қолдану ойды бейнелі және түйіндеп жеткізудің құралы болса, троптың түрлері өмірдің шындығын, құбылысты кісінің көз алдына

елестететіндей етіп суреттеуге көмектеседі. Троп гректің «йін», «иірім» деген сөзі болса, фигура – латынның «келбет, бейне» деген сөзі. Троптың түрлерінің бәрі ауыспалы мағынада қолданыла-ды» [6, 227 б.].

Көркем сөйлеуге тән ерекшеліктердің бірі шындық болмыстағы жансыз нәрселерге жан бітіре сөйлету болып табылады.

Күлімсіреп аспан тұр,

Жерге ойлатып әр нені деген Абайдың өлең жолдарын З.Қабдолов былайша талдайды: «Осы жолдарды оқығанда біздің маңымызда әдеттегі жансыз табиғат емес, әлде бір тіршілік тыныстап көз алдымызға кәдімгідей қимыл, құбылыс елестеп кетеді. Аспан жай тұрған жоқ, езу тартып, «күлімсіреп» тұр. Жер жай жатқан жоқ, әлгі бір жадырап, жайнап күлген аспанның қылығына елтіп, бір түрлі «ойланып» жатыр. Осының бәрін біз көзімізбен көріп, көңілімізбен сезінетін секілдіміз. Аспан күлімсіреп тұр дегенде Абай, әрине, аспанның ашық, нұрлы екенін айтып тұр. Бірақ *аспан ашық* деген сөздің әсері *аспан күлімсіреп тұр* дегендей болмас еді. Өйткені алдыңғы-сы әшейін хабар, ауызекі айтыла салған сөз ғана да, соңғысы сөзбен айтылған сурет» [5, 90.] Көркем сөйлеу арқылы берілген осы сурет те сезімдік таным мен тілдік логиканың байланысы-нан туындаған. Аспандағы күн сәулесі жерге жеткенде, топыраққа жылу тарап, жер бетінде жана тіршілік пайда болады. Көк шалғын шөптер, сан алуан гүлдер өсіп жердің беті құлпырып кетеді. Аспан әлемі болмаса, жерде мұндай құбылыс болмас еді. Осы құбылысты көрген адамның бойында ұнамды сезім қалыптасады. Бусанған жерді, шалғын көкті, сан алуан гүлді көргенде адам еріксіз күлімсіреп, осы құбылыстың пайда болуына не себеп екен деген ойға қалады. Осы процесс барысында сезімдік таным мен тілдік логика сабақтасады. Адам өз сезімін өзіне әсер еткен құбылыспен байланыстырып, оны тілдік қажеттілігіне пайдаланады. Нәтижесінде тың образ жасалады. Бұл тыңдаушыға ерекше әсер тудырады.

Көркем сөйлеудің түрін айшықтайтын тәсілдер сөйлем ішінде қолданылады. Сондықтан көркем сөйлеуде қолданылатын сөйлемдердің де өзіндік ерекшеліктерін атап өткен жөн. Мұндай сөйлемдерді *бейнелі сөйлемдер* деп атаймыз. Бейнелі сөйлемдердің құрамында ауыспалы, келтірінді мағынада жұмсалған сөздер, троп түрлері, тіл ұстарту заңдылықтары қолданылады. Бейнелі сөйлемдердің мәнін анықтайтын тілдік қолданыстардың қай түрі болмасын семантикалық жағынан да, грамматикалық жағынан да үйлесім тауып, танымдық әдіске негізделуі шарт. Сонда ғана ол қабылдаушыға түсінікті болып, әсерлі суретті бейнелейді. Көркем сөйлеудің жөні осы екен деп сөйлем ішінде көріктеу амалдарын орынсыз қолдана беруге болмайды. Мұндай сөйлемдер қабылдаушының ұғымына қиындық тудырып, жалықтырып жібереді. Бейнелі сөйлемдерді қолдана білу сөздердің семантикалық қабатында жатқан астарлы мағынасын аша білу болып табылады.

Көркем сөйлеу тек акын-жазушыларға ғана қажет нәрсе емес, ол сезімді тіл арқылы білдірудің жолы ретінде әлеуметтік-коммуникативтік, лингвомәденитанымдық қызмет атқара алады. Мәселен, көркем сөйлеудің амалын көрсететін тәсілдердің бірі – кекесін (ирония), мысқыл (сарказм). Олардың астарында сын, сықақ, юмор жатады. Осы тәсілді әлеуметтік-қоғамдық ортадағы сөйлеу этикетінің нормаларына енгізуге болады. Қызмет бабында әр түрлі жағдаятқа байланысты адамдарда жағымсыз эмоциялар туындап жатады. Жағымсыз эмоция тіл арқылы көрініс тапқанда ол сауатты, парасатты түрде жарыққа шықпай жөн. Мемлекеттік қызметкерлер жағымсыз эмоциясын бір-біріне балағаттау арқылы шығарса, ар-намысқа нұқсан келеді; кейіп, ренжіп, ұрсып айтса өзінің жүйкесіне кері әсер етеді; сын, сықақ, юмор арқылы жеткізсе екі жаққа да тиімді, әсерлі, нәтижелі болады. Қорыта келгенде, көркем сөйлеу тілдің қоғам мүддесін өтеудегі қызметі мен адамдардың дүниетанымдық, психологиялық жай-күйін саралауға мүмкіндік беретін лингвистикалық категориялардың бірі болып табылады.

1. Байтұрсынов А. Сөйлеу әуезділігі // *Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімалар, публ. мақалалар және әдеби зерттеу.* – Алматы, 1991. – 460 б.

2. Словарь по языкознанию / под общей ред. Сулейменовой Э.Д. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 с.

3. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік словарь, 2005. – 440 б.

4. Құрышжанов Ә. Халық тілінің қаймағы бұзылмасын // *Жазушы және сөз мәдениеті.* – Алматы: Ғылым, 1983. – 152 б.

5. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970. – 377 б.

6. Қосымова Г. Лингвистика арнасындағы шешендіктану ғылымының өзекті мәселелері // *Қазақ тілін коммуникативтік, функционалдық бағытта зерттеу және оқытудың инновациялық технологиялары: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.* – Алматы, 2010. – Т.2. – Б. 119-125.

Резюме

В данной статье рассматриваются психолингвистические особенности художественного текста.

Summary

This article discusses psycholinguistic features of a literary text.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ (ГРУППОВЫЕ) МЕТОДЫ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК НЕРОДНОГО В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Г.А. Кажигалиева – д.п.н., профессор, зав. Кафедрой практического русского языка,
КазНПУ им. Абая

Интерактивное обучение – ключевой компонент кредитной системы образования, функционирующей сегодня в ВУЗовском образовательном процессе РК. Актуализация интерактивных методов обучения – веление времени. Цель интерактивного процесса – «изменение и улучшение моделей поведения и деятельности участников педагогического взаимодействия. Анализируя собственные реакции и реакции партнеров, участник меняет свою модель поведения и осознанно усваивает ее» [1, с. 341]. Неслучайно через интерактивные технологии обучения реализуются такие принципы взаимодействия, как: а) *ценностно-ориентационный*, проявляющийся в совместной деятельности, гибких и богатых связях во всем многообразии их форм и полифункционального общения; б) *совместимость коммуникативных систем* – языковых, информационных, социокультурных; в) *оптимальность информации*, то есть концентрация взаимодействия на главных аспектах деятельности, определение оптимального объема и качества принимаемой и передаваемой информации; г) *межкультурная адаптация*: подбор адекватного механизма действия, изучение когнитивной системы реципиента, концептуальных конструкций и моделей, механизма взаимодействия, раскрывающих сложный процесс коммуникации на межкультурном уровне; д) *коммуникационная активность*, направления на взаимодействие, обеспечивающая включение обучаемого в пространство, в котором осуществляется согласование интересов. Сами интерактивные образовательные технологии обучения реализуются на основе принципов: активации учащихся в учебной деятельности и в общении; динамичности и сочетаемости моделируемых информационных и личностных отношений в педагогическом процессе; педагогической интерпретации личностных достижений в учении в контексте развития индивидуального и коллективного субъектов учебной деятельности; полимодального предъявления учебного материала; соразмерности использования логических форм объяснения учебного материала; соразмерности приемов педагогического управления учебной деятельностью. Интерактивный процесс, характеризующийся высшей интенсивностью коммуникации, способствует целенаправленной рефлексии обучающихся в процессе учебной деятельности по предмету.

Термин *интерактивность*, давший название данному виду обучения, определяется как психологическое новообразование, характеризующееся деятельным состоянием, направленным на активность партнеров в процессе коммуникации и основанным на взаимопонимании. Под интеракцией (англ. *interaction*) следует понимать общение, взаимодействие между людьми с оказанием влияния друг на друга во время работы, игровой ситуации и т.д. Интеракция (обмен действиями), помимо коммуникации (собственно обмен сообщениями (данными) в знаково-символической форме) и перцепции (восприятие собеседниками друг друга), является составной частью структуры общения. То есть интеракция и коммуникация представляют собой пересекающиеся, смежные понятия. При интеракции взаимодействие понимается как непосредственная межличностная коммуникация, важнейшей характеристикой которой определяется способность человека «принимать роль другого». Интерактивность – движущая сила коммуникации, влияющая на интенсивность и продуктивность акта общения за единицу времени. Следовательно, интерактивное обучение воплощает собой обучение в диалоговом режиме, в ходе которого осуществляется взаимодействие. Интерактивное обучение позволяет так организовать учебный процесс, что все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс учебного познания, у них есть возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. То есть интерактивное обучение строится на взаимодействии обучающегося с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта.

В интерактивном обучении обучающийся становится полноправным участником учебного процесса, его опыт – основной источник учебного познания. В интерактивном обучении, по сравнению с традиционным меняется взаимодействие обучающего и обучающейся: активность пре-

подавателя уступает место активности студентов; педагог не дает готовых знаний, но побуждает учащихся к самостоятельному поиску, создает условия для их инициативы. Преподаватель здесь выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации [2].

Привлекательность и эффективность интерактивного обучения связаны с тем, что оно позволяет одновременно решать несколько задач:

- развитие коммуникативных умений и навыков, помощь в установлении эмоциональных контактов между учащимися;
- решение информационной задачи, поскольку осуществляется обеспечение обучающихся необходимой информацией, без которой невозможно реализовать совместную деятельность;
- решение обучающих задач, поскольку происходит развитие общих учебных умений и навыков (анализ, синтез, постановка целей и пр.);
- решение воспитательной задачи, поскольку студенты приучаются работать в команде, прислушиваться к чужому мнению;
- решение задач релаксации, снятия нервной нагрузки, смены форм деятельности, переключения внимания и т.д. [3; 4; 5; 6; 7].

Если речь вести об эффективности интерактивного обучения в преломлении на конкретных субъектов образовательного процесса, то интерактивный режим дает *связке «группа – преподаватель»*:

- многомерное освоение учебного материала;
- нестандартное (креативное) отношение к организации учебного процесса;
- формирование мотивационной готовности к межличностному взаимодействию как в учебных, так и в иных ситуациях;

студенческой группе:

- формирование студенческого коллектива как групповой общности;
- развитие навыков анализа и самоанализа в процессе групповой рефлексии;
- повышение познавательной активности группы;

студенческой микрогруппе:

- развитие навыков общения и взаимодействия в малой группе;
- адаптация к меняющейся обстановке, поощрение к гибкой смене социальных ролей в зависимости от ситуации;

- соблюдение и принятие нравственных норм и правил совместной деятельности;
- формирование ценностно-ориентационного единства малой группы;

каждому конкретному студенту:

- развитие личностной рефлексии;
- осознание включенности в общую работу;
- становление активной позиции в учебной и иной деятельности [2; 3; 4; 5].

Интерактивные методы обучения предполагают активную деятельность обучаемых, обучаемых и обучающего в процессе обучения. Интерактивное обучение организуется в малых группах, состоящих из 3-4 человек разного уровня языковой подготовки (сильный, средний и слабый студент); при этом успех или не успех одного обучаемого при выполнении задания отражается на результате всей группы. И оценка за выполнение задания ставится на всю группу. Здесь повышается ответственность каждого студента, распространяемая не только на результат его индивидуальной работы, но и на результат работы всей группы. Помимо этого на учете разного уровня языковой подготовки (сильный, средний и слабый студент) может быть организована и индивидуальная работа через ранжирование сложности учебных заданий. Интерактивное обучение значительно увеличивает время речевой практики обучаемого, речемыслительной деятельности, в нашем случае в рамках практического курса «Русский язык»; оно позволяет акцентировать внимание обучаемого на самостоятельном добывании информации, ее критическом осмыслении и усвоении. Здесь хотелось бы представить несколько примеров интерактивных заданий, которые используются нами в практике преподавания общеобязательной дисциплины «Русский язык» на неязыковых и гуманитарных факультетах педагогического вуза:

Ролевая игра «Интервью»

Цель: помочь обучающимся держать определенную позицию в общении.

Организация: работа группы студентов по определенным ролям.

Вид занятия: СРСП.

Один из участников игры садится в центр круга и объявляет, какую социальную роль он для себя выбрал (педагог, режиссер, школьник, родитель, врач и т.д.). Остальные студенты задают ему 5 вопросов в рамках его социальной роли. Затем его сменяет следующий ученик, сменяется и его социальная роль. Задаются 5 вопросов.

Коммуникативный тренинг

Цель: анализ речевого поведения каждого из обучаемых, выявление речеведческих знаний.

Организация: работа малыми группами студентов.

Вид занятия: семинар

1. Анализ речевого поведения ораторов разного типа по видео- и магнитофонным записям. Группа из 2-3 человек отслеживает одно из качеств: умение преодолевать страх перед публикой, степень мобилизации, стиль общения, открытость, гибкость мышления, эмпатия, толерантность, ассертивность и т.д.

2. В целях создания психологического настроя доверительности и открытости следует связанное высказывание преподавателя на тему «Мое любимое занятие».

3. Выступления студентов и анализ данных монологов по аналогии с 1-ым этапом (выступление может быть записано и на видео).

Игра «Свежая информация»

Цель: научить поисковому реферативному и выборочному чтению.

Организация: работа малыми группами студентов.

Вид занятия: СРСН.

Каждая из малых групп студентов (3-4 человека) получает одинаковый пакет свежих газет самого различного направления («Казахстанская правда», «Караван», «Новое поколение», «Мегаполис», «Панорама», «Аграрный Казахстан», «Время» и др.), а также выбирает одну из проблем, наиболее часто освещаемую в прессе: политическая жизнь, экономика и бизнес, правосудие, культура, спорт и т.п. Задание: за 25 минут выбрать информацию по интересующей группе проблеме, обработать ее (распределить в группе материал, обязанности, роли, выстроить композицию своего публичного выступления) и выйти с передачей. Каждая группа демонстрирует результат своей работы, остальные – анализируют выступления по таким критериям: 1) качества оратора на трибуне; 2) актуальность и новизна содержания выбранного материала; 3) качество сценических находок в подаче материала.

Самооценка

Цель: выработка у студентов объективной оценки своих достижений, адекватной Я – концепции; формирование ответственности. Примечания: Процесс самооценки вводится там, где студенты успешно овладевают учебным материалом, где обучение посильно, успешно, доступно; при самооценке проводится анализ результатов деятельности и не оцениваются свойства личности.

1. Преподаватель предлагает студентам определить свою отметку по выполненному заданию, по усвоенной теме.

2. Студенты проводят самоанализ и выставляют себе отметку.

Найди ошибку

Цель: обучение редактированию языкового оформления мысли; повышение культуры речи студентов.

Студенты работают над фрагментами из сочинений, газет, других СМИ, стихотворений известных и неизвестных авторов и т.д. Им необходимо: определить, где творчество, а где элементарная неграмотность; классифицировать речевую или грамматическую ошибку.

Обоснуй свой выбор

Цель: обучение редактированию языкового оформления мысли; повышение культуры речи студентов.

Языковая группа в 10-12 человек делится на 3-4 микст-группы (объединение студентов разно-

го уровня подготовленности: слабый, средний, сильный), каждая из которых получает свое задание. Затем подготовленные задания презентуются каждой микст-группой; презентация осуществляется в соревновательных условиях, поскольку по завершении презентации определяются ее победители и призеры. Как правило, для такой интерактивной (групповой) работы нами используются задания на редактирование. Здесь приводится один из примеров такого интерактивного (группового) задания, использованного нами в своей практике преподавания: *Укажите речевые ошибки в следующих предложениях, определите их тип, обоснуйте свой ответ. Отредактируйте предложения.*

1 гр. 1) Ряд столов стояли посередине аудитории. 2) Врач прописала ребёнку новое лекарство.

2 гр. 1) Потому что эксперимент прошёл удачно, удалось сделать интересные выводы. 2) Путешествуя на велосипеде, развиваются мышцы спины и ног.

3 гр. 1) Мать беспокоилась за сына. 2) Многие ребята мечтают и стремятся к полетам в космос.

Таким образом, интерактивный режим в обучении, как показывает практика преподавания русского языка как неродного на неязыковых и гуманитарных факультетах педагогического вуза, способствует успешному формированию таких важных для будущего учителя-предметника умений и навыков, как: ориентировочные, информационно-аналитические, прогностические, полемические, визуально-презентативные, креативные и рефлексивные.

1. Ахметова Н.А. Модульно-рейтинговая технология обучения: Научный подход. – Алматы, 2001.

2. Кашилев С.С. Технология интерактивного обучения. – Минск: Белорусский Верасень, 2005.

3. Кларин М.В. Интерактивное обучение – инструмент освоение нового опыта. Педагогика. 2000. №7.

4. Гейхман Л.К. Интерактивное обучение общению: подход и модель. – Пермь: Издательство Пермско-го гос. ун-та, 2002. – 246 с.

5. Вайсен Р., Оли Дж., Эванс В., Ли Дж., Спрунгер Б., Пеллаукс Д. Обучение жизненным навыкам в школах. – М.: Вита-Пресс, 1996. – 66 с.

6. Инновационные процессы в школе: организация и управление. – Владимир, 1995. – 69 с.

7. Коростылева Л.А., Советова О.С. Психологические барьеры и готовность к нововведениям. – СПб., 1996. – 33 с.

Түйін

Мақалада педагогикалық жоғарғы оқу орнындағы гуманитарлық және тілдік емес факультеттеріндегі қазақ бөлімдерінде орыс тілін оқытудағы интерактивтік (топталым) әдісінің лингводидактикалық мүмкіндіктері қарастырылады.

Resume

In this article it considers the lingual didactic opportunities interactive (group) methods by the teaching of Russian language as the unnative language at the non-language and humanitarian faculties of Pedagogical University

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ КАТЕГОРИИ РАЙ КАТЕГОРИИ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУ

Ғ.Иманалиева – доцент, филол.ғ.к. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Адам эмоциясын білдіруде ерекше қызмет атқаратын етістік категорияларының бірі – рай категориясы. Рай категориясының бұл ерекшелігі оның сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке деген көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындыққа, болмысқа қатысын білдіруімен тікелей байланысты. Себебі эмоционалдылыққа қатысты сөйленімдердің әрқайсысында міндетті түрде сөйлеушінің жағымды, я болмаса жағымсыз көзқарасы, шындыққа болмысқа деген қатысы көрініп отырады. Рай түрлерінің аталған сипаты «Қазақ грамматикасында былай беріледі: «Белгілі қимыл, іс-әрекеттің белгілі субъекті тарапынан іске асу-аспауы, қимылдың, іс-әрекеттің болу-болмауына сөйлеушінің көзқарасы, пікірі, бағасы, анықтығы, ақиқаттығы, күдіктілігі, күмәнділігі, болжамдылығы, жорамалдылығы, орындалу ниеттілігі, шарттылығы т.б. тілек, қалау, бұйрық мәндері т.б. қатар көрініп отырады» [1, 512]. Қазіргі қазақ тілінде етістік райының төрт түрі көрсетіледі. Олар: ашық рай, қалау рай, бұйрық рай, шартты рай. Ашық рай – қимылдың шындық өмірде белгілі бір мезгілде болатынын, болып өткенін, болып жатқанын, я болмайтынын білдіреді. Яғни, ашық рай қимыл-әрекеттің үш шақты біріне қатыстылығын білдіреді. Қалау рай сөйлеушінің қимылды жүзеге асырғысы келетін ниетін, ықыласын, ойын білдіреді. Бұйрық рай қимылды жасау жасамауды талап етіп, ұйғарып, қозғау салады. Шартты рай екінші қимылдың жасалу жасалмауына шарт болатын қимылды білдіреді.

М.Оразов етістіктің рай категориясы туралы: «Етістіктің көп қолданылатын және грамматикалық мағынасы жағынан бай категориялардың бірі рай категориясы болып саналады. Оның үстіне бұл категория тіл-тілдердің барлығына да тән категория. Рай категориясының тілдік сипаты оның логикалық ұғымдармен байланысында жатыр. ...Амал-әрекеттердің орындалу, орындалмауына айтушының көзқарасын білдіру азын-аулақ қана тіл элементтерінің үлесіне тиеді. Олардың ең толық көрінісі етістіктің рай категориясымен байланысты», – деп жазады [2, 224]. Яғни етістік амал-әрекетті білдірумен бірге, рай категориясы формалары арқылы сол амал-әрекеттің объектив шындыққа қарым-қатынасын және айтушының сол айтылған ойға байланысты көзқарасын да білдіреді. Рай қосымшалары арқылы қалау, тілеу, бұйыру, өтіну, ұйғару, жалыну, жалбарыну, ынталану, қарғау сияқты толып жатқан мағыналық реңктерді беруге болады.

А.Бсқақов, Н.Оралбаева еңбектерінде іс-әрекеттің құбылыстың ақиқатқа қатысын білдіруіне орай қазіргі қазақ тіліндегі райлар іштей екі топқа топталады. Бірінші топқа реалды қимылды, яғни объективті модальдылықты білдіретін ашық рай еңсе, екінші топқа неғайбыл қимылды, яғни субъективті модальдылықты білдіретін бұйрық рай, қалау рай, шартты рай енеді. Н.Оралбаева реалды рай (ашық рай) мен неғайбыл райлардың (бұйрық рай, қалау рай, шартты рай) мынадай айырмашылықтарын көрсетеді:

- 1) ашық райдың арнайы көрсеткіші жоқ, неғайбыл райлардың көрсеткіштері бар;
- 2) ашық райдағы реалды қимылды шақ көрсеткіштері білдіреді, неғайбыл райларды бұйыру, қалау, шарт мағыналарын осы райлардың көрсеткіштері білдіреді [3, 271].

Ашық рай амал-әрекеттің объектив шындықпен байланысын білдіреді де ол шақ категориясымен тікелей байланысып жатады. Яғни, ашық райдың басты семантикалық ерекшелігі – эмоциялық процестің объективті шындыққа қатысы болу-болмауының сөйлеп тұрған сәтпен байланысы.

Даусы мұндай ашық болар ма, әр сөзі балғамен соққандай естіледі (С.Мұратбеков) – тамсану, сүйсіну. Мұнда айтушы тарапынан беріліп тұрған бағалауыштық сипат басым.

– Жарайсың, жігітім! – деп Құсайын оған ырза болып қалды (І.Жансүгіров) – ырза болу.

Сатан салбырап қосына қайтты (І.Жансүгіров) – көңіл-күй түскен адамның қалпы. Мұнда бейнелілік стильдік мән басым.

Бұйрық рай қимылдың жасалу я жасалмауын талап ету, қозғау салу мақсатында жұмсалады. Бұйыру бұйрық райдың негізгі мағынасы болғанымен, бірден бір мағынасы болып саналмайды. Бұйрық райдың адамның сан түрлі эмоциясын білдіруде беретін мағыналық реңктері өте көп. Қорқыту, үркіту, қоқан-лоқы көрсету, мазақ қылу сияқты эмоциялық реңктегі сөйленістер негізінен етістіктің келер шақ формасында айтылады. Мысалы,

– Қазір мен сенің мылжа-мылжаңды шығарам (М.Мағауин) – қоқан-лоқы көрсету.

Бұдан кейін сақ бол! (М.Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Арыз айтм деп әуреленбе (М.Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Мені қайта ашуландырып алып жүрме (М.Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Бұйрық рай мағынасын білдіретін аналитикалық форманттарға *-ушы болма, -а көр, -а көрме* форманттары жатады. *-ушы болма* аналитикалық форманты қатал бұйрық, қимылдың жасалуына үзілді-кесілді тыйым салуды білдіреді. Мысалы,

– Бір күні мойныңды үзіп аласың, бұдан былай таудағы трамплиннің маңынан жүруші бол-
ма! (М.Мағауин) – қорқыту, тыйым салу.

Тілек, өтініш, кешірім сұрау, жалыну, жалбарыну, тілек мағыналарын **-а көр, -е көр, -и көр** аналитикалық форманттары білдіреді. Мысалы,

– Жеңеше, бері келші... айналайын жеңеше, кеше **гөр** мені... – Тәлтіректей тұрып Жанайдың апасының алдына барды, етегіне орала жүресінен отыра кетті де, сыбырлаған үнмен: – Кеше **гөр**... жеңешетай... айналайын... айыбым, мә-ә... – деп қалтасына бүгерлеп алған ақшаны тықпалай берді (С.Мұратбеков).

Иә, сақтай гөр! Ата-бабалар аруақтары жар бола **гөр**! (С.Елубаев).

Бұйрық мағына және бұйрық рай формалары арқылы берілетін басқа да эмоционалды мағыналар сөйлеушіден екінші, үшінші жаққа бағытталатын болғандықтан, бұйрық райдағы етістік жікте-леді. Бұйрық райдың жақтық мағынасын білдіретін жіктік жалғаулары бар. Олар бұйрық райдан басқа ешбір райда қолданылмайды. Жақтырмау, ұнатпау, істеп жатқан ісін ұнатпай тыйып тастау мағыналарын білдіру үшін нөлдік формамен келетін бұйрық райдың екінші жақ жекеше және **-ың, -ің** жалғаулары арқылы жасалатын екінші жақ көпше түрлері жиі қолданылады. Мысалы,

– Кісінің ит жынын құрыстырып, босағасына байлап қойғаны несі, тақа, ал **шауып ал** енді! – деп, жұдырығын түйгіштеп ешкінің терісін сыпырып жатыр Дәу апа (С.Елубаев).

Ызам келді де:

– Былжырамай құрықты **бер**! Өңшең қатын! – дедім (І.Жансүгіров).

Топырламай, **шығыңдар**! – деді (Ж.Аймауытов).

– **Шеіңдер** қолдарын! – деп жекіді Бұлыш жігіттерге. Өзі Асан бәлшебектің байлауын шешіп жатыр (С.Елубаев).

Мұны үйдегінің бір үлкені естіп келіп, мынау саяқтарына қабағын түйіп қайырып әкетті:

– Өліп пе едің? Берекесін кетірмей **тыныш отырыңдар**. Бәріңе әдемілеп жасап беремін, – деп жалпақ сары тапал қолды жуып, Ысқақтың жанына отырды (І.Жансүгіров).

Бұйрық райдың **-сын, -сін** формалары арқылы келетін үшінші жағы сөйлеуші өз сөзін, көзқарасын, түрткі салу ниетін жағымды я болмаса жағымсыз эмоциясын тыңдаушыға емес бөгде жаққа қарата білдірген кезде қолданылады. Бұйрық райдың **-сын, -сін** формасы қосыну, жақтыртпау реңкін беру үшін де қызмет етеді. Мысалы,

Бәйбіше марқұмға салыстырғанда:

– Қайдағы... Басқан ізінен **садаға кетсін**, – десті (Ж.Аймауытов).

«Мә» дедім мен оған... әкең... **жалтыратып көрсін**! (С.Мұратбеков).

Райға қатысты жазылған еңбектер мен айтылған пікірлерде қазақ тіліндегі бұйрық рай формаларының **-шы, -ші** қосымшаларының қосылуы арқылы қолданылуы, олардың түрлі мағыналық реңк тудырудағы қызметі туралы да сөз болады. Л.Дүйсембекова бұйрық райға қатысты жазған еңбегінде бұйрық рай формаларының барлығы да (үш жақта) **-шы, -ші** қосымшаларының қосылуы арқылы да қолданылатындығын, ол қосымшалар бұйрық райға қосылған кезде бұйрық мәнінің солғындап, жұмсара түсетіндігін жазады. Еңбекте аталған қосымшаның өтініш, тілек, ниет, сұрану, жалыну, жалбарыну т.б. да реңктерді білдіру мақсатында жұмсалыуы турасындағы тілдік деректер мен талдаулар беріледі [4, 37].

Бұйрық райдың бірінші, екінші жақ тұлғаларына **-шы, -ші** қосымшаларының қосылуы арқылы қолданылған төмендегі тілдік бірліктерде таза бұйрық мәннен гөрі тілек, өтініш мәні басым екендігі байқалады. Коммуниканттар арасындағы жағымды, сыпайы қарым-қатынасты да білдіреді.

– Үйге **қайтайықшы**, – деді қыз (М.Мағауин).

– Осының етіне **түйіспеші**, мына балапандарға берелік, – деді (С.Мұратбеков).

Тыйым салу мағынасын беріп тұрған **аттап көр** етістігінде **-п көр** аналитикалық формантынан кейін қосылған **-ші** формасы, тыйым салынып тұрған әрекет жасалған жағдайда ары қарай қолданылатын шара бар екендігін де меңзеп тұр.

– Ал, егер осыдан қалаға қарай **аттап көрші**! (І.Жансүгіров) – қорқыту, тыйым салу мәні. Бұл жағдаятта коммуниканттар арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуі, жағымсыздығы байқалады.

Л.Дүйсембекова шартты райдың **-са, -се** жұрнағы мен **-шы, -ші** қосымшаларының бұйрық райдың екінші жақтағы ерекше бір формасын жасайтындығын жазады (**айт-са-ң-шы, бер-се-ң-ші, ал-са-ң-шы, көр-се-ң-ші, отыр-са-ң-шы**). «Бұл етістіктерде шартты райдың **-са, -се** көрсеткіш-тері болса да, олар шартты рай мағынасын бермейді. Бұйрық райдың екінші жақ формасындағы сияқты мұнда да қимыл-қозғалыс тыңдаушыға, яғни екінші жаққа бағытталады» [4, 37].

Төмендегі сөйлемдерден **-са, -се** шартты рай формалы етістіктердің бірінші жақта жіктеліп оған **-шы, -ші** қосымшаларының қосылуы арқылы айтушының өкініші, күйініші білдірілгендігін байқауға болады.

Мұны бұрын **ойласамшы**! (Ж.Аймауытов) – өкіну

Бұларды есіме **алсамшы!** (Ж.Аймауытов) – өкіну

Ей, тәңірім-ау! Осы келе жатқанда **бір қазаға ұшырап кетсемші!** (Ж.Аймауытов) – күйіну.

Астымдағы ат омақасып, астында **тіл қатпай қатсамшы!** (Ж.Аймауытов) – күйіну.

Сөйлеушінің қимылды, іс-әрекетті орындауға немесе орындамауға деген қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін қалау рай бірнеше жолдармен жасалады. Олардың ішіндегі ең негізгісі – *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарының жалғануы.

Еліне тезірек **қайтқысы келді** (Ж.Аймауытов).

– Мен жазушы **болғым келеді**, – деді жымиюға тырысып. – Қазір роман жазып жатырмын (М.Мағауин).

Бұл жұрнақ негізгі етістікке жалғанып, тәуелденіп барып, тәуелдік жалғауы арқылы жіктеліп оған *кел, келді, келеді* етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады да тек қалау, ниет мәндерін ғана емес, адамның басқа да түрлі эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. Мысалы,

Кенет Төлегенге **еркелегім келіп кетті** (М.Мағауин).

Ауылын көргенде **жылағысы кеп кетті** (Ж.Аймауытов).

Дүниенің *тетігі* Жылтырдың қолында тұрғандай, Жылтырға **жолыққысы келе береді** (Ж.Аймауытов).

-ғы, -гі, қы, -кі жұрнақтарын омоформалы аффикстер қатарына жатқызамыз, себебі қазіргі қазақ тілінде аталған формада таңбаланатын қалау райдың жұрнақтары мен етістік тудырушы жұрнақтар бар. Мысалы, *кер-гі, ора-ғы-т* деген туынды түбір эмотив-етістіктерде сөз тудырушы жұрнақ болса, *көр-гі-м келеді, бар-ғы-м келеді* қолданыстарында қалау райдың жұрнағы болады. Бұл жұрнақтар сондай-ақ, етістіктен эмотив-зат есім тудырушы аффикстермен де тұлғалас. Мысалы, *күл-кі, теп-кі, соқ-қы* т.б.

Екінші жолы – етістік түбіріне *-ғай, -гей, -қай, -кей* қосымшаларының қосылуы. Мысалы,

– Әй, мына жүрегі құрғырдың аузыма тығылып келе жатқаны-ай... қуанышқа көрінгей... – дейді (С.Мұратбеков).

Сондай-ақ осы тұлғаға *еді* көмекші етістігінің тіркесуі.

Н.Оралбаева: «*-са игі еді, -са еді, -са екен, -ғай еді* форманттары арқылы жасалған тілекті қалау рай тұлғадағы етістіктердің жақ мағынасы жіктік жалғаудың қысқа түрі арқылы беріледі және ол жіктік жалғау *-са* жұрнағынан соң жалғанады. ...Қалау рай тұлғасындағы етістік синтети-калық және аналитикалық тұлғалы болады», – деп жазады [3, 281].

Төменде берілген сөйлемдердегі *кетсем, шықсам, көрсем, аман болса, сүйсем, кетсек* тілдік бірліктері шарттық мағынадан шығып қалау, тілек, арман, жорамал мағыналарын иеленіп тұр. Оған, әрине, көмекші етістік пен басқа да тілдік бірліктер ықпал етіп тұр.

Не де болса, ауруханадан кетсем екен, елге, кеңге шықсам екен, байсалды қазақты көрсем екен! (Ж.Аймауытов).

Әйтеуір, менің соңыма ерген біраз күшіктерім бар, тіл-көзден солар **аман болса екен** (С.Мұратбеков).

Не істесем екен? Құшақтап сүйсем бе екен... Үйдің маңынан кетсек екен (С.Мұратбеков).

Шартты райлы етістік тілек, арман, мақсат сияқты эмоциялық реңктерді білдіру қызметін де атқарады. Мысалы,

Шіркін, әйелің осындай болса (С.Мұратбеков).

-са, -се жұрнақтарының басты қасиеттерінің бірі өзінен кейін сөз айтылуды қажет етіп, көксеп, ойды жалғастыруды талап етіп тұрады. Аталған жұрнақтардың бұл қасиетіне байланысты С.Аманжолов былай деп жазады: «Егер артынан сөйлем келмей, я сөйлемге татитын сөз келмей қалса, шартты райлы етістіктің шарттық мәні жойылады да, қалау райлық мән пайда болады» [5, 49].

Қалау райға жатқызылып жүрген формалар қолданылу ерекшелігіне, жағдаятқа байланысты алуан түрлі эмоциялық реңк бере алады. Мысалы, *-са екен* тілек, өтініш, аңсау реңктерін білдірсе, *-са ғой* сөйлеушінің арманын, ықыласын білдіреді, ал *-са еді* күдік, жорамал, абыржу, алаңдау реңктерімен қатар контекстке қарай сөйлеушінің тілегінің күштілігін де көрсетеді.

1. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

2. Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республ-икалық баспа кабинеті, 2001. – 385 б.

3. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: «Инжу-маржан полиграфия фирмасы», 2007. – 388 б.

4. Дүйсембекова Л. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Айкос. – 116 б.

5. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.

Резюме

Язык в своей коммуникативной функции используется не только для выражения мыслей, но и для выражения субъективного отношения говорящего. В данной статье рассматривается эмоционально-экс-прессивная функция наклонения, анализируется лингвистическая литература, посвященная проблемам эмоциональности и экспрессивности в казахском языкознании.

Summary

Language in its communicative function is not only used to express thoughts, but for the expression of the subjective attitude of the speaker. This article focuses on the emotional and expressive function mood, the linguistic analysis of literature on the problems of emotion and expressiveness in the Kazakh linguistics.

О СПОСОБАХ ПЕРЕВОДА ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ: ВЗАИМОВЛИЯНИЕ КУЛЬТУР (на примере русского и казахского языков)

Ж.Т. Балмагамбетова – д.ф.н., **В.В. Крамер** – магистрант

Как известно, необходимым условием перевода является знакомство с культурой другого народа, другой страны исходного языка. Знакомство с историей, традициями, реалиями народа данной страны и знакомство с прецедентными текстами (ПТ) данной национальной культуры.

Прецедентные тексты (По Ю.Н. Караулову) – тексты, значимые для личности в познавательном отношении, имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные и широкому окружению данной языковой личности, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности [1; 216].

Прецедентные – те тексты, которые общеизвестны для некоторых групп людей, в рамках исторического периода. Как правило, они связаны с фольклором, художественной литературой, а также средствами массовой информации, художественными фильмами, песнями и др.

Знание ПТ – один из показателей принадлежности к данной культуре и социуму.

Одна из главных задач переводчика заключается в максимально полной передаче содержания оригинала и, как правило, фактическая общность оригинала содержания.

Многие исследователи относят прецедентные тексты к базе безэквивалентной лексики, как носители национальной и культурной информации, присущей каждому народу или нации.

Слова, не имеющие более или менее полных соответствий в виде лексических единиц (слов или устойчивых словосочетаний) в других языках, это так называемая безэквивалентная лексика.

Под безэквивалентной лексикой современные теоретики перевода (В.М. Солнцев, Л.С. Бархударов и др.) понимают «лексические единицы (слова и устойчивые словосочетания) одного из языков, которые не имеют ни полных, ни частичных эквивалентов среди лексических единиц другого языка. Сюда относятся в основном имена собственные, географические наименования, названия учреждений, организаций, газет, пароходов и пр., не имеющие постоянных соответствий в лексиконе другого языка» [2; 94].

Безэквивалентные лексические единицы делятся на 4 следующие группы:

- Слова – реалии. К данной группе относятся слова, обозначающие предметы, понятия и явления, которые неизвестны носителю переводного языка (ПЯ).
- Временно безэквивалентные термины, обусловленные неравномерным распределением достижений в области науки, техники и социальной сфере, в результате чего новшество, предшествующее в практическом опыте носителей исходного языка, какое-то время может быть практически неизвестно носителям переводного языка.
- Случайные безэквиваленты. Эти лексические единицы обозначают предметы и явления, которые присутствуют в практическом опыте носителей ИЯ и ПЯ, но в последнем по каким-то причинам, не получили своего наименования.
- Структурные экзотизмы. Эта группа БЛ единиц ИЯ сходна со случайными безэквивалентами [3, 157].

К безэквивалентным лексическим единицам следует отнести и прецедентные тексты, которые также являются носителями культуры и в тоже время выполняют функцию отсылочности и воспроизводимости различных прецедентных феноменов.

Отсутствие в ПЯ лексических эквивалентов для лексической единицы ИЯ не означает, что значение не поддается воспроизведению при переводе.

Как правило, они воспроизводимы с помощью определенных приемов, способных донести

наиболее приближенный смысл высказывания к оригиналу.

Л.К. Латышев предлагает следующие способы передачи безэквивалентной лексики:

1) Транслитерация – заимствование иностранного слова, которое затем на письме изображается буквами переводящего языка, а в устной речи произносится согласно орфоэпическим нормам переводящего языка;

2) Калькирование – составные части (морфемы) безэквивалентного слова или словосочетания заменяют их буквальными соответствиями на языке перевода;

3) Описательный перевод – раскрытие значения исходного слова с помощью развернутого описания;

4) Приближенный перевод – для обозначения иностранной реалии в переводящем языке подыскивается понятие, которое хоть и не совпадает с исходным понятием, но имеет с ним значительное семантическое сходство [4; 104-106].

Л.К. Латышев выделяет следующие способы передачи БЛ. Это особый класс приемов, которые не относятся ни к постановкам, ни к трансформациям.

1. Транслитерация этот прием аналогичен заимствованию иностранного слова. В качестве переводческой БЛ единицы ИЯ используются её графически – фонетическое обозначающее, воспроизводимое в письменном переводе буквами ПЯ, а в устном переводе произносимое согласно фонетическим правилам ПЯ.

2. Калькирование – суть этого приема заключается в том, что составными частями БЛ единицы (морфемы безэквивалентного слова или лексемы безэквивалентного устойчивого словосочетания) заменяются их буквальными соответствиями на языке перевода.

3. Приближенный перевод. Вместо иностранной реалии переводчик использует реалию ПЯ, которая обладает соответствующей национальной спецификой, но в то же время имеет много общего и с реалией ИЯ.

4. Описательный перевод. Заключается в передаче значения БЛ единицы с помощью развернутого описания.

5. Перераспределение значения БЛ единицы.

Суть этого приема в том, что значение БЛ единицы перераспределяется на несколько единиц переводного текста, причем сама БЛ единица как бы растворяется в переводе [3, 213].

Информация, подлежащая передаче при переводе и информация, реально переводимая, не всегда совпадают вопреки расхожему представлению о семантической точности перевода, воспроизводящего некую лексико-грамматическую основу исходного текста. Одной из существенных причин можно назвать различие между системной и ситуативной семантикой в разных языках и культурах.

Языковые единицы обрастают различного рода ассоциациями рационального и эмоционально-экспрессивного порядка и могут не совпадать по ассоциативным характеристикам в условиях словарного или грамматического соответствия. Об этом обстоятельстве писал А.А. Потебня: «Мы можем сказать, что говорящие на одном языке при помощи данного слова рассматривают различные в каждом из них содержания этого слова под одним углом, с одной точки зрения. При переводе на другой язык процесс усложняется, ибо здесь не только содержание, но и представление различны. Если слово одного языка не покрывают слово другого, то тем менее могут покрывать друг друга комбинации слов, картины, чувства, возбуждаемые речью; соль их исчезает при переводе...» [5; 87].

При переводе могут возникнуть информационно-культурные затруднения. Переводчик художественных текстов может столкнуться с рядом затруднений, связанных с ситуацией необходимого совмещения в переводном тексте нескольких концептосфер (автор-переводчик – культура перевода – ИЯ – ПЯ).

Огромную роль играет межкультурная адаптация при переводе прецедентных феноменов. Существует несколько способов межкультурной адаптации переводимых текстов с одного языка на другой:

1. Поиск в одной культуре элементов, которые можно, вследствие функциональной эквивалентности, соотнести с соответствующими фольклорными элементами другой культуры, т.е. использование функциональных замен или аналогов.

2. Создание в переводном тексте новых лексических единиц с опорой на словообразовательные модели или традиции фольклорных имён, присущие иноязычной культуре. Чаще всего используются специальные комплексные приемы, которые позволяют эксплицировать значение реалии: «транскрипция + добавление», «транскрипция + калькирование».

3. Замена стилистически нейтральных лексических единиц на эмоционально окрашенные.

Расширение концептосферы культуры адресата через ассимиляцию незнакомых ему понятий,

передаваемых с помощью ЛЕ и ФЕ языка адресата.

Данный вид приемов позволяет достигнуть смысловой эквивалентности при переводе текстов с ярко выраженной национальной окрашенностью.

В любом языке имеется достаточно средств для передачи любых, даже самых тонких оттенков.

Перевод ПТ, его восприятие, осуществляется через «мысленное поле» или «когнитивный багаж» (Ю.А. Сорокин, М.Ледерер).

Сегодня во многих источниках (художественная литература, фольклор, СМИ и др.) можно встретить прецедентного фольклорного имени (ПФИ), функционирующие коннотативно, т.е. используемые для дополнительной характеристики объекта.

При межкультурной коммуникации в число репрезентирующих феноменов культур того или иного народа, в первую очередь, входят единицы, непосредственно связанные с менталитетом этноса. Такими единицами, в основном, является безэквивалентная лексика. В Казахстане языки казахской и русской национальностей, которые находятся уже долгое время в контакте по ряду историко-политических причин, взаимно обмениваются лингвокультурами, концептами, прецедентными именами и текстами

При межкультурной коммуникации лингвокультуры, а также реалии, национальные бытовые предметы, употребляющиеся в повседневной жизни, не должны порождать ситуацию культурного шока или непонимания.

Также на сегодняшний момент рассматривается вопрос о включении в ПТ единиц казахского языка, в частности СМИ.

Например, в журналах и газетах, в частности «Казахстанская правда», можно встретить следующие заголовки:

«Нан – всему голова», «Сирота казахская», «Казахи всех стран, объединяйтесь», «Тенге платежом красен», «В кокпар играют настоящие мужчины», «Первый блин баурсаком», «Астана не сразу строилась», «Все дороги ведут в Алмату» и другие примеры, указывают на взаимосвязь культур и понимание языка на глубоком семантическом уровне [6; 210].

Существует огромное множество способов классификации переводческих трансформаций.

Одна из классификаций переводческих трансформаций, предложенная Л.С. Бархударовым. Он различает следующие виды трансформаций:

- перестановки;
- замены;
- добавления;
- опущения.

Перестановка – как считает Л.С. Бархударов, – это изменение расположения языковых элементов в тексте перевода по сравнению с текстом подлинника. Элементами, могущими подвергаться перестановке, являются слова, словосочетания, части сложного предложения и самостоятельные предложения в строе текста.

Второй вид переводческих трансформаций, который выделяет Бархударов, – замены. Это наиболее распространённый и многообразный вид переводческих трансформаций. В процессе перевода замене могут подвергаться формы слов, части речи, члены предложения. То есть существуют грамматические и лексические замены. Замена частей речи – самый распространённый пример переводческих трансформаций.

При замене членов предложения слова и группы слов в тексте перевода употребляются в иных синтаксических функциях, чем их соответствия в тексте подлинника, – иначе говоря, происходит перестройка синтаксической схемы построения предложения.

Следующий вид переводческих трансформаций, который выделяет Л.С. Бархударов – опущение. Это явление, прямо противоположное добавлению. При переводе опущению подвергаются чаще всего слова, являющиеся семантически избыточными, то есть выражающие значения, которые могут быть извлечены из текста и без их помощи

Калькирование – это способ перевода лексической единицы оригинала путём замены её составных частей – морфем или слов их лексическими соответствиями в языке перевода [2, с. 86].

Данные способы перевода позволяют передать адекватное значение слов с ПЯ на ИЯ. Актуальными они становятся и при переводе ПФ, так как данные единицы не только передают и раскрывают языковую картину мира другого народа, но и дают возможность ознакомиться с иными лексическими и культурными единицами, путем отсылки.

Такое введение в текст и своеобразное контекстуальное вплетение единиц возможно, так как читающая аудитория в состоянии воспринять и осознать те вербальные единицы, которые подразумеваются. Понимание отсылок и их воспроизводимость в памяти и сознании носителей культуры необходимых исторических сведений, культурных и общественных явлений, говорят о высо-

ком культурном уровне и компетентности, как адресата, так и адресанта.

И.В. Захаренко – «при функционировании ПВ важным оказывается не столько понимание его значения, сколько знание экстралингвистических, когнитивных факторов, стоящих за данной единицей, (т.е. системность смысла высказывания, что позволяет относить ПВ к феноменам лингво – когнитивным и рассматривать данные единицы (при определенных коммуникативных условиях) как символы другого ПФ [7, 106-107].

Национальная обусловленность корпуса прецедентных тестов, стоящих за ним представлений, ядерное положение этих текстов в когнитивной базе лингво-культурного сообщества определяют необходимость изучения этих феноменов (тестов, выражений, имен) при исследовании русского языкового сознания и особенностей межкультурной коммуникации на русском языке.

Происхождение любого языка связано с историей самого народа – носителя этого языка. Все языки в своем функционировании и развитии постоянно и неразрывно сближаются с другими языковыми системами и в силу этого содержат в своем составе иноязычные элементы.

Наличие иноязычных элементов в русском языке объясняется как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами и «получает свое выражение в том, что наш язык выступает в виде сложной разноразмерной системы, состоящей из общих и отличных (относительно других языков) лингвистических единиц и структурных формул» [7, 106-107].

Общее в его номинативной системе постоянно увеличивается за счет чужого материала, новых заимствований – тематически, семантически и стилистически очень пестрых. Элементы сходств и различий в русском языке разные и в количественном, и в качественном отношении. Это зависит от самых различных причин, прежде всего, от происхождения и истории языка, от взаимных контактов, функционирования в современном человеческом сообществе, от характера языковых и культурных взаимоотношений.

Выбор прецедентных текстов, включение в них слов, отражающих реалии общественной жизни страны, позволяет «рассмотреть универсальное и национально специфическое» в современном русском языке Казахстана [8, 120].

В современном мире появляются новые запросы общества на более тесное сотрудничество разных стран, подразумевающее эффективное общение разных культур. К переводу как основному средству осуществления межкультурной коммуникации предъявляются определенные требования, одним из которых является достижение оптимальной адекватности. Согласно современной теории перевода, адекватность включает не только точную и полную передачу содержания, но и передачу равноценного коммуникативного эффекта. В соответствии с коммуникативной задачей и ситуацией общения переводчику, опирающемуся на сформированную дискурсивную социокультурную компетенцию, приходится создавать тексты различного типа и жанра [4, 29].

Одним из таких жанров является художественная литература. Перевод жанров художественной литературы требует от переводчика профессионализма не только в области переводоведения, но и в смежных областях лингвистики. Так, например, одну из трудностей представляет перевод национально-культурных стереотипов: пословиц, поговорок, фразеологизмов, крылатых слов и прецедентных феноменов. В современной лингвистике под прецедентными феноменами понимаются феномены, значимые для той или иной языковой личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные окружению данной личности, включая и предшественников и современников [2, с. 216].

Роль прецедентных феноменов в тексте сводится к созданию определенного коммуникативного эффекта. Очевидным представляется то, что перевод таких феноменов вызывает ряд трудностей. Не всегда возможным оказывается перевод, при котором сохранялось бы содержание оригинала и коммуникативное воздействие. Это связано в первую очередь с тем, что носители различных культур являются также носителями различных менталитетов. В процессе исторического развития у разных народов были сформированы различные ассоциации, связанные с различными событиями истории. Эти ассоциации нашли свое отражение в языке в виде прецедентных феноменов [3, с. 56]. На наш взгляд, при переводе прецедентных феноменов представляется необходимым раскрыть инвариант восприятия того или иного феномена очевидный для носителей языка оригинала, но закрытый для читателей перевода.

Итак, можно выделить две стратегии перевода прецедентных феноменов в художественной дискурсе. В основе первой стратегии лежит замена образа, при которой переводчик подбирает явления и объекты, вызывающие у рецепторов те же ассоциации, что и у читателей оригинала. В этом случае содержания текста искажается, но в большей мере сохраняется коммуникативный эффект оригинала. Использование второй стратегии позволяет сохранить форму прецедентного феномена при трансляции или транскрипции его на язык перевода. Используя вторую стратегию, переводчику приходится вводить в текст перевода дополнительную информацию, восполняя

недостающие фоновые знания. Эти знания делают апелляции к прецедентному феномену понятными и ясными для носителей языка. Вторая стратегия позволяет сохранить форму прецедента, но не коммуникативный эффект, им создаваемый.

Проблема эквивалентности перевода поэтического текста связана с рядом нерешенных задач. Это потери формы стихотворного текста при сохранении лексико-семантического содержания и наоборот – потеря системы образов оригинала при сохранении его формы. При работе с поэтическим произведением переводчику необходимо быть максимально внимательным ко всем особенностям авторского текста. Перевод литературы, в том числе и художественных произведений, требует от переводчика высокого профессионализма. Переводя художественные произведения, переводчик будет вынужден работать на самом высоком уровне эквивалентности и применять самые сложные виды переводческих трансформаций, для того, чтобы достичь желаемой цели – создание адекватного текста тексту оригинала на язык перевода.

Но в процессе перевода проявляются такие препятствия, как расхождение систем стихосложения языка оригинала и языка перевода, а также их фонетических, лексико-стилистических и грамматических структур. Данная проблема освещена в работах Л.С. Бархударова, В.Н. Комиссарова, А.В. Фёдорова, С.Ф. Гончаренко, И.С. Алексеевой и других.

1. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Наука. 1987, – 264 с.
2. Бархударов Л.С. *Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода*. – М.: 6. *Международные отношения*, 1975. – 240 с.
3. Латышев Л.К. *Технологии перевода – НВИ*. – Тезаурус, 2000, – с. 157.
4. Латышев Л.К. *Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания*. 7. – М.: Просвещение, 1988. – 160 с.
5. Потебня А.А. *Мысль и язык*. – Киев, 1993, – 192 с.
6. Ивашина О.А., Ивашин А.И. *Безэквивалентная лексика и способы ее передачи при переводе*. – С. 209-214 // *Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Проблемы лингвистики на рубеже веков»*. – Караганда, 2001.
7. Гудков Д.Б. *Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний* / Гудков Д.Б., Красных В.В., Захаренко И.В., Багаева Д.В. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология*. 1997. №4. – С. 106-117.
8. Гудков Д. *Тексты политического дискурса и национальный миф // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: Тезисы докладов Международной конференции*. – М., 2001. – с. 120-121.

Түйін

Мақалада баламасыз лексика аудармасының бір түрі болып келетін прецедентті феномендер қарастырылады. Ерекше назар орыс және қазақ тілдеріндегі мысалдарды талдай отырып, баламалары бар, мағана-сы жақын прецедентті феномендерге аударылады.

Summary

In article the case phenomenon as one of versions безэквивалентной lexicon, their groups and ways of transfer is considered. The special attention is given to the equivalent, approached transfer of case phenomena from one language on another (on an example of Russian and Kazakh languages).

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ РЕАЛИЙ СӨЗДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

Ж.Т. Абдуллаева – ф.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазіргі заманғы аударма теориясында түпнұсқаның ұлттық-мәдени ерекшелігін сақтау мәселесіне аса назар аударылады. Ұлттық-мәдени және тарихи колоритті аудару мәселесінің бір қыры – шығарманың қандай да бір элементтерінің мағынасын сақтау ғана емес, сондай-ақ олардың ұлттық колоритін сақтау. Осы ретте көркем аударма аударманың басқа түрлеріндей ақпаратты жеткізуді ғана басты меже санап қоймай, түпнұсқаның образдылығын, оның бояуын қайта жаңғыртуды көздейді.

Сондықтан да ақпараттық мәтіндердің аудармашысына қарағанда, көркем мәтін аудармашысының міндеті едәуір күрделі әрі қиын десе болады. Ол мәтіннің мазмұнын жеткізіп қана қоймай, өзге мәдениет шеңберінде, өзге тілде түпнұсқаның рухын барынша дәл қайта жаңғыртуы тиіс.

Көркем мәтіннің ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетуде реалий сөздердің маңызы айрықша. Көркем мәтіннің ұлттық-мәдени элементі ретінде реалий сөздер бірқатар лингвистикалық және жеке аудармашылық зерттеулерге арқау болды. Реалий сөздер – басқа тілдерде сәйкес бірлігі жоқ, сол тілдің тұрмысында ғана кездесетін және сол тілге ғана тән ерекше сөздер мен тіркестердің жиынтығы.

Көркем мәтіндегі реалий сөздер мен олардың аударылу мәселесі туралы В.С. Виноградов, С.Влахов, С.Флорин, Е.В. Бреусов, Н.И. Паморзская және т.б. зерттеулерінде жазған.

«Реалий» сөзі латын тілінен (realis, -e) енген, оның сөзбе-сөз аудармасы «заттық» дегенді білдіреді екен. Жалпы, реалий сөздер мәтінде екі түрлі ұғым ретінде қолданылады:

1) қандай да бір елдің тарихына, мәдениетіне, тұрмысына, әдет-ғұрпына тән және өзге халықтардың тілінде кездеспейтін зат, ұғым, құбылыс;

2) қандай да бір затты, ұғымды, құбылысты білдіретін сөздер, сондай-ақ сөз тіркестері (фразеологизм, мақал-мәтелдер).

В.С. Виноградовтың «Көркем прозаның лексикалық мәселелері» атты кітабында реалий сөздер туралы: «Фондық ақпараттың мазмұны ең алдымен ұлттық тұтастықтың тарихын және мемлекеттік құрылымның өзіне тән ерекше фактілерін, оның географиялық ортасының ерекшеліктерін, бұрынғы және қазіргі материалдық мәдениеттің өзіне тән заттарын, этнографиялық және фольклорлық ұғымдарын және т.б., яғни аударма теориясында әдетте реалий деп аталатындардың барлығын қамтиды» [1, 87 б.], – деген анықтама берілген.

Ал, С.Влахов: «Бір халықтың мәдени, әлеуметтік-тарихи дамуының, салт-дәстүрінің ерекшелігін көрсететін сөздер мен сөз тіркестері. Бір тілдегі ұлттық, тарихи колоритті көрсететін мұндай сөздер екінші бір тілде дәл баламасын таппай, аударуға келмейді. Сондықтан оларды жеке қарастыру керек» [2, 55 б.], – деген тұжырымды алға тартады. Осылайша аударма теориясында реалийлер аударылмайтын сөздер ретінде қарастырылған. Алайда, соңғы жылдары аударма теориясы мен тәжірибесінің қарқынды дамуына байланысты аударылмайтын сөздер жоққа айналып барады деуге болады.

1960-1980 жж. қазақ аударматану ғылымының іргесі қаланды. Аударма саласында еңбек еткен ғалымдар аударма теориясы мен тәжірибесіне қатысты зерттеулер жүргізіп, көркем аударманың көкейтесті міндеттері қатарында реалий сөздердің аударылу мәселелерін де назардан тыс қалдырған жоқ. Көбінше зерттеулер орыс және қазақ тілдерінен аударма жасауға негізделді. Аудармашы әрі аударма саласын зерттеуші ғалым Ә.Сатыбалдиев зерттеуінде реалий сөздерді ұлттық және дәуір ерекшеліктеріне және қоғамдық-әлеуметтік ортаға байланысты атаулар деп атап көрсеткен. Ол осы сөздердің орыс тілінен қазақ тіліне аударылу мәселесінің толыққанды шешімін таппай келе жатқандығына, сол кездердегі бірқатар реалий сөздердің аударылу үлгілерін көрсету арқылы оларды аударуда бірізділіктің жоктығына назар аударған: «Көркем аудармада әлі дұрыс шешімін таппай, тілді шұбарлауға өте себепші болып жүрген нәрселердің бірі – түпнұсқадағы ұлттық және дәуір ерекшеліктеріне, қоғамдық-әлеуметтік ортаға байланысты атауларды аудару. Мәселен, ескі дворяндар мен аксүйектер ортасының әдет-ғұрпы мен салт-санасына байланысты көп сөздер әр жерде әр түрлі болып аударылып жүр. «Барин» деген бір сөздің «барин», «қожа-йын», «төре», «бекзат», «бай-батша», «байеке», «бәйбіше» («барыня» болса) деп аударылып жүргенін білеміз. «Ваше превосходительство» дегеннің «тақсыр», «мәртебелі тақсыр», «аса жоғары

мәртебелі тақсыр», «ұлы мәртебелі тақсыр», «алдияр тақсыр», «бекзат тақсыр», «асыл мәртебелі тақсыр» деп алынып жүрген кездері бар. «Ваше сиятельство» дегеннің «нұр жүздім», «нұр сәуле-лі мырзам», «жарқын мәртебелі мырза», «дегдар тақсыр», «жарқын жүзді тақсыр» деген аудармаларын кездестіруге болады. «Государь» деген сөз «государь», «патша ағзам», «алдияр», «алдияр ағзам», «тақсыр ағзам» болып кездеседі. «Светское общество» деген сөз «свет қоғамы», «светтік қоғам», «жоғары қауым», «сыпайы қауым», «сыпайыгер қауым», «зиялылар қоғамы», «зиялылар қауымы» деп алынып жүр [3, 169-170 б.]. Ғалым зерттеуінде осы атаулардың аудармасына айрықша көңіл бөліп, оларды аударудағы етек алған шұбарлықтың алдын алуды нұсқайды. Шындығында да, көркем аударма үдерісінде шет тіліндегі реалий сөздердің аудармасын біріздендіріп, қалыптастыру мәселесін ескерген жөн деп санаймыз.

Көркем мәтінде реалий-сөздер ұлттық, жергілікті және тарихи колоритті көрсетеді. Қандай да бір құбылыстарды реалийлерге жатқызуда олардың ұлттық бояуға ие болуы шешуші фактор болып табылады.

Реалий сөздерді аударудың ең оңтайлы тәсілін таңдау үшін оның түпнұсқадағы мәнмәтіндік мағынасын түсіну қажет. Мәтіндегі реалий сөздерді реалий емес сөздерден ажырата білудің өзі аудармашы үшін дағды мен біліктілікті талап етеді.

Эквиваленті жоқ болғандықтан, көркем мәтіндегі реалий сөздер мүлдем аударуға келмейді деуге болмайды. Шет тіліндегі осы лексиканы аударуда оның ұлттық колоритін сақтауға аса мән беру қажет. Осы сөздермен жұмыс істеуде аудармашының алдында мынадай міндеттер тұрады: тілдік бірліктің мағынасына нұқсан келтіре отырып, колоритін сақтау немесе реалий сөздің колоритін сақтамай, мағынасын жеткізу. Осы жайт аудармашының реалий сөздерді аударуда қандай да бір тәсілді қолдануына себеп болады.

Қандай да бір тәсілді қолдану төмендегідей:

- мәтіннің сипаты;
- реалий сөздердің сипаты, олардың түпнұсқа мен аударма тілдерінің лексикалық жүйелеріндегі орны;
- реалий сөздердің контекстегі маңызы;
- тілдің сөзжасамдық жүйесі, әдеби және тілдік дәстүрі сияқты факторларға тәуелді [2, 80 б.].

Реалий сөздерді аудару үшін шығармада бейнеленуші шынайы болмысты, яғни сол тілдегі салт-дәстүрді жақсы білу қажет. Қазіргі таңда реалийлерді аударуда бірнеше тәсіл қолданылып жүр. Олар: толықтай транслитерациялау, жартылай транслитерациялау, мағынасы жақын сөздермен ауыстыру, калькалау, сипаттау, түсіндіру арқылы аудару. Атап айтсақ:

- толықтай транслитерациялауда шет тілдегі сөздің дыбысталуы аудармада сол қалпында беріледі;
- жартылай транслитерациялауда шет тілдегі сөздің түбірі сақталып, аударылатын тілге тән жұрнақ немесе жалғаулықтардың жалғануы арқылы беріледі;
- мағынасы жақын сөздермен ауыстыруда шет тілдегі сөз аударылатын тілдегі реалий сөзді қолдану арқылы іске асады;
- калькалауда сәйкес бірліктері жоқ шет тілінің сөзі аударылатын тілдегі тура лексикалық сәйкестіктермен аударылады;
- реалийлерді сипаттау, түсіндіру арқылы аударуда осы сөздердің мағынасы сипатталып, түсініктеме беріледі.

Реалий сөздерді жеткізуде транслитерациялау тәсілі сирек қолданылады. Аудармашы көбінесе қоғамдық-саяси өмір мен жалқы есімдерді аударуда осы тәсілге жүгінеді.

Калькалау – сөзбе-сөз аудару арқылы жүзеге асады. Осы тәсілде реалий сөздің мағынасы барынша толық сақталып жеткізуге болады. Алайда мағынасын сақтау оның колоритін сақтауды білдірмейді, өйткені ол аударма тілдің құралдары арқылы беріледі.

Мағынасы жақын сөздермен ауыстыру тәсілі жиі қолданылады. Осы тәсілде реалий сөздің

функционалды эквивалентін табу көзделді.

Транслитерациялау арқылы аудару мүмкін емес реалий сөздер сипаттау, түсіндіру арқылы аударылады.

Жоғарыда аталған тәсілдердің өз артықшылықтары мен кемшілік тұстары бар. Мәселен, транслитерациялау тәсілін қолдануда шет тіліндегі сөздің колориті сақталады, бірақ кей кездері оқырманға жақсы таныс болмаған жағдайда, түсініктеме беру қажеттігі туындайды. Мағынасы жақын сөздермен аударуда оқырманға түсіндіріп жатудың керегі жоқ, бірақ та транслитерациялауда, калькалауда шет тілін білмейтін оқырманға аударылатын сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасы дұрыс ашылмайтын жайттар кездеседі. Осы жағдайда сипаттау немесе түсіндіру арқылы аудару тәсілін қолданған жөн.

1. Виноградов В.С. *Лексические вопросы перевода художественной прозы.* – М.: Издательство МГУ, 1978. – 174 с.

2. Влахов С., Флорин С. *Непереводимое в переводе.* – М.: Международные отношения, 1986.

3. Сатыбалдиев Ә. *Сөз қазынасының кеніші.* – Астана: Аударма, 2008. – 328 б.

Резюме

В данной статье освещена проблема воссоздания национального колорита художественного произведения.

Resume

This article clause the problem of a reconstruction of national colour of art product is covered.

О НЕКОТОРЫХ ФУНКЦИЯХ РАЗГОВОРНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕЧАТИ

Г.А. Бедусенко

Изменения касаются также основных функциональных разновидностей литературного языка: появляются или «возвращаются» типы речевых сообщений, которые не укладываются в традиционную систему функциональных разновидностей (рекламные тексты, ораторские тексты); одна из функциональных разновидностей (деловая речь) становится очень влиятельной, часто диктует свои правила неделовым текстам. В эту стилистическую перестройку включается и газетная речь. Обозначим основные изменения в ее положении:

1) прежде всего именно тексты СМИ стали тем полем, на котором были открыты границы между литературным языком и нелитературными формами национального языка; не существует более стилистических границ между газетной речью, просторечием, жаргонами и диалектами. Однако при этом роли второстепенных форм национального языка меняются: диалекты, по-видимому, безвозвратно утрачивают свое влияние на язык СМИ, а жаргоны и просторечие, наоборот, приобретают сильную власть над газетной речью;

2) газетная речь вышла из жесткой системы книжных стилей и активно взаимодействует с разговорной речью; при этом ближайшим к газетной речи соседом среди книжных стилей становится, как это ни парадоксально, деловая речь;

3) газетная речь активно взаимодействует с рекламными и ораторскими текстами – вновь актуализированными подсистемами литературного языка (это происходит в значительной степени потому, что СМИ являются основным каналом для передачи речевых сообщений подобного типа), которые при всей своей близости к языку СМИ все-таки подчиняются иным стилистическим закономерностям.

В такой ситуации стилистическая идентичность газетной речи оказывается под очевидной угрозой.

Семиотический аспект газетного языка вообще зависит от того, насколько данная система и организация знаков удовлетворяет нужды газетной коммуникации, и потому не может замкнуться, скажем, в рамках одного стиля. Рассматриваемые обстоятельства и выливаются в общие ориентации на стандарт изложения информации в газете и экспрессию, пронизывающие газетный язык, захватывающие его внешние, а отчасти и внутривидовые уровни, воздействуя, таким образом и на литературный язык в целом.

В этом смысле можно провести, разумеется, в высшей степени условную параллель между газетным языком и другими «языками» внутри единого русского языка, с одной стороны, и

между действительно разными языками – с другой: ведь как отмечают многие исследователи данного вопроса, различия между языковыми системами начинаются там, где выступают разные способы сегментации внеязыковой действительности с помощью языковых средств. Видимо, этим объясняется отмечаемый исследователями факт несомненного сближения «языка» массовой коммуникации в разных языках: оно обуславливается одинаковым элементом – окружающей нас действительностью и одинаковой прагматической направленностью массовой информации.

Итак, любой журналист настроен на поиск экспрессии. Экспрессия, как уже было отмечено выше, представляет собой слова, увеличивающие выразительность письменной речи.

Многие ученые предлагают различные классификации экспрессивной лексики. Рассмотрим наиболее ранние из них.

В статье Е.М. Галкиной-Федорук выделено три группы эмоциональной (экспрессивной) лексики:

1) слова, выражающие чувства, переживаемые самим говорящим (*отвращение, брезгливость, злость, любовь, ненависть* и т.п.); 2) слова, выражающие лексическую оценку явления с точки зрения говорящего (*добрый, злой, жестокий* и т.п.);

3) слова, в которых понятие о чувстве обозначается не лексически, а посредством суффиксов или приставок эмоциональной оценки (*цветочек, разудаленький, здоровущий* и т.п.) [1, 125].

В статье О.Н. Пономаревой говорится о трех лексических разрядах с точки зрения выражения чувств и настроений: междометиях, служебных словах и эмоционально окрашенной лексике, выражающей чувства вместе с понятийным содержанием [2, 12].

Лишь немногие авторы подходят, например, к стилистическим смещениям, если и не как к дос-тоинству, то, как к естественному качеству газетного языка, показывая его нежелательность лишь там, где оно внутренне не обосновано содержанием, не несет собственно «газетной функции»

Теперь необходимо отметить основные особенности лексических показателей экспрессивности.

Основа, и, прежде всего, корень как главная ее часть, выступает в слове носителем его лексического значения. К лексическим показателям экспрессивности мы относим производные основы с разной степенью структурной членимости и семантической мотивированности. Выделим несколько разновидностей соотношения производной основы с производящей.

Экспрессивная лексика образуется от экспрессивных основ с помощью экспрессивных суффиксов. Приведем примеры. *Плетюха* говорят о болтливом человеке сплетнике (обычно женщи-не). Слово образовано от *плести* «болтать, сплетничать». «*Вот плетюха! Ты че плетешь-то, чё плетёшь!*». «*Нету ей веры от меня – она известная плетюха, чё попадя*. В этих словах показателем экспрессивности являются не столько суффиксы, сколько производящие основы. Не будет преувеличением сказать, что экспрессивность (отрицательная оценка) суффикса тускнеет на фоне экспрессивности производящей основы. Сравним, например, *говоруха – руха, моторуха, брехуха, плетюха*, в первом показателе экспрессивности выступает суффикс, в остальных – корень и суффикс. А вот еще примеры.

В политике самая настоящая грабиловка. Просторечное, нелитературное. Грабиловка – (переносн.) Разорять, отнимая что-нибудь, обременяя налогами, поборами, побирать. (Л.Смирнов. Раздел «Новости», «Собеседн.», 21.03.11, стр. 3).

Понаделали кустарщины. Разговорное. То, что делают неумело, неорганизованно. (Заголовок статьи Е.Григорьевой, Дм.Сафонова. Раздел «Новости», Собеседн.», 11.03.11, стр. 3)

Появились телевизионщики.

Слово является разговорным. Разговорное название специалиста, работающего на телевидении. (Е.Яковлев «История С.Пахомова, который хотел, да так и не стал космонавтом». Раздел «Новости», «Собеседн.», 11.03.11, стр. 3).

Разбегутся контрактники, а останутся «гусята».

Просторечные, ближе к жаргону. Военнослужащие – призывники. («Оставь шинель, иди домой». Д.Сафонов. «Собеседн.», 17.05.11 стр. 1).

Что приходит в тексты новейшего русского языка? Основной процесс связан с перемещением лексических элементов из периферийных сфер языка в центр системы. К таким элементам относятся жаргон, разговорные элементы, просторечие. Они объединяются по признаку "снижен-ность" в сравнении с нейтральным уровнем литературного языка. Данные элементы широко употребительны и в языке газет, и в теле- и радиовещании, и в речи образованных слоев населения. В 90-е годы их употребительность резко возросла. Перечисленные группы слов являются стилистически окрашенными, т.е. они являются очень яркими представителями того стиля, к которому относятся. Отметим, что именно подобные категории слов позволяют увеличить экспрессивность текста. В рассматриваемой нами газете «Собеседник» максимально экспрессивными являются заметки в разделе «Новости» в колонке обозревателя. Именно в них встречается максимальное количество разговорных, просторечных, жаргонных слов. Именно использование этих слов придает тексту некую критичность, ироничность или же резкость (если речь идет о злободневных событиях). Именно через использование стилистически окрашенных слов читатель наиболее ярко и четко представляет позицию автора.

Отметим, что Земская Е.А. в своих исследованиях вводит термин общий жаргон и относит его к стилистически окрашенным словам [3, 131].

Термином "общий жаргон" называются жаргонизмы, используемые в средствах массовой информации и в речи образованных слоев населения. К числу наиболее частотных относятся такие слова, как *разборка*, *зачистка*, *тусовка*, *крутой*, *ящик* (телевизор). Эти и подобные слова можно встретить почти в любом номере газеты, каждый день услышать по телевизору. Слова общего жаргона собраны и проанализированы в Словаре общего жаргона (далее СОЖ). Приведем иллюстрации из материалов 2009 г. «Собеседник» публикует рецензию на научное издание стихотворений В.А. Жуковского под названием "Академический ужастик" («Собеседн.», 10.06.11). Жаргонизм *ужастик* (от слова *ужас*) называет страшное произведение искусства (фильмы, рассказы и пр.).

А вот несколько жаргонизмов, относящихся к разным сферам жизни и не зафиксированных в СОЖ:

"Банк России... выпустил собственные облигации, названные в кругах общественности «бобрами»" («Собеседн.», 11.06.11).

Поставить на счетчик, включить счетчик – в криминальном мире: назначить срок выплаты денег, по истечении которого неуплатившему грозит смерть или другое жестокое наказание. В общем жаргоне смысл этого выражения расширяется: "грозить применением санкций". Пример: "Россию ставят на счетчик. Западные лидеры угрожают введением санкций" («Собеседн.», 08.12.11).

Шутливый рифмованный ответ-бессмыслица на вопрос "Почему?" – "*По кочану*" (иногда с продолжением "*и по (сырой) капусте*"; преимущественно в речи молодежи). Иллюстрация из газеты: "Почему мы все считаем в долларах, а таможня – в дойчмарках и евро? Ответ ясен: *по кочану*" («Собеседн.», 30.11.11).

Из жаргона компьютерщиков, о котором мы уже говорили выше, распространяются слова: *скачать* – списать из Интернета; "*бродилка*" – от англ. *browser*, программа просмотра файлов в Интернете; "*искалка*" – от англ. *searcher*, букв. "искатель".

Разговорные и просторечные элементы менее широко включаются в современную речь. Процесс включения подобных сниженных элементов в газетный текст лингвисты нередко называли термином "демократизация языка".

Факты употребления сниженной лексики в речи литературно-говорящих людей и средствах массовой информации многочисленны и разнообразны. Несколько примеров из разговорной речи: *ювелирка* – ювелирная промышленность, *обменник* – пункт обмена валюты, *мобильник* – мобильный телефон, *боевики* – террористы (чаще во мн. числе), *силовик* – руководитель силового министерства, ведомства или крупного подразделения, *дутик* – дутая куртка, *оэртэшник* – сотрудник телеканала ОРТ. Пример. Этот матч видели только обладатели «тарелочных» каналов.

Просторечное. Тарелка – особая антенна для приема телеканалов зарубежья. (Раздел «Спорт», «Критика чистого разума» Д.Навоша, «Собеседн.» 17.05.11, стр. 11). Значительная часть разговорных наименований – это суффиксальные существительные, образованные на базе словосочетаний "прилагательное + существительное". Народ постоянно создает

иронические номинации для различных явлений повседневной жизни. Так, куриные окорочка, которыми питается значительная часть наших граждан, люди называют *ножками Буша*. Ср. газетный заголовок: «*Курочка Ряба против “ножек Буша”*». Защита отечественного производителя может ударить по общественному потребителю» («Собеседн.», 06.03.11)

Просторечные, жаргонные и разговорные слова можно встретить в самых серьезных текстах. В статье «Самозванные “патриоты” воюют против России» («Собеседн.», 06.11.11) находим: *гла-варь-верзила*, жаргонное название членов общества «Память» – *памятники*. Поясним некоторые слова: *ражий* – прост. «крепкий, здоровый»; *верзила* – разг. «высокий, нескладный человек».

Сниженные элементы могут выстраиваться в трехчленные синонимические ряды. Так, нейтральная номинация *пятиэтажный дом* имеет три сниженных синонима: *пятиэтажка* (разг.) – *хрущевка* (прост.) – *хрущоба* (жаргон). *Пятиэтажка* – суффиксальный универбат, созданный на базе словосочетания; *хрущевка* – производное с суфф. – *к(а)* от фамилии Хрущев (при котором строили такие дома); *хрущоба* – каламбурное скрещение начальной части фамилии *Хрущев* и конечной части слова *трущоба*. Иллюстрация – газетный заголовок, в котором соседствуют два члена этого ряда: «Московский проект реконструкции *пятиэтажек* медленно отмирает (заголовок). Лет через десять “*хрущевки*” сами рассыплются» («Собеседн.», 28.12.10).

В языке начала ХХI в. из трех рассмотренных потоков сниженных элементов наиболее сильный – жаргонный, наиболее слабый – просторечный.

Итак, вышеописанные явления характерны для разговорной лексики современной печати. Они не рассчитаны на экспрессивность, а выполняют прежде всего номинативную функцию и отражают процесс вхождения (или не вхождения) чужого слова в русский язык.

Особенно част прием замены принятого слова новым, ключевым для данного текста.

Можно выделить и третий тип преобразования – когда добавленное слово вносит элемент шутки и метафорического намека на суть дела: «*Мы бросили варезку “Майкрософту”*» («Собеседн.», 03.12.10). В известном выражении *бросить перчатку* («вызвать на дуэль») слово *перчатка* заменено домашним, чисто русским, простым *варезка*. Смысл статьи: российские электронщики бросили вызов создателям новой техники.

«Старая метла на новый лад». Использование измененной разговорной пословицы в письменной речи. (Заголовок статьи Р.Сагдиева. Раздел «Экономика». «Собеседн.» 12.03.10, стр. 6).

Түйін

Бұл мақалада қазіргі баспасөздегі сөйлеу мәдениетінің барысы жан-жақты талданады.

Summary

The article analyses the functions of spoken lexics in modern print.

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ БІРІККЕН СӨЗДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Т.Қалибекұлы – доцент, ф.ғ.к., Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ

Қытай тіл біліміндегі біріккен сөздер, еркін сөз тіркестері және жай сөйлемдердің бастауыш-баяндауышты, басыңқы-бағыныңқы (анықтауыштық, пысықтауыштық), толықтауыштық және толықтырғыштық байланыс арқылы жасалуы оның грамматикасындағы негізгі ерекшеліктердің бірі болып табылады. Қытай тілі сөз формаларына, яғни грамматикалық мағыналарды білдіретін сөз түрлендіруші формаларға тапшы болып келетіндігі белгілі. Жұрнақтардың саны өте аз, морфемалардың басым көпшілігі түбір морфемалар. Зат есімнің тәуелдік, жіктік және септік жалғаулары жоқ. Қытай тілінде шақ категориясы да болмайды. Шақтық (мезгілдік) мағыналар, негізінен, мезгілдік мәнді білдіретін сөздер, предлогты құрылым т.б. лексикалық тәсілдер арқылы беріледі. Грамматикалық мағыналарды білдіретін басты тәсілдер – сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздер болып табылады.

Біз төменде жоғарыда айтылған 5 түрлі байланыс арқылы жасалған біріккен сөздердің түрлері мен жасалу жолдарына қысқаша тоқталамыз.

Сөз – морфемадан құралған, дыбысталу мен мағынаның бірлігінен тұратын сөйлем құрауға қажетті бірлік.

Қытай тіліндегі сөздер құрамына қарай жалаң (*danchunci*) және біріккен сөздер (*hechengci*) деп екі үлкен түрге бөлінеді.

1. Жалаң сөздер және олардың түрлері:

Жалаң морфемадан құралған сөздер жалаң сөздер деп аталады. Мысалы, *tian* (*аспан*), *di* (*жер*), *shui* (*су*) *shan* (*тау*), *he* (*өзен*), *hu* (*көл*), *ren* (*адам*) т.б.

Жалаң сөздер бір морфемадан құралады, алайда кейбір екі немесе көп буыннан құралған сөздер де жалаң сөздердің қатарына жатады. Мұндай сөздердің құрамындағы сынарлардың, яғни иероглифтердің әр қайсысының өз алдына дербес мағынасы болмай, бәрі бірігіп барып лексикалық мағынаны білдіреді.

Екі буыннан құралған жалаң сөздер мынадай түрлерге бөлінеді:

(1) Құрамындағы екі буынның шыңмулары (дауысты дыбыстары) ұқсас сөздер (*shuangshengci*). Мысалы, *fangfu* (*сияқты, бейне*), *chouchang* (*қайғыру, қамығу*), *fangfu* (*сияқты, бейне*).

(2) Құрамындағы екі буынның юнмуларды ұқсас сөздер (*dieyunci*). Мысалы, *chongyang* (*серуендеу, қыдыру*).

(3) Құрамындағы екі буынның шыңмулары да, юнмулары да ұқсас сөздер (*shuangshengjiandieyun*). Мысалы, *zhuanzhuan* (*аунау, аунақшу, дөңбекиу, таралу*).

(4) Қосарланған жалаң сөздер (*dieyinci*). Бұлар ұқсас екі буынның қосарлануы арқылы жасалады. Мысалы, *laolao* (*нағашы ана*), *qiqi* (*қара шегірімке*), *guoguo* (*көк шегірімке*).

(5) дыбыстық аударма арқылы енген кірме сөздер (*yinyiwailaici*). Мысалы, *jiru* (*джун*), *kafei* (*кофе*), *kekoukele* (*кококоло*), *qiaokeli* (*шоколад*), *faxisi* (*фашист*) т.б.

2. Біріккен сөздер және олардың түрлері:

Бірнеше морфемалардан құралған сөздер біріккен сөздер деп аталады.

Қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша біріккен сөздер өз ішінен тіркесті күрделі сөз (*fuheshi*, *fuheshihechengci*, *fuhesi*), туынды сөз (*fujishi*), қосарлы сөз (*chongdieshi*) және қысқарған сөздер (*jiansuoshi*) болып бөлінеді.

1) Тіркесті күрделі сөздердің түрлері:

Тіркесті күрделі сөздер дегеніміз екі немесе одан да көп түбір морфемалардан құралған сөздер. Тіркесті күрделі сөздер қытай тіл біліміндегі ең күрделі мәселеге жатады. Тіркесті күрделі сөздер қытай тілінде өте мол, кең дамыған. Түбір морфемаларды біріктіру І қытай тіліндегі сөз жасаудың ең өнімді тәсілдерінің бірі. Сөз тіркесінің құрамындағы сөздер арасындағы синтаксистік байланыстар (предикативті, анықтауыштық, пысықтауыштық, толықтауыштық, толықтырғыштық және салаластық байланыс) түбір морфемалардан құралған тіркесті күрделі сөздердің құрамындағы сынарлар арасында да болады [1, 35]. Қазіргі тілдік статистика бойынша түбір морфемалардан құралған тіркесті күрделі сөздер мен сөз тіркесінің құрамындағы сөздер арасындағы семантикалық байланыстар мен синтаксистік байланыстардың ұқсастығы 96,6 пайыз болса, айырмашылығы тек 3,4 пайыз. 1978 жылы жарық көрген «Қазіргі қытай тілінің сөздігінде» (*xiandaihanycidian*) 56000 сөз қамтылған. Бұлардың 32346-сы күрделі сөздер, яғни аталмыш сөздікте қамтылған күрделі сөздер жалпы сөздік қордың 57,8 пайызын құраған [2, 18].

Тіркесті күрделі сөздер құрамындағы сынарлардың синтаксистік байланыстарына қарай өз ішінен бес түрге бөлінеді:

(1) Бастауыш-баяндауышты (предикативті) байланыс арқылы жасалған сөздер:

Кейбір еңбектерде shenshushi деп аталады. Екі сыңардан (негізгі морфемалардан) құралады, алдыңғысы – баяндалатын сыңар, соңғысы – баяндаушы сыңар, яғни соңғы сыңар алдыңғы сыңарын түсіндіріп келеді. Мысалы, *dizhen жер сілкіну, жер сілкінісі* (di – жер, zhen – сілкіну), *touteng бас ауру* (tou – бас, teng – ауру).

Кейбір ғылыми еңбектер мен оқу құралдарында ueliang (*ай жарық*) сөзі бастауыш-баяндауышты (предикативті) байланыс арқылы жасалған сөздердің қатарында қаралады. Шындығында ueliang – басыңқы-бағыныңқы қатынас арқылы жасалған сөз. Кейбір диалектте ueliang сөзінің құрамындағы сыңарлардың орны ауыстырылып, liang uе (*жарық ай*) деп айтылады [3, 40].

(2) Басыңқы-бағыныңқы (анықтауыштық, пысықтауыштық) байланыс арқылы жасалған сөздер (pianzhengshi) кейбір еңбектерде fujiashi, zhucongshi деп те аталады.

Бұл сөздер екі сыңардан құралады. Алдыңғы сыңары – айқындаушы сөз, соңғы сыңары – ұйытқы сөз. Екі сыңар арасында айқындауыш-айкындалғыш (анықтауыштық я пысықтауыштық) қатынас болады. Мысалы, *tielu темір жол* (tie – *темір*, lu – *жол*), *hongqi қызыл ту* (hong – *қызыл*, qi – *ту, байрақ*), *xinwen жаңалық* (xin – *жаңа*, wen – *хабар*), *yangmao қой терісі* (yang – *қой*, mao – *жүн*).

Жоғарыдағы сөздер анықтауыштық байланыс арқылы жасалған.

huore оттай ыстық (huo – *от*, ge – *ыстық*), *geai қызу сую* (ge – *ыстық*, ai – *сую*), *shensi ойға бату, ойға шому* (shen – *терең*, si – *ойлану*), *shenru ішкерлей араласу, терең бойлау* (shen – *терең*, ru – *кіру*).

Жоғарыдағы сөздер пысықтауыштық байланыс арқылы жасалған.

Ескере кететін жайт: pianzhengshi қазақ тіліне “сабақтас формалы” [4, 22], ал pianzhengduanyu болып аударылып жүр [4, 250]. Бұл тіркес “сабақтас тіркес” болып аударылуының себебі, қазақ тіліндегі “сабақтас тіркеске” (сабақтаса байланысқан сөз тіркесі) еліктеуден келіп шықса керек. Біздің пікірімізше, pianzhengduanyu атауына “сабақтас тіркес” дәлме-дәл балама бола алмайды. Себебі, қазақ тілінде сабақтаса байланысқан сөз тіркесі анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып бөлінеді. Ал қытай тілінде pianzhengduanyu анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі және пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі болып екіге бөлінеді.

(3) Толықтауыштық (меңгеру-меңгерілу) байланыс арқылы жасалған сөздер (dongbinshi).

Кейбір еңбектерде zhipeishi, shenshushi, weibinshi деп аталады. Екі сыңардан құралады. Алдыңғысы іс-қимыл, әрекетті, соңғысы іс-қимыл, әрекет меңгеретін заттарды білдіреді. Мысалы, *daitou бастау, мұрындық болу* dai – *бастау*, tou – *бас*).

youxian шекті, шектеулі (you – *бар*, xian – *шек*).

siji жүргізуші (si – *меңгеру*, ji – *машина*).

(4) Толықтырғыштық байланыс арқылы жасалған сөздер buchongshi.

Бұл сөз кейде dongbushi, houbushi, shubushi деп аталады. Екі сыңардан құралады. Алдыңғысы ұйытқы сөздер, соңғысы алдыңғы сыңарын толықтыра түсіндіріп келеді. Мысалы, *shuoming түсіндіру* (shuo – *айту*, ming – *анық*)

tuifan аудару, төңкеру (tui – *итеру*, fan – *аудару*)

tigao жоғарылату, көтеру (ti – *көтеру*, gao – *биік*).

(5) Салаластық байланыс арқылы жасалған сөздер lianheshi, binlieshi.

Мәндес, мағынасы қарайлас немесе қайшы мәндес түбір сөздердің салаласа байланысуы арқылы жасалады. Салаластық байланыс арқылы жасалған сөздер үш түрге бөлінеді:

А. Құрамындағы сыңарлар мәндес, мағынасы қарайлас сөздер:

daolu жол (dao – *жол*, lu – *жол*)

tudi жер, топырақ (tu – *топырақ*, di – *жер*)

shengyin дыбыс, дауыс (sheng – *дыбыс*, daуыс yin – *дыбыс*, дауыс)

Ә. Құрамындағы сыңарлар қайшы мәндес сөздер:

maimai сауда-саттық (mai – *сатып алу*, mai – *сату*)

dongxi нәрсе, дүние (dong – *шығыс*, xi – *батыс*)

shouzu аға-іні (shou – *қол*, zu – *аяқ*).

dongjing дыбыс, қыбыр (dong – *қимыл*, қозғалыс, jin – *тыныштық*).

Б. Сыңарлар тіркескеннен кейін бірінші мағынасы сақталады, ал екіншісінің мағынасы бүкілдей жойылып кетеді. Мысалы, *guojia мемлекет* (guo – *мемлекет*, jia – *жанұя*)

wangji ұмыту (wang – *ұмыту*, ji – *еске сақтау*)

ganjing таза (gan – *құрғақ*, jing – *таза*, тұнық, мөлдір, кіршіксіз)

renwu тұлға, кейіпкер (ren – *адам*, wu – *зат*)

2) Туынды сөздер fujiashi, paishengshi

Туынды сөздер дегеніміз түбір морфемаларға жұрнақ жалғану арқылы жасалған сөздер. Туын-

ды сөздер жасалуының екі түрлі үлгісі бар:

А. «Префикс + түбір» үлгісі (qianjiashi, qianfu). Мысалы, diyi бірінші, dier екінші, wuqiong шексіз, wuchang қалыпсыз

laoshi оқытушы, mùgāli мұғалім, laohu жолбарыс.

Қытай тілінде стандартты «префикс + түбір» үлгісі өте аз.

Ә. «Түбір + суффикс» үлгісі (houjiashi, houfu). Мысалы, zhuozi үстел, daozi пышақ, zuozhe автор, jizhe журналист, mutou ағаш, shitou тас.

Қытай тілінде жұрнақтар сан жағынан аз, қолданылу шеңбері өрісі мен шеңбері тар. Жұрнақтардың басым көпшілігі түбір сөзден өзгеріп келген. Олардың кейбірі сөз жасау қызметін атқарса, кейбірі сөз сияқты жеке дара тұрып қолданыла береді. Мысалы, laozhang (Сөзбе-сөз: lao – қарт, кәрі, zhang – кісінің фамилиясы) деген сөздің құрамындағы lao – жұрнақ, яғни префикс. Ол үлкен адамды сыйлау, құрметтеу мағынасында қолданылған. Оның нақтылы мағынасы жоқ. Ал laoren (Сөзбе-сөз: lao – қарт, кәрі, ren – кісі, адам) деген сөздің құрамындағы lao – түбір сөз, ол «жасы үлкен», «қарт адам» деген мағынада қолданылып тұр.

3) Қосарлы сөздер (chongdieshi, chongdieci)

Қосарлы сөздер ұқсас бір түбір сөздің (негізгі морфеманың) қосарланып айтылуынан жасалған сөздер. Қосарлы сөздердің төмендегідей бірнеше түрлі үлгісі бар:

А А үлгісі. Бұл үлгі өз ішінен мынадай түрлерге бөлінеді:

А. А. Соңғы сыңары жеңіл тонмен оқылады. Мысалы, tama шеше, painai ана, yeye ата, xingxing жұлдыз.

ААВВ үлгісі. Екінші сыңары жеңіл тонмен оқылады, төртінші буынға екпін түседі. Мысалы, gaogaixingxing қуана-қуана, ganganjingjing тап-таза, qingqingchuchu ап-анық.

АВАВ үлгісі. Бұл үлгінің екі түрі бар:

А·В·А·В. Екінші және төртінші сыңар жеңіл тонмен, үшінші сыңар шамалы жеңіл тонмен оқылады. Мысалы, taoluntaolun ақылдасу, yanjiuyanjiu зерттеу, gaoxinggaoxing қуану.

АВАВ. Сыңарлары жеңіл тонмен оқылмайды.

xuebaixuebai аппақ қардай, tonghongtonghong қып-қызыл

4) Қысқарған сөздер (jiansuoshi, suoheci, jiancheng)

Қытай тілінің де, қазақ тілінің де сөйлеу, жазу дағдысында жиі қолданылатын күрделі атауларды қысқартып айту және жазу дәстүрге айналған. Осының нәтижесінде, қысқарған сөздер жаңа сөз тудырудың белгілі бір тәсілі болып қалыптасты.

Күрделі атауларды шартты түрде қысқарту арқылы жасалған сөздер қысқарған сөздер деп аталады.

Қытай тіліндегі күрделі атауларды қысқарту жолдары төмендегідей:

(1) Күрделі атау сөздің құрамындағы әрбір жеке сөздің тек басқы морфемасы ғана алынады. Мысалы, hexue jishu (ғылым және техника) – ke ji;

(2) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөздің басқы морфемасы мен кейінгі сөздің соңғы морфемасы алынады. Мысалы, waijiao buzhang (сыртқы істер министрі) – wai zhang;

(3) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөздің соңғы морфемасы мен кейінгі сөздің басқы морфемасы алынады. Мысалы, shuxue wu li huaxue (математика, физика, химия) – shu li hua;

(4) Күрделі атаулардың құрамындағы алғашқы сөз тұтас алынып, ең соңғы сөздің кейінгі морфемасы алынады. Мысалы, zhongyang dianshitai (Орталық телеарна, CCTV) – zhongyangtai;

(5) Күрделі атаулардың құрамындағы ұқсас бір морфема алынады. Мысалы, like gongke (жаратылыстану және техникалық ғылымдар) – ligongke.

(6) Күрделі атаулардың құрамындағы өкілдік сипатқа ие сөз не морфема алынады. Мысалы, renmin daibiao dahui (халық өкілдері құрылтайы) – ren dai hui.

Қытай тіліндегі күрделі сөздерді қысқартудың тағы бір жолы – бірыңғай мүшелі күрделі атауларды санмен жинақтап көрсету. Мысалы, chun, xia, qiu, dong (көктем, жаз, күз, қыс) – ci ji төрт мезгіл (ci – төрт, ji – мезгіл).

jīn, yīn, tóng, tiě, xī (алтын, күміс, мыс, темір, қалайы) – wu jīn бес металл (wu – бес, jīn – металл).

ér, bǐ, kǒu, mǔ, shē (құлақ, мұрын, ауыз, көз, тіл) – wu guān бес мүше (wu – бес, guān – мүше).

1. Қалибекұлы Т. Қытай тіліндегі негізгі грамматикалық бірліктер туралы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №2. – Алматы, 2006.

2. Жоу Жян. Лексикология және лексикография бойынша зерттеулер. – Пекин, 1987.

3. Мектеп грамматикасы бойынша сериялы баяндамалар. – Пекин, 1987.

4. Лю Баюун, Шуй Шужын. Қазіргі қытай тілі. – Үрімжі, 1987.

Резюме

В данной статье рассматриваются определение, виды и способы образования, а также структурные особенности сложных слов в китайском языке.

Summary

The article deals with peculiarities of compound word structure of Chinese language.

«ЕРКЕК» КОНЦЕПТІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН БАСКИМ АТАУЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК МӘНІ

Ж.Нұрсұлтанқызы – ф.э.к., доцент,
Ж.Исмағұлов – магистрант

Қазіргі заман лингвистикасында тіл негізінен екі парадигмада зерттеліп келеді деуге болады. Біріншісі – құрылымдық, екіншісі – антропоцентристік парадигма. Антропоцентристік парадигма өз шеңберінде гендерлік лингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивті лингвистика, прагматика, лингвopsихология, паралингвистика сияқты жаңа салалардың ғылыми негізін зерделеп-тануға ықпал етті.

Гендерлік лингвистика тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым. Ал «гендер» ұғымы жынысты биологиялық тұрғыдан емес, оны әлеуметтік-мәдени құрастырылым ретінде айқындайды. Гендерлік зерттеулер аясына «жыныс», «гендер», «гендерлік рөлдер» сияқты ұғымдар енеді. Қарым-қатынас процесінде ер адамдар мен әйел адамдар арасында гендерлік ерекшеліктер байқалады. Адамның жынысқа бөлуіне қарай ерлер мен әйелдердің мінез-құлқы, іс-әрекеті ажыратылып отырады, олар түрлі қызмет атқарады. Тіл арнаулы «еркектік» және «әйелдік» болып бөлінбесе де, олардың сөйлеу әрекетіндегі мінез-құлқына қарай айырмашылықтар байқалады. Антропоцентристік парадигмадағы гендерлік лингвистика қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенімдерімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Әлеуметтану сөздігінде: «Пол чело-века как sex определяется с точки зрения биологических различий, а как gender – представляет собой культурную и социальную конструкцию. Таким образом, существует два биологических пола (самка и самец) и два социо-культурных (мужчина и женщина)» – деген анықтама беріле келіп, этнос дүниетанымында қалыптасқан стереотиптерге байланысты ерлер мен әйелдер ара-сындағы қарым-қатынастың әлеуметтік құрастырылымы болып табылатыны көрсетіледі [1, 222]. ТМД елдерінде гендерлік топшылаулар 1990 жылдарда пайда бола бастады. Ресейде М.Арутюнян, Т.Рурко, А.Клецин, О.Воронина, Т.Клименкова, В.Бодрова т.б. зерттеушілер гендерлік бағытты дамытты. XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап гендерді лингвистикамен байланыста қарастыратын ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Зерттеуші А.В. Кирилина өз еңбектерінде «ген-дер» және «жыныс» ұғымдарын ажыратып берді: «гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [2, 133]. XX ғасырдың 80-шы жылдарынан бастап гендерлік зерттеулерге арналған еңбектер көбейе түсті. Тіл білімінде жыныстарға қатысты сөйлеу үлгілерін зерттейтін ғылым – гендерлік лингвистика пайда болды. Гендерлік лингвистика теориясын, әдіс-тәсілдерін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж.Лакофф, Д.Спендер, О.Есперсон, орыс лингвистері А.В. Кирилина, М.А. Китайгородская, Н.Н. Розанова елеулі үлестерін қосты. Гендер факторы қазақ ағартушы, зиялыларының еңбектерінде де жиі ескеріліп отырған. Қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы көрнекті ғалым, профессор Қ.Жұбанов әртүрлі халықта әйел-дер тіліне тән ерекшеліктер болатынын көрсеткен. Қ.Жұбановтың еңбектерінде әйел тілінің спецификалық ерекшеліктеріне баса назар аударылған. Қ.Жұбанов «Күншығыстағы әйелдер тұрмысы ерекше жағдайда болғандықтан, әйелдерге арнаулы түрлі әдет-ғұрып өзгешеліктері мұнда жиі ұшырайды. Сол әдет-ғұрып өзгешеліктерінің бірі – осы күнге шейін Кавказда армян, грузин, түріктер арасында сақталған әйелдердің ым тілі. Жаңа түскен келіншек қай жерде бір айға, қай жерде бір жылға шейін ата-енесімен дыбыстап сөйлеспейді, ымдап сөйлеседі. Бұл тілді армяндар «нашнауар» дейді. Нашнауар сондай бай, сондай дыбыс

тілінен еш кемдігі жоқ сияқты. Мұндай, әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзге-шеліктердің бірі – әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұят-сынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Бұлар әйел-дердің специфик тілі болып табылады», – дейді [3, 41].

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшелігін танытатын этнографизмдердің бірі – киім-кешек. Әр халықтың ұлттық киімі өзінің айшығымен басқа халықтың киімдерінен ажыратылып отыра-ды. Қазақ халқының киіну мәнері көшпелі тұрмыстың салтымен тығыз байланысты. Әр этностың ұлттық киімі өзінің шаруашылығын, тұрмыстық өмірін, ұлттық дәстүрін, мәдени ерекшелігін, ұлттық мінезін, ұлттық дүниетанымын танытады. Киім-кешек адамдарға әлеуметтік және этика-лық қызмет атқарады. Адамның үстіндегі киіміне қарап әлеуметтік жағдайын, жыныстық ерекшелігін, жас мөлшерін, этникалық ортасын аңғаруға болады. Осыған байланысты қазақ халқы-ның ұлттық киімдері жас және жыныс ерекшеліктеріне сәйкес мынадай түрлерге бөлінеді: сәби киімі, бала киімі, бозбала киімі, бойжеткен киімі, қалыңдық киімі, келіншек, бәйбіше киімі, күйеу, жас жігіт, ақсақал киімдері т.б. Сол сияқты той, жиын, аза кезінде киетін киім түрлері де болған. Киім сонымен бірге этникалық (рулық, жүздік, аймақтық т.б.) және жалпы ұлттық ерекшеліктерді бейнелейді. Киім адамның жас ерекшелігі, әлеуметтік ортасы туралы хабар бере келіп, коммуникативтік қызмет атқарады.

Қазақ халқының баскиімдері жыныстардың гендерлік ерекшеліктеріне орай ерлер баскиімі, әйелдер баскиімі болып бөлінеді. Ерлердің баскиіміне: тымақ, бөрік, тақия, қалпақ, мұрақ, құлақ-шын, малақай, жалбағай, башлық, далбай, күләпара, пәс, топы т.б. жатады.

Тақия – сәтен, шұға, барқыт тәрізді маталардан тігіледі. Тақияның зерлі, үкілі, оқалы, сырма, шошақ төбе, тікше, қатипа тәрізді бірнеше түрлері бар.

Оқалы тақиясының жібек шоғы ырғала түседі (М.Әуезов «Абай жолы»). Ол ән, асқақ есіп соққанда, Көкшенің қалың сыпсың қарағайы – мынау әнші басындағы **оқалы тақияның** жібек шоғындай болып, теңселіп барып, төгіле жапырылып, жол береді, бас иеді... (М.Әуезов «Абай жолы»). Басында хажы сапарынан киіп қайтқан **шошақ төбе ақ тақиясы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»). Базар қолды, тікше келген, ұнамды **қара қатиға тақиясы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»).

Қалпақ – ақ киізден, қалың матадан жасалады. Қойдың ақ жүнінен, қозының ақ күзем жүнінен, ешкінің ақ түбітін қосып басқан шымыр киізден тігіледі. Еркектердің жеңіл баскиімі [ҚТТС, 594].

Мұрақ – екі жағы қошқар мүйізді, лауазымды адамдар киетін қалпақ. Оны сән-салтанатқа киеді.

Пәс – шашақты биік тақия.

Топы – жан-жағы тік, төбесі шошақ жалпақ тақия [ҚТТС, 205]. Танабайдың қызы басына күмістенген, үкілі қызыл шұбар **топысын** киіп, үйге бір кіріп, бір шығып жүр (С.Сейфуллин. шығ. Жин.). Олар да кимешек орнына ылғи қымбатты тастармен кестелеп, шимайланған **топы**, мойындарында жібек бөкебай (С.Шәріпов «Бекболат»).

Айыр қалпақ – аса қымбат матамен тысталаып, ішіне жұқа киіз немесе қалың мата салынып сырылып тігілетін ер адамдардың баскиімі. Сыртына өсімдік тектес өрнек салынып, алтын жіп-пен зерленеді. Оны ертеде, негізінен, хан-сұлтандар салтанатқа киетін болған.

...көпшік жайылған төрге **алтынды айыр қалпақ**, шолақ жең ұшы шым жібектен кестеленген жарғағын желбегей жамылған Ораз-Мұхамедтің өзі отыр (М.Мағауин «Аласапыран»). Оған басына **алтын оқалы айыр қалпақ**, үстіне етегі төгілген, өңірі мен екі шалғайы әшекей әдіпті, жон арқасы мен қос омырауы оюлы қызыл шапан... (М.Мағауин «Аласапыран»).

Тымақ – қасиетті баскиім. Тымақ – аңның немесе малдың терісінен тігілетін қыстық баскиім. Тымақтың тігілген терісіне байланысты түлкі тымақ, елтірі тымақ, құндыз тымақ, қарсақ тымақ сияқты түрлері бар. Тымақ төрт сайлы, биік төбелі, суықтан қорғайтындай етіп тігіледі. Тымақ-тың екі құлағы және мойынды жауып тұратын артқы етегі болады. Тымақты айырбастауға бол-майды, аяқ тигізбейді. Жақсы кісілердің тымағы атадан балаға мұра есебінде қалып отырған. Ертеректе қазақтар шала туған баланың неше күні кем болса, сонша күн тымаққа салып, кереге басына іліп қоятын болған. Тымақтың теріс киілуі – бүкіл бір жұрттың арыстай азаматынан айы-рылып, жұртының қабырғасы қайысқанын, яғни өте ауыр

қазаны білдіреді.

Мысалы, Олары өзге қыздан бөлінгенде байқалды. Бастарына еркектің баскиімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара **елтірі тымақтары** бар. Қыз кимейтін **баскиімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті**. Енді ғана анық көрінді, орталарына жетекке алған тұлданған қара көк аттың үстіне Бөжейдің ертоқымы ерттеліпті. Ер үстіне сол Бөжейдің осы өткен қыста Қарқаралы-ға киіп барған қызыл күрең ішігі жабылыпты. Ердің қасына қамшысын шәншіп, соған да **теріс қаратып**, Бөжейдің қысқы **түлкі тымағын кигізіпті** (М.Әуезов «Абай жолы»).

Ертеректе қазақ халқы тымағына қарап қай жүздің, қай рудың адамы екенін тани білген. Яғни, Арғын тымағы, Жалайыр мен Найман тымағы, Семей тымағы деген үлгілері болған. Ғалым Е.Жанпейісов өз еңбегінде тымақтың этнолингвистикалық табиғатын аша келіп, бірнеше түрін көрсетеді: төрт сай қарқаралы тымағы; алты сай сырма найман тымағы; жіңішке, ұзын төбелі керей тымағы; сегіз сай уақ тымағы; төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы; алты сай тобықты тымағы т.б. [4, 130]. Тымақтың жаба салма тымақ, қайырма тымақ, дөңгелек төбелі тымақ, шошақ төбе тымақ, жекей тымақ сияқты түрлері бар.

Бұнда төрт сай, **аласа төбелі Тобықты тымағы**, жіңішке, **ұзын төбелі Керей тымағы**, сыр-маланған **алты сай Найман тымағы**, сегіз сай **Уақ тымағы** бар (М.Әуезов «Абай жолы»). Дулығасыз **түлкі тымақ** киген, мылжа-мылжа болған төртбақ денесі анадай жерге дейін домалап кетті (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Ал қыс болса киері – түйе жүн қалың күпі, тозығы жетіп қалған **қарсақ тымақ** (І.Есенберлин «Жанталас»). Басында жарғақ тысты **құндыз тымақ** қара мақпал жеңіл құндыз ішігінің сыртынын бозғылт түйе жүн шекпен жамылған (І.Есенберлин «Қаһар»). Астарындағы жұпыны аттары мен үстеріндегі **елтірі тымақ**, түйе шекпен, сірі етік, бұлардың кедей ауылдан екенін аңғартады (І.Есенберлин «Қаһар»).

Бөрік. Оны ерлер мен бірге әйелдер де киеді. Сырты мақпал, пүліш, баркыт тәрізді қымбат маталардан жасалады. Жиегіне қымбат бағалы аң, мал терісі ұсталатын бөріктің жазғы, қысқы түрлері болады. Төбесі көбінесе, төрт сай немесе алты сай болады. Қыздар киетін бөрік дөңгелек төбелі конус тәрізді биіктеу болып келеді. Сал-серілер бөріктеріне үкі таққан. Аңның терісіне қарап оларды құндыз бөрік, кәмшат бөрік, түлкі бөрік, күзен бөрік деп атайды. Ал сеңсең бөрік – сабалақ жүнді елтіріден жасалады.

Қазандай-қазандай бастарындағы **сеңсең бөріктерін** серпілдете, қолдарындағы көк найзала-рын күнге ойната, жау шебіне садақ оғы жетер жерге жеткенше жұбын бұзбай, кішігірім тайлақ-тай астарындағы текежауыт, ақалтеке сәйгүліктерін желе шоқытып, жауар бұлттай тұтаса келе жатқанда қандай жау жүрек әскер болса да бір әбігерленіп қалатыны айдан анық (І.Есенберлин «Алмас қылыш»). Мінбеге қияқ мұттты, ақсұл келген **құндыз бөрікті**, отыздар шамасындағы жігіт шықты (І.Есенберлин «Жанталас»).

Қазақ халқы бөрікті тек киім ретінде емес, этникалық құндылық ретінде жоғары бағалаған. Қарым-қатынас жағдаяттарында біреудің аяғына жығылып, кешірім өтінгенде, бөрікті шешіп оның аяғына тастап, кешірімін алған. Осындай бейвербалды амал кешірім сұрау ретінде қолда-нылып отырған. Сондай-ақ «бөркін аспанға ату» кинемасы адамның қатты қуану әсерінен туған.

Құлақшын – бағалы аң терілері мен бұзау, құлын, қозы-лақтың бұйра терісінен (елтірі) тігіледі.

Малақай – аң терісі мен елтіріден арасына жүн, мақта салып, сырып тігеді.

Сәлде – молдалардың орап киетін баскиімі. Көтеріле ашылған есіктен жасы қырықтың жуан ортасына жаңа келген, қайратты, төртпақ тұлғалы, қаба сақал, ширатылған ұзын бурыл мұртты, үстіне киіп, басына **әсем көк сәлде** ораған келбетті кісі иіле қол қусырып ішке кірді (М.Мағауин «Аласапыран»).

Жалбағай, башлық, далбай, күләпара. Оларды тымақ тәрізді етіп қалың не жұқа ақ киізден тігіледі. Жалбағай – малшылардың жаздық баскиімі. Матадан астар салынып тігілетіні – күләпа-ра, қысқа киетін түрі – жалбағай.

Сырдың бойынан, қырдың қойнынан өре түрегелген өңшең **жалбағай** тымақтылар тұс-тұсынан қалың қолға қосылып кетті (І.Жансүгіров. Шығ. жин.).

«Күлә» парсы тілінен аударғанда баскиім деген мағынаны береді. Мауыттан, шұғадан, шидем-нен тігіледі. Басты шаңнан қорғау үшін жазда не жаңбыр мен қардан сақтану үшін қыста тымақ-тың сыртынан киетін жеңіл баскиімнің бір түрі. Күн кешкірді. Өзірге дүние тек

қабағын түйіп тұрған тәрізді. Қазанғап **күләпарасын** жаңа киді басына (Ғ.Мұстафин «Дауыл»). Жалбағайды тымақ сыртынан да киген. Түйе жүн далбайды ертеде түріктер «башлық» деп атаған. Ақ таяғын кеудесіне тіреп, бара **далбайды** баса киіп Әлекең тұр (Б.Майлин, Шығ.жин.).

Делегей – қыста қардан, жауын-шашыннан қорғану үшін құлақшынның, тымақтың сыртынан киетін жамылғыш бас киім.

Қорыта келгенде, қазақ лексикасындағы киім-кешек атаулары – қазақ халқының әсем тұрмыс-сын, табиғи сұлулықта жарастыра білген мәдени өмірін, әр кезеңнің тарихын, эстетикалық талға-мын танытады. Ұлттық мәдениеттің көрінісі болып табылатын баскиім атауларынан этносымыз-дың ұлттық дүниетанымы, халықтық болмысы, эстетикалық талғамы, әлеуметтік ерекшелігі айқын байқалады.

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. *Социологический словарь* // Пер. с англ. под ред. Ерофеева С.А. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.

2. Кирилина А.В. *О применении понятия «гендер» в русскоязычном лингвистическом описании* // Фило-логические науки. №3. 2000. – С. 38- 45.

3. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

4. Жанпейісов Е. М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 167 б.

Резюме

В статье рассматриваются объект исследования гендерной лингвистики и национально-культурная специфика головных уборов, касающийся концепта «Мужщина».

Summary

The article is concerned about the research object of gender linguistics and national-cultural specification of head-dresses related to the concept «Man».

УТОЧНЕНИЕ В ПРЕДЛОЖЕНИИ КАК ЯВЛЕНИЕ СИНТАГМА СИНТАГМОВ

А.Маммадова – докторант, Институт Языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана

Живость, пестрота, компактность и поэтичность, широта возможностей выражения выбранных, использованных слов придают ясность и серьезную своеобразность художественному языку. Но все это не изолирует художественный язык от живой разговорной речи, литературного языка, в широком смысле от общенародного языка. Профессионал заимствует слова и выражения из общенародного языка и использует целесообразно, их в соответствии с требованием художественного текста. В художественном тексте слово приобретает разноцветные оттенки, обуславливает разностороннее выражение мысли.

Художественный язык предпочитает малочисленность слов и широту мысли во всех жанрах [4, 74]. Несмотря на это, художественный стиль обуславливает приобщение слов и выражений в дополнение к речи и предложениям, составляющих основу речи. Потому что, особенно в художественном произведении для обеспечения «широты мысли» не всегда можно обойтись «малостью слов».

Дополненные речевые (языковые) единицы, в то время, как для произведений, написанных в нейтральном стиле, производят эффект чрезмерного количества ненужных слов; в художественной литературе занимает, важную позицию, исходя в стилистической необходимости. Единицы, которые мы называем уточняющими членами предложения, являются одним из такого рода дополнений. Уточняющие члены предложения – это члены предложения, ограничивающие объем понятия, выражаемого предшествующим одноименным уточненным членом предложения» [7, 503].

Прежде всего, нужно отметить, что уточняемый и уточняющий члены в предложении образуют единую синтагму.

По учению Ф. де Соссюра, «понятие синтагмы можно использовать не только в

отношении слов, но и словосочетаний, сложных единиц любого типа и любого размера (сложных слов, про-изводных слов, членов предложения, целых предложений). Еще не достаточно рассматривать соотношения объединяющие отдельные части синтагмы между собой; нужно учитывать и соот-ношения, которыми целое связано с его частями» [2, 232].

Несмотря на то, что в любом предложении конкретная синтагма строится в форме словосоче-таний разного характера, в действительности проявляются заметные отличия между понятиями синтагма и словосочетание. Так, в первую очередь, говоря о синтагме, имеются ввиду сочетание, различаемое в процессе разделения предложения по членам [7, 386-387]. Рассмотрим следующие предложения:

Kəndin kənarındakı taxta evlərin arxasında axan çayın qırağında oynayan uşaqların səsi kəndin ortasında eşidilirdi.

Kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, axan çayın qırağında oynayan uşaqların səsi kəndin ortasında eşidilirdi.

В первом предложении сочетание *Kəndin kənarındakı taxta evlərin arxasında axan çayın qırağında* выступает как обстоятельство места. Это сочетание основано на комплетивном отношении. Каж-дый компонент сочетания связан с последующим по грамматическому признаку.

Во втором предложении между компонентами сочетания *Kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, çayın qırağında* отсутствует признак грамматической связи. Здесь сочетание *Kəndin kənarında* с сочетанием *taxta evlərin arxasınd*, а сочетание *taxta evlərin arxasında*, в свою очередь, – с сочетанием *çayın qırağında* образуют синтагму только на основе копулятивной связи. На пер-вый взгляд, эти три сочетания кажутся однородными членами. В действительности же выраже-ния *taxta evlərin arxasında* и *çayın qırağında* уточняют предшествующее им обстоятельство места *Kəndin kənarında*. В отличие от первого предложения, во втором привлекает внимание отсутствие наличия связи по грамматическому признаку между тремя словосочетаниями. То есть:

1945-ci ilin 9 mayı tarixə faşizm üzərində qələbə günü kimi düşmüşdür.

1945-ci il mayın 9-u tarixə faşizm üzərində qələbə günü kimi düşmüşdür.

В первом предложении обстоятельство времени *1945-ci ilin 9 mayı* выражено определитель-ным словосочетанием третьего типа.

Выражение *1945-ci il mayın 9-u* во втором предложении образовано сочетанием двух дат (*1945-ci il* и *mayın 9-u*). Здесь между датами отсутствует грамматический признак: второй компо-нент, следуя непосредственно за первым, уточняет его.

Yet there were still others, men and women, old and young, who, on meeting him occasionally when he was sober and perfectly groomed, could not help regretting that he had not married a fortune and so restored himself to the groups which he could so well adorn (T.Drieser).

В приведенном примере однородные члены *men and women, old and young* следуют за подлежащим предложения (*still others*), и уточняют его без наличия какой-либо грамматической связи.

Необходимо заострить внимание и на том, что явление уточнения какого-либо члена предло-жения, о котором говорились выше, может осуществляться другим, отдельным предложением. Например:

M.Yoshoto was there to meet. He was a tiny man, not more than five feet tall, wearing a rather soiled linen suit, black shoes, and a black felt hat with the brim turned up all around (J.D. Salinger).

Как видно, для уточнения внешнего вида мистера Ешото, имя которого упоминается в первом предложении, прибегает к помощи второго предложения. В этом случае явление уточнения наблюдается даже если отсутствует уточняющий член предложения: уточнение осуществляется совершенно другим предложением и в положении дистанты. Уточняющий член предложения должен находиться в одном предложении с уточняемым и, в большинстве случаев следует непо-средственно за ним. В этом примере возникает необходимость в изменении его структуры, чтобы преобразовать второе предложение в уточняющий член:

M.Yoshoto, a tiny man, not more than five feet tall, wearing a rather soiled linen suit, black shoes, and a black felt hat with the brim turned up all around.

Таким образом, как видно, уточняющий член предложения следует за уточняемым, граммати-чески с ним не связан, но образуют синтагму, основываясь на смежной связи.

В целом, любая комбинация знаков со специфическим и последовательным значением

составляет синтагму [3, 113]. Сочетания из вышеприведенных предложений *Kəndin kənarında, taxta evlərin arxasında, çayın qırağında, 1945-ci il mayın 9-u, men and women, old and young* – каждое в отдельности составляют одну синтагму. В каждом предложении такие синтагмы воспринимаются как «первые синтагмы». Но и мерные синтагмы в предложении создают между собой связь.

«Взаимосвязь, которую образуют между собой синтагмы, дает возможность возникновению связи слова или словосочетания с разными синтагмами» [6, 330]. Таким образом, отождествление синтаксической связи в синтагме высшего уровня (синтагма синтагмов), дает нам возможность исследовать синтагматическую структуру («форму внутренней связи») как «дополнительную» или «комбинаторную» [3, 114].

Синтагматические связи имеют свою функциональную ценность. В действительности, в синтагме определенные единицы одного функционального уровня или слоя объединяются, чтобы образовать единицы высшего уровня: между этими единицами на уровне их объединения возникают определенные синтагматические функции, хотя и не всегда заметные.

Если каждый из, уточняющих и уточняемых членов предложения выражаются отдельным словом, образуется «первая синтагма», если выражаются отдельным словосочетанием или предложением образуется «синтагма синтагмов». В этих случаях, синтагма синтагмов строится не на грамматической, а только на копулятивной связи: в объединении таких синтагмов между собой морфологические признаки не используются.

В действительности, уточняющий член предложения не должен объяснять значения уточняемого члена предложения, а должен способствовать уточнению его частей как целого, частей, которые считаются более актуальными во время процесса [см. 1]. Такое уточнение осуществляется двумя способами:

1. Части целого (уточняемого члена) представляются по отдельности;

2. Представляется часть целого (уточняемого члена), эта часть сама превращается в уточняемый член и представляется её (части) часть; так возникает кольцеобразная звеньевая структура, в которой каждое кольцо уточняет предшествующий себе член.

В первом случае, части целого по отношению друг к другу не отличаются от однородных членов предложения. Например, в предложении *Qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar 1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular*.

Qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar выступают в форме группы самостоятельных однородных подлежащих.

Если добавить к началу предложения какое-то целое понятие, обобщающее перечисленные денотаты, то все эти однородные члены уже вступают в связь с этим обобщенным понятием, они начинают носить функцию уточняющего члена предложения и к предикативной части предложения присоединяются вместе с обобщенным понятием.

Sovet adamlarının hamısı, qadınlar, qocalar, uşaqlar, fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar 1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.

Как видно, каждое из однородных членов по отдельности, в самостоятельном порядке уточняют целое *Sovet adamlarının hamısı*.

Количество таких уточняющих параллельных членов может быть различным. Чтобы доказать это, можно уменьшить или увеличить, а так же заменить уточняющие члены, например:

1) *Sovet adamlarının hamısı,*

qadınlar,

qocalar,

uşaqlar,

fəhlələr,

kəndlilər

1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.

2) *Sovet adamlarının hamısı,*

qadınlar,

qocalar,

uşaqlar,

fəhlələr,

*kəndlilər,
alimlər,
yazıçılar,
incəsənət xadimləri
1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.*

*3) Sovet adamlarının hamısı,
alimlər,
yazıçılar,
incəsənət xadimləri,
inşaatçılar,
mühəndislər
1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.*

Нужно иметь в виду, в ситуации параллельного перечисления частей целого должны принимать участие самое меньшее два уточняющих члена предложения, потому что «перечисление» невозможно при наличии только одного члена предложения. То есть:

*Sovet adamlarının hamısı,
qadınlar,
1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.*

– в этом варианте возникает семантико-стилистический недостаток в предложении. Требуется минимум перечисления (участие минимум двух уточняющих членов). То есть:

*Sovet adamlarının hamısı,
qadınlar,
qocalar,
1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.*

В противном случае, если используется только один уточняющий член предложения, возникает обязательная необходимость добавления к нему одного слова (модального) ими выражения. То есть:

Sovet adamlarının hamısı, o cümlədən, qadınlar 1937-ci ilin dəhşətli repressiyasından keçməli oldular.

Как видно, в этом случае явление уточнения в предложении исчезает.

Этот тип уточняющих членов предложения можно назвать перечисляемыми уточняющими членами предложения.

Во втором случае уточняющий член какого-то уточняемого (целого) сам приобретает суть уточняемого члена (целого) и уточняется другим членом, и эта продолжительность носит звеньевой характер; уточняется часть целого, потом часть части, после её часть и т.д. В этом случае, каждый уточняющий член, следующий непосредственно за уточняемым, объединяется с ним смежной связью. Например:

Həmin il yay günlərində, axşam çağı, ay təzəcə çıxanda bağ qonşuları bir yerə toplaşar, şirin söhbətə dalardılar.

Рассмотрим это предложение в следующих вариантах:

Həmin il bağ qonşuları bir yerə toplaşar, şirin söhbətə dalardılar.

Həmin il yay günlərində bağ qonşuları bir yerə toplaşar, şirin söhbətə dalardılar.

Həmin il yay günlərində, axşam çağı bağ qonşuları bir yerə toplaşar, şirin söhbətə dalardılar.

Həmin il yay günlərində, axşam çağı, ay təzəcə çıxanda bağ qonşuları bir yerə toplaşar, şirin söhbətə dalardılar.

Очевидно, что основную мысль можно выразить в самом кратком (первом) варианте. Но целое *Həmin il* в этом предложении требует уточнения времени, что можно осуществить двумя способами:

1) уточнение точной естественной датой (например, *Həmin il 1945-ci ildə*);

2) уточнение путем описания (выражения *yay günlərində* соответствует этому требованию) показанной даты (*Həmin il*). После чего, (*həmin il*) *yay günlərində* само приобретает суть целого и уточняется выражением *axşam çağı* и все продолжается по такому принципу.

A few weeks later, early in 1930, our rather mixed threesome moved from New York to Paris (J.D. Salinger).

В данном предложении обстоятельство времени *A few weeks later* считается «целым» в том смысле, что оно выражает общее время, прошедшее после события, описанного в

предыдущем предложении, и возникает необходимость уточнения времени (A few weeks later – когда именно, в каком году, в каком месяце?). Последующее обстоятельство времени *early in 1930*, хотя, и отчасти, но уточняет предыдущее обстоятельство, внесло относительную конкретность во времени.

Этот топ уточняющих членов предложения можно назвать звеньевыми уточняющими членами предложения. Так, мы наблюдаем два способа осуществления явления уточнения. В обоих случаях синтагмы объединяются между собой на основе копулятивной связи. В обоих случаях уточняющие члены предложения остаются зависимыми от уточняемых. Именно это особенность отличает уточняющие члены предложения от однородных. В то время как однородные предложения являются единицами одного уровня (полноправными), не зависят и не состоят в синтагматической связи ни с одним из других членов предложения, уточняющие члены предложения синтагматически зависимы и управляются уточняемыми членами предложения.

А также, если однородные члены стоят в предложении друг за другом, то уточняемый и уточняющий члены в предложении быть в разбросанном порядке. Например, Б.Серебренников отмечает, что типичные конструкции разговорного синтаксиса устной речи русского языка приводят к распаду уточнения в предложении, то есть способствуют возникновению между уточняемым и уточняющим компонентами положения дистанта, например: Тогдашний главный меня защитил, Георгий Владимирович, наш профессор, он был тогда главным [см. 5, 9].

Как правило, в заранее подготовленной письменной речи постановка отношений дистанта уточняемых и уточняющих членов предложения не наблюдается.

Внешний признак уточняющего члена предложения состоит в его непосредственной постановке после уточняемого члена предложения.

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. *İzahlı dilçilik terminləri*. – Bakı: Maarif, 1989.
2. De Sössür Ferdinand. *Ümumi dilçilik kursu*. – Bakı: BDU, 2003.
3. Koseriu. *Ümumi dilçiliyə giriş*. – Bakı: Mütərcim, 2006.
4. Мецанинов И.И. *Члены предложения и части речи*. – М., 1945.
5. Политова Л.В. *Художественный текст как источник изучения разговорной речи. Автореф. дис. канд. фил. наук*. – СПб, 1992.
5. Реформатский А.А. *Введение в языковедение*. – М.: Просвещение, 1967.
6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. *Словарь-справочник лингвистических терминов*, – М.: Просвещение, 1976.

Түйін

Таңдап алынған, пайдаланылған сөздердің табиғилығы, әр алуандығы, тұтастығы, және үйлесімділігі, пікірді жеткізу мүмкіндіктерінің молдығы көркем тілге анықтық, салмақтылық береді. Алайда бұлардың барлығы көркем тілід нақты өмірдегі сөйлеу тілінен, әдеби тілден, кең мағынадағы жалпыхалықтық тілден бөліп әкетпейді. Маман жалпыхалықтық тілден сөздер мен түсініктерді ала отырып, олардың мақсатына сай, көркем мәтіннің талаптарына сәйкес пайдаланады. Көркем мәтінде сөз сан алуан реңкке ие болады, ойды жан-жақты жеткізуге көмектеседі.

Автор мақаласында синтагмалардың синтагмасын сөйлем ішінде құбылыс ретінде нақтылау туралы тоқталады.

Summary

This article is dedicated to one of the most insufficiently explored problems of the speech grammar the study of the specifying members of the sentence. Here is analyzed their structural peculiarities by which two types of the specifying members are distinguished:

1. the specifying transferred members of the sentence;
2. the specifying linking members of the sentence.

Both of these types have identical homogenous members of the sentence peculiarities, but differ from them as well.

Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ КӨРІНІСІ

Ж.Мазибоева – оқытушы, Қазақ тілі теориясы және әдістемесі кафедрасы
Абай атындағы ҚазҰПУ

Адамзат баласының шындық болмысты танып-білуі барлық халықта бірдей екендігі анық. Яғни таным-түсінік тіл арқылы емес, ми қызметі арқылы жүзеге асады. Ми қызметінің нәтижесінде тілдік бірліктер объективті дүниемен байланысады. Ми қызметі арқылы адам дүниені таниды. Ал осы адам танымының нәтижелері дыбыстық кешендер арқылы тілден көрініс табады. Ал дыбыстардың тілде белгіленуі тілдік таңба болып табылады. Осыдан барып тілдің мазмұндық және тұрпаттық межелері айқындалады. Олай болса, тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы, яғни ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау – ғаламның тілдік бейнесі деген ұғымды тудырады. Тіл – ғалам бейнесін объективтендіретін форма. Демек, “ғаламның тілдік бейнесі” дегеніміз – тілдік жүйеде таңбаланған, тіл арқылы көрінетін тіл иесінің ғалам туралы білімдерінің жиынтығы. Ғаламның тілдік бейнесінде адамның ғалам туралы түсініктері ғана емес, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүниетанымы да көрініс тауып отырады [1].

Тіл – дүниетаныммен тығыз байланысты ұғым. Әрбір халықтың өзіне ғана тән ұлттық дүниетанымдық түсініктері болады. Ұлттық дүниетаным – қандай да бір ұлттың басқаларға ұқсамай-тын өмір сүру дағдысы, адам және сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасы. «Тіл – ең әуелі сол ойды әр ұлттың өзіндік танымына ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан дүниетанымдық негізде құрап беруші құрал [2, 4]. Яғни, тілде әр халыққа тән ұлттық дүниетаным көрініс тауып отырады.

В.Гумбольд “ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сактап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл” деп көрсетеді. Ғалым тілді адамның ойымен, санасымен, оның мәдениетімен және рухани өмірімен тығыз байланысты қарайды. Тіл мен рух – Гумбольдтің пікірінше, біртұтас ұғым. Оның пікірінше, тіл дүниені тікелей, тура бейнелемейді. Тілде адамның дүниені қалай түсінетіні көрініс береді [3, 349]. Шешендік сөздердегі дүниетанымды зерттеген Г.Қосымова: “Адамзат, тіршілік, өмір т.б. туралы адамдардың алған білімдерінің көпшілігі абстрактылы ойлаудың маңызды бір формасы – ойқорытындының көмегімен алған білімдер. Олар тіл арқылы біреуден біреуге жетіп отырады. Біз өзімізді қоршаған дүние туралы білімді ұғым, пайымдау, пікір, ойқорытынды формасында тұжырымдаймыз” [4, 213] дейді.

Тілтанымдық зерттеулер негізінде көркем шығарманың тілдік ерекшеліктерімен қоса дүниетанымдық ерекшеліктерін де зерттеу қазіргі тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі. Осы арқылы көркем шығарма авторының тілі мен дүниетанымдық ой-пікірін, көзқарасын тұтас ұлт тілі, ұлттық ерекшелік ретінде танып біле аламыз.

Қаламгер дүниетанымның қалыптасуына белгілі бір тарихи кезең, қоғамдағы әлеуметтік орта, ұлттық дүние бейнесі өз әсерін тигізеді. Ұлттық дүниетаным мен жазушының қиял дүниесі, яғни автор дүниетаным астасып жатады (1).

Көркем шығармалардың ішінде әртүрлі тақырыпқа жазылған шығармалар ұлттық дүниетанымдық лексемаларды молынан қамтиды. Біз Т.Ахметжанның шығармаларын ұлттық дүниетанымдық түсінікті бере алатын, дүниетанымдық лексеманы молынан қамтыған көркем шығарма деп санаймыз.

Т.Ахметжан шығармаларынан қазақтың ұлттық болмысы мен діни танымын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, ұлт мәдениеті мен қазынасын көруге болады. Суреткер хикаялары мен әңгімелері дүние бейнесін көз алдымызға әкеліп, ұлттық менталитеттен хабар береді.

Т.Ахметжан шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның тілдегі көрінісін әр қырынан көруге болады. Қаламгер өз туындыларында қазақ халқына тән психологиялық ерекшеліктерді ұлттық ерекшеліктердің тілдік көрінісі ретінде қолданған. Мысалы, “Айқасқа” әңгімесінде *«Ақай мен Бақайдың әкесі Қапсадық – Алтай өңіріне әйгілі жалаңтөс батыр кісі еді. Жеті атасынан бері сіңірі шыққан кедей болаты. Көре алмаған ағайын: «Әкесі түйе үстінен ит қабатын ынжық еді, тілі сала құлаш көкәйыл шешесіне тартқан гой, қатынға тартқан ұл қаншаға ұзар», – деп күндеп отыратын-ды»* (188). Келтірілген мысалдарда баланың нағашыға ұқсауы, нағашысына тартқанына қуанудың орнына оны қазақтың көре алмауы – қазақтың қанына біткен **ұлттық мінез** екені айдан-анық. *«Қапсадық орта ғана бойы бар, қызылырайлы, көзі өңменіңнен өтетін өжет кісі еді. «Мен кісі ақысын жемеймін», – деп отыратын тілге шешен, саудаға жүйрік болатын. Қаршығадай түйіле қарағанда, қарсыласы еріксіз ығып, сөз таба алмай жуасып қалатын»* (188). Автор Қапсадықтың білегі мен жүрегі бірдей, қайсар мінезін жалғыз ғана Қапсадыққа тән емес, жалпы қазақ халқының **ұлттық мінез ерекшелігі** ретінде көрсетеді.

Қаламгер адамның мінез-құлқы мен оның бойындағы психологиялық иірімдерге толы көзқа-

растарды әсерлі суреттей отырып, **ұлттық психология** жайлы хабар береді. «Қожайынмен бір-неше рет ере келіп, **еркелей** қонақ боп қайтып жүрген сұлу бойжеткен осындай сый-құрметке әбден еті үйренген сыңайлы; ...Жас бойжеткеннің өзін ұстай білудегі мәдениеттілігі тәрбиелі ортадан шыққандығы мен **тектілігін танытады**» (70). Халқымыздың санасына жазылып қалған, адамаралық қатынаста айқын көрінетін қанмен сіңген қасиетті қазақта тектілік қасиет деп текке атамаған. Тектіден текті туар сараланып деген халқымыз тек деп тегіне қарап сөйлеген. «...Осы бір еліктің лағындай сүп-сүйкімді періштені қожайыннан неге өлердей қызғанатынын өзі де білмейді, ... бұл өзі ғаламат, қызғаныштан да қызулау жұмбақ сезім еді». Бұл мысалдарда қыз баласы үшін әкесі ет-жүрегі езіліп, жанын беретіні сияқты қазақы түсініктер көрініс тапқан.

Әрбір шаңырақтың тағдырына бейжай қарамаған қазақтың тек өзіне ғана тән ұлттық ерекшеліктерін көрсететін бірліктер жазушы шығармаларында молынан кездеседі. «**Әкең марқұм: «Қара шаңырақтың иесі Бақайым», – деп басыңнан сипап отырушы еді...**» (184). Қазақ өзге балаларын еншісін беріп, отау етіп шығарады да, кенже баланы қара шаңырақтың иесі деп, қолына ұстап қалатын. «...**«Жесіріне ие бола алмады»** дегізбе елге. Асан ағаңның **шаңырағына енді сен ие боласың!**» (126), «...Аталарымыз **«он үште отау иесі»** деген» (127), «...Ағасының **орнын жоқтатпайды** енді... Кәне, қолдарыңды жайыңдар, батамды берейін!.. ...**«Орнында бар оңалар»** деген. Екеулеп Асанжанның **түтеткен түтініне ие болыңдар, қарақтарым! Атадан жалғыз еді. Ғұмыры қысқа болды. Соңынан ерген мына жалғызын бөтеннің бетіне жсаутаңдатпайық** деген тілек қой менікі. **Шаңырағын шайқалтпаңдар, баталарым! Айнашқа әрі аға, әрі әке бола біл, балам! Бір ошақтың тағдырын саған сеніп тапсырып отырмын...**» (128). Түтеткен түтінге ие болмақ түгілі, сол түтіннің түзу ұшқанын жіті бақылайтын, ұрпақ қамы мен сол ұрпақтың сана тазалығын, қан тазалығын сақтайтын әлемдегі жалғыз ұлт болса, ол – қазақ. Қазақтың ұлттық психологиялық танымын көрсететін мысалдар жазушы шығармаларында көптеп кездеседі.

Суреткер өз шығармаларында ұлттық психологияны кейіпкер сөздері арқылы да көрсете білген.

« – Ауылдағы жесір атаулыны адақтап түк қоймағаныңмен тынбай... Енді баланы бұзайын дедің бе? – деп шешем шаңқылдап жатыр екен.

– Оу, не көкіп отырсың өзің? – деді әкем.

– Әй, анау апасымен жасты қатынның қойнына апарып жас баланы неге саласың? Ол қатынға бұл ауылда одан өзге еркек...

– Әй, оттама деймін саған, Қарлыға – Дарынның **әмеңгері! Сол үйдің ендігі иесі Дарын! Айнаш тұрғанда Қарлығаны қаңғытып жіберуге біздің қақымыз жоқ! Обал болады. Жетім-жесірдің көз жасына қаламыз...** Оларда енді сенің шаруаң болмасын!

– Шаруам болады! Болғанда қандай! **Әмеңгері** несі? Ол қайдан шыққан заң?!

– **Атам қазақтың заңы!...**»

Жоғарыдағы мәтінде **қазақтағы әмеңгерлік салт** Дарынның әке-шешесінің ұрсысуына негізгі себеп болып отыр. Әкесінің шегелеп тұрып айтқан сөзінен бұл салттың қазақтың жазылмаған заңы екендігін анық байқауға болады. Бұл жерде **жесірін қаңғыртпаған қазақтың** дүниетанымдық түсінігі, ұлттық психологиясы айқын көрініс тапқан.

Т.Ахметжан шығармаларында жігіттің болашақ жарының адал болуы, пәктігін жоғалтпай келу қажеттігі жайлы ұлттық дүниетанымдық түсініктер де көрініс тапқан. Мысалы, «**Бәсе-бәсе, сұлу-дың төсек рахатына аса ынтызарлығы көңіліне күдік ұялатып кеткен еді, үркек көңіл бекер секемденбепті гоі. Беті ашылмаған қыз болса сөйтер ме еді...**» (95), «...**О, тоба, қарғыс атқыр ақжаймада дақ жоқ! Япыр-ау, бұл қалай болғаны! ...Дақ тимеген қардай аппақ ақжаймаға ұзақ тесілуге дәті жетпеді. ...Ақжаймаға сүзіліп тұрып көз алды бұлдырағанын, жанарынан ытқып жас шыққанын көрді**» (96). “Сұлу мен суретші” хикаятындағы суретші өз сұлуын пәк қызға балап, кейіннен ол ойының теріске айналуы басты кейіпкердің өмірін мүлдем басқа арнаға бұрып жібереді. Бұл мысалдардан қазақтың ұлттық психологиясы айқын көрініс тапқанын көруге болады.

Т.Ахметжан шығармаларында уайымсыз тіршілік еткен қазақы тұрмыс пен сол тұрмысқа дағдыланған жайбасар қазақтың басына іс түскен кезіндегі іс-әрекеті де, таным-түсінігі де шынайы беріледі. Мысалы, «**«Жұт жеті ағайынды» деген тегі рас. Өзіңе көрінгір, малдың былтыр егізден тууы жаман еді. Аяулы ана секем алып қалған. Кешегі қаймағы бұзылмаған жарастанық, қымызға бөрткен қызулы күндер қайда кетті? Іргесінен ат үзілмеген, төрінен мейман тарқамаған киелі шаңырақтың бір-ақ күнде түндігі жабылғаны ма?**» (190). Қазақ дүниетанымында адамның дүниеге көзқарасын мезгіл не белгілі бір құбылыстармен байланыстыратыны белгілі. Келтірілген мысалдардан қазақ халқы ырым-тыйымдарды өзінше бір өлшеммен белгілейтін, әрбір ісіне соншалықты мән беретінін көре аламыз және қазақтың ұлттық дүниетанымы мен ұлт-тық психологиясы айқын көрініс тапқан.

Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық ерекшелік болып табылатын қазақ өнерінің болмыс-бітімі де кеңінен ашылған.

«Иә-иә, ән шырқамаса отыра алмайтын болған соң сахнаға шықты емес пе» (59), «Көрші үйден домбыраның үздіккен үні күмбірлеп қоя берді. Бойжеткеннің күміс қоңыраудың сыңғы-рындай жүрек тербер әсем сазды, сан бояулы сырлы дауысы ап-анық естіліп тұр:

*Алтын қайық жарасар күймесімен,
Наздана алмас сұлу қыз сүймесімен.
Айқарагөз, жүрмісің сау-саламат,
Қызыл гүлім-ай!*

Ұшқынның көзінен ыстық жасы ыршып-ыршып кетті...» (60). Домбыра – ұрпақ арасындағы сабақтастықтың алтын арқауы, уақытаралық қатынастың басты құралы. Халықтың тарихи тағдырымен тамырлас оның өміршеңдігі уақыт талғамайды. Т.Ахметжанның «Сынық қанат көбелек» хикаятында ән өнері қазақ халқының ұлттық аспабы – домбыра мен өз жолынан жаңылысып, бағытынан адасқан бір кездегі атақты әнші Ұшқынның көңіл-күйі арқылы көрініс тапқан.

«Мен танитын адамдардың бәрі сіздің талантыңызға бас ұрып, мақтағанда жер-көкке сый-ғызбай аспанға көтеріп, сізге теңдес адам таппай теңселіп отырғандары. Сізді Біржан салдың, Ақан серінің, Үкілі Ыбырайдың қатарына апарып қойғысы келетіндер де бар. Атыңызды аңыз етеді көпшілік. Бірақ сіз сахнада қаншалықты арқалы, асқақ болғаныңызбен, өмірде соншалықты қарапайым екеніңізді көріп қарным ашып қалды» (63).

Жоғарыдағы мәтінде Ұшқынды халықтың сал-серілері – Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырайға теңеп, атын аңыз ететінін айтады. Әнсүйер қауым ұлттық-кәсіпқой әншілердің кейінгі буындары Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай бейнелері мен олардың шығармашылығын өздеріне идеал тұтады. Олардың тамаша музыкалық стилін, өзгеше вокалдық шеберлігін қазақ әнінің, ән өнерінің қалың бұқараға арналғандығымен берік байланыстырады. Ұшқынды осындай қазақ әніне орасан ықпалын тигізген сал-серілердің қатарына қоюынан қазақтың өнер десе ішкен асын жерге қоятын халық екенін көруге болады. Жазушы әншінің қаншалықты арқалы, асқақ болғанымен, өмірде соншалықты қарапайым болатынын көрсету арқылы қазақтың нағыз өнер адамының бейнесін дәл бере алған. Ән құдіреті «Дариға-дәурен!... Көркіне әні сай нағыз жігіттің төресі екен! Ән деп осыны айт! Қазақтың ән жұлдызы; тау бұлағының әсем сыңғырындай» (39) тіркестері арқылы ашылған.

«– Не деуші едім? – деді Ұшқын Абзалға оқшырая қарап, – «Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік!» деймін, майор мырза!

– Тағы... тағы да қайталашы! – деді ұзынтұра Абзалдың көзі жарқ етіп. Егер басқа сөз сұраса қиқарланып теріс жауап бермек боп отыр еді, бірақ мына менттің өлең сұрағанына аздап іші жылып, Ұшқынның жалы күжірейіңкіреп қалды. Жүрек қылын қозғайтын құлаққа жағымды қоңыр даусын көтере түсіп:

*Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Жеп жүр зой біреуінің біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,*

*Көбінің сырты бүтін, іші түтін! – деді де терең күрсініп,
түнеріп отырып қалды».* Жоғарыдағы мәтінде автор қазақ дүниетанымындағы ән өнері, өлең сөздері қандай жағдайда болмасын жоғары бағаланатынын көрсетіп, өнер құдіретін танытқандай болады.

«...Сері жігіт еді, шіркін! **Домбыра**, мандалина шертетін. Баян тартатын. Тойда асаба болатын. Шешем тойға өзін жалғыз жібермейтінін білген соң, үнемі мені қасына ертіп ала-тын. Әкеме келіншектер де өте үйір еді. Қылмыңдап, бұраңдап, әкемді өздері айналдыратын... Бала болсам да бәрін сезетінмін» (126). Жазушы Дарынның таным-түсінігі арқылы әкесін сал-серілер өкілінің бойына тән, сипатына сай, ең жарқын тұстарын шоғырландыратын тұлға ретінде көрсетеді. Бала санасында әке есімі халықтың еркесі, сүйіктісі, артист мағынасындағы – сері сөзінің мәңгілік бекіп қалуы да заңдылық.

Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі – ұлттық салт-дәстүрлердің жазушы шығармаларындағы тілдік көрінісі болып табылады. Т.Ахметжан шығармаларында қазақ өнері – ән-күйі ешқашан ұмытылған жоқ деген тұжырымдамасымен қатар, «...Қайшаның қызының қоржын тойынан қайтқанда «ұшынып» келді де, айналасы екі-үш күнде ыңқылдап-сыңқылдап үйіне кіріп-шығып жүріп-ақ көз жұмып кетті. Тағдыр деген сол, әне...» (187). Жазушы Бианың дүниеден өтуінің өзін қыз берген-де жасалатын қоржын тойын сөз ете отырып көрсетеді. Автор ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді шығарма мазмұнына енгізіп, көркем шығармаларының ұлттық нышанын сақтап отырады.

Қазақы тұрмыста үлкен ұлдың тұңғыш баласын кемпір-шалдың бауырына салатын салт бар. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін ауылды жерлерде әлі жалғасып келеді. Ата-әжеге бауыр басқан бала өз анасын “жеңеше” деген немесе атын атайды. Жасында анасының атын атаған бала өсе келе

өз анасын мойындағанмен “шеше” деуге қиналып жатады. Бұл қазіргі қазақы тәрбиедегі отбасылардың көбіне тән. Бұл ұлттық дүниетанымды “Айқасқа” әңгімесінен көруге болады. Мысалы, «...Нұрқия әжесі өзге балалардан алабөтен осы Бақайын іш тартып, бауырына салып алған... Аяулы да аналық қызғанышын жат көзді қойып өзінен жасыруға тырысатын ... бірақ омыраудан шығарар-шығармастан бәйбішенің бауырына салып беріп, аналық мейірімін бүркеп келгендіктен де, ет-жүрегі елжіреп, сәбидің тәтті қылықтарына елітіп тұрса да емірене бауырына қыса алмаған... Бақайын құмары қана иіскей алмаған Аяулы ана ұлының кермеде тұрған Айқасқа тайын көп еркелететін» (189). Ұлдың тұңғыш баласын ата-әжесі ғана емес, сонымен қатар ағайындылардың да бір-бірінің баласын бауырына салып алу тек қазаққа ғана тән қасиет. Және ол бала өте ерке, шолжаң болып өсетіні де белгілі. «Балшекер бала көтермеген соң, қарындасы Нұржамалдың тұңғышын бауырына салып алған. Шолжаң болып өсті. Таяқ жеген жоқ» (187).

Т.Ахметжан шығармаларында қазақтың абысын-ажындары арасындағы тату қарым-қатынас ұлттық салт-дәстүрдің бір көрінісі ретінде көрінеді. Мысалы, «Бизайшаны Балшекер абысыным демейтін, біресе Биана, біресе тәте дейтін.

– Тәт-әй, маңдайының соры бес елі бишара болдым ғой мен. Не қызық көрдім, не қызық көрдім?... – деп еңірегенде етегі жасқа толушы еді. Бизайша қосылып жылайтын» (3, 31 б).

Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық тұрмыс-тіршілік нышандары да байқалып отырады.

Жазушы хикаяттары мен әңгімелерінде қазақ халқының ұлттық тұрмыстық ерекшелігінен хабар беретін **киіз үй, ошақ, сандық** т.б. тұрмысқа қажетті заттар үйлесімді көрініс тапқан. Мысалы, «**Киіз үйдің** орнындай ғана жалтыр тастың үстіне келіп жығылғанда тау-тас шайқалып кеткендей көрінді» (194), «Бұдан былай өз **ошағы** өзіне пана болмай, тыныштық іздеп Ертістің арғы бетіндегі нағашыларына баратынын қайдан білсін...» (197), «**Қапты** тастай салып, **арқанды** шешіп оңтайлап алды да, **арқан** бойы биіктегі үшкір тасқа **шалма лақтырды**» (195), «Аяулы ананың мойнында жүретін сауһар моншақты жары ішкертін жаққа саудамен барып жүргенде әкеліп беріп еді, **сандықтағы шәйі, торғын, жібек, пүліш, барқыт бұлдардың** ең астында тығулы жататын; өзіне қатты ұнайтын қымбат дүниесін ері кеткеннен кейін көп есіне ала берген соң **сандықтан** алып, мойнына тығып алған» (191), «**Шақшасын қазандық** басына атып ұрып, ауызғы аядай бөлменің ішіндегі қоқыр-соқырдың арасына **насыбай ұйқалайтын саптыаяғын** қырып-қырып, қолына ілінген **насыбайды** астыңғы ерніне тастап жіберді» (183), «Үстіндегі тобылғы қызыл торғын көйлегінің өңіріндегі асыл тастардан өрілген қошқар мүйіз оюлары қыздың алма мойнына әр беріп тұрған сауһар моншақпен жарыса жарқырап,... **гажайып түрсе енеді**» (98). Қазақтың ұлттық тәрбиесінің алтын қазығы оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы екені даусыз. Автор шығармаларында қазақ мәдениеті мен мінезін, тұрмыстық салт ерекшеліктерін даралап көрсету мен қатар, көркемдік-тәрбиелік жағынан ұтымды әрі тар-тымды бере білген.

Қазақ дүниетанымында өлшем бірліктерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық өлшем бірліктерден мезгіл, мекен мәнді сөздер кездеседі. Мысалы, «Қала қожайынының **атшаптырым кең кабинетіне ығай мен сығай түгел жиналыпты**» (20), «Арада **етпісірім уақыт өткенде екі бомж көл жағасында жуынып отырды**» (24), «Оның бәрін **несіне тәптіштейін, бақсы етпісірім уақыт мені «жұлмалағаннан» кейін сабасына түсіп, терін басып, тамырымды ұстап қасымда отырды**» (51).

Жоғарыдағы мәтіндерде “атшаптырым”, “етпісірім” сөздері қолданылып, уақыт пен мекен өлшемінің ұлттық сипатын ашып тұр. Автор атшаптырым сөзінің орнына кең немесе даладай деп, ет пісірім сөзінің орнына жай ғана сағат тілін қолдануына да болар еді. Мұндай сөздерді қазақы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісін сипаттауды көздеген авторлық мақсаттан туған қолданыстар деп есептейміз.

Т.Ахметжан шығармаларында діни дүниетанымның тілдік көрінісі әртүрлі сипатта және молынан қамтылған. Жазушы туындыларында қолданылған діни лексика: *Аллах, Құдайдың жазуы, Біссімідә, періште, құран, Көк қақпасы, хор қыздары, жынын алған бақсыдай, мешіт, Рамазан айы, тарауық намазы, молда, бас имам, әзәзіл, иесі бар, діншіл, ораза, намаз, айт, Тәңір жарлықасын, тәубеге келу, садақа* т.б.

Аллаға сыйыну: «Иә, Алла, адасқан пенделеріңді тура жолыңа бастай ғөр! Өзіңнің мейірі-мің түсіп, нығметіңе бөленгендердің жолына бастай ғөр!» (26), «– Ей, Алла, бізді тура жолыңа бастай ғөр! – деп қайталаңдар деді аса бір байыпты үнмен.

– Ей, Алла, бізді тура жолыңа бастай ғөр! – деп екеуі жарыса қайталай бастады» (26).

«Періште Айғанымның қолтығынан сүйеп:

– Жыла, жылап ал. Бірақ күйінбе! Адамға жалынба, Аллаға жалбарын! – деді». (13).

Құран оқу. «...Құранның қазақша түсінігін бастан-аяқ екі қайтара оқып шықтым. Содан бастап бойыма тың қуат құйылғандай болды. Сенесің бе, бауырым, мұз боп қатып жататын оң

жақ аяқ-қолыма жылу жүгіргендей сезіндім...» (51).

Намаз оқу: «Енді намазға жығылмасаң болмайды. Саған дәрігердің емі қонбайды. Сенің емің – намаз!.. Бақсының осы сөзінен кейін мен намазға жығылдым» (51).

Бақсы: «Бақсы мені ортаға, жұмсақ көрпешенің үстіне отырғызып қойған. Селкілдеп, арлы-берлі жүгіріп, ақырып келіп шашымнан жұлқылайды, үстімнен тазыдай созылып секіріп бара жатып жауырынымның ортасынан қамшымен осып өтеді... «Иең бар жігіт екенсің! – деді бақсы тамырымды ұстап отырып, – Иеңді өкпелетіңсің! Сені тастап кеткен екен. **Құранды** қолыңа алғалы алыстан тағы айналсоқтап келіп жүр екен...», «Апа-оу, ертең қара ісекті сойып, Бабақұмар бақсыны шақырсақ қайтеді?... Ата-бабасы түгел бақсы болған жандар екен» (192).

Жазушы шығармаларында діни наным-сенім, яғни **Алланы аузынан тастамау, Құдайды ауызға алып отыру, Біссімідәсін айту, Астафиралла деу** кейіпкерлердің ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылады. Мысалы, «Ой, Алла-ай, тұншықтым-ау!» (191), «Алла сәтін салса шипасы да тиіп қалар» (192), «...«**Құдайдың жазуы** да», – дей салар еді» (183), «...«**Біссімідә**» деді күбірлеп, деді де алақанына түкіріп, жоғары өрмелей бастады» (195), «**Біссімідә**, бірдеңе гүрс ете қалды ғой...» (191), «Мұны ұмыттырған әзәзіл. Сендерді қоқысқа жетелеп жүрген сол... «**Астафиралла!**» деңдер, – деді **періште** бұйрықты үнмен...» (25).

Садақа беру: «Ал ана моншақты таққың келмесе, көрші үйдің бойжетіп отырған Балжанына бере сал. **Садақа** деп бер» (192).

Жын-шайтан, жындану: «...Ақ сақалды шал: «Әй, **әбілет басқыр**, сен неге ерегесіп қоймайсың! Қаниша рет ескерттім саған! Көнбедің! Қал енді осы **жын-шайтанның** ортасында!» – деді де, есікті тарс жауып шықты да кетті. Қайдан көрдім деп аңтарылып тұрсам, талай рет түсімде көріп ем ғой бұл қарияны. «Қой арағыңды!» деп ұрсатын еді ғой түсімде. Енді, міне, түсімде емес, өңімде көрінді! Астапыралла, мен **жынданған** шығармын! Көзіме бірдеңе көрінген шығар!» (50); «Содан соң **жындарын** шақырып ойнады-ай дейсің» (51).

Т.Ахметжан шығармаларында діни дүниетанымдық түсініктер мол қамтылған және олар шығармада ұлттық ерекшеліктер тұрғысынан әртүрлі қырынан көрініс тауып отырады. Олардың барлығын бір мақалада қамтып шығу мүмкін емес. Автор діни-философиялық дүниетанымды негізгі желі етіп алып, халықтық танымды жаңаша, өзінше жетілдіре білген.

Жазушы ұлттық-рухани құндылықтардың барын бағалап, жоғын жоқтайды, замана көшінің беталысын түзеуге адамдық биігінен көз салады. Адам, қоғам, ғасырдан бастап, өміршең сан алуан тақырыптарды қамтитын ой түйіндерінің ішкі мазмұны терең, салмағы ауыр.

1. Досова А.Т. Т.Ахтанов прозасының стилистикалық ерекшеліктері мен танымдық көрінісі: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2006.

2. Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық тұжырымдар: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы: Тіл білімі институты, 2000. – 146 б.

3. Гумбольд В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.

4. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. – Алматы: Ғылым, 2005. – 296 б.

5. Ахметжан Т. Мұң. – Алматы: Қазақпарат, 2003. – 236 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются проявления национального миропонимания в произведениях писателя Т.Ахметжана.

Summary

In this article is examined the manifestation of national ideology in the works of writer T.Akhmetzhan.

ВЗАИМНОЕ ВЛИЯНИЕ ПО ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ван Ешу – Чанчуньский политехнический университет, Китай,
Сию Шилинь – Чанчуньский педагогический университет, Китай

Язык всегда быстро и гибко реагирует на потребности общества. Заимствования становятся результатом контактов, взаимоотношений народов, государств. Появление новых понятий приводит к необходимости обозначить это понятие. Прогресс в обществе приводит к постоянным открытиям, которые нуждаются в названии. Так как между государствами существует культурный и технический обмен опытом, понятия заимствуются из других языков с уже закрепившимся названием.

В этой диссертации исследуется проблема англицизма в заимствовании иноязычных слов русского языка и русизм в заимствовании иноязычных слов английского языка.

1. Англицизм в заимствовании иноязычных слов русского языка

По способам образования англицизмов можно выделить следующие группы заимствований из английского языка:

(1) Прямые заимствования. Слово встречается в русском языке приблизительно в том же виде и в том же значении, что и в языке – оригинале. Это такие слова, как уик-энд – выходные; блэк – негр; мани – деньги.

(2) "Гибриды". Данные слова образованы присоединением к иностранному корню русского суффикса, приставки и окончания. В этом случае частонесколько изменяется значение иностранного слова – источника. Например: аскать (to ask – просить), бузить (busy – беспокойный, суетливый).

(3) "Калька". Слова, иноязычного происхождения, употребляемые с сохранением их фонетического и графического облика. Это такие слова, как меню, пароль, диск, вирус, клуб, саркофаг.

(4) "Полукалька". Слова, которые при грамматическом освоении подчиняются правилам русской грамматики (прибавляются суффиксы). Например: драйв – драйва (drive) "Давно не было такого драйва" – в значении "запал, энергетика".

(5) Экзотизмы. Слова, которые характеризуют специфические национальные обычаи других народов и употребляются при описании нерусской действительности. Отличительной особенностью данных слов является то, что они не имеют русских синонимов. Например: чипсы (chips), хот-дог (hot-dog), чизбургер (cheeseburger).

(6) Иноязычные вкрапления. Данные слова обычно имеют лексические эквиваленты, но стилистически от них отличаются и закрепляются в той или иной сфере общения как выразительное средство, придающее речи особую экспрессию. Например: о'кей (OK); вау (Wow!).

(7) Композиты. Слова, состоящие из двух английских слов. Например: секонд-хенд – магазин, торгующий одеждой, бывшей в употреблении; видео-салон – комната для просмотра фильмов.

(8) Жаргонизмы. Слова, появившиеся вследствие искажения каких-либо звуков, например: крезанутый (crazy) – шизанутый [1].

Рассматривая тему заимствований в русском языке, все заимствования можно разделить на две группы: оправданные и неоправданные.

Оправданным является заимствование, которое означает в языке то понятие, которого ранее в этом языке не существовало. Например, таких понятий, как "шоколад", "галоши", "телефон" и многих других, в русском языке не было. Эти вещи вошли в наш мир, и, соответственно, слова, их обозначающие, появились в языке. В основном, оправданные заимствования встречаются в медицине, науке и технике. Таким образом, оправданные заимствования заполняют собой пустые ниши в языке, они обозначают те понятия, для которых слов в языке ещё не придумано. Однако в русском языке, который по праву считается богатейшим языком, следует стремиться к тому, что-бы после введения новых понятий, а с ними и слов, в язык вводились русские слова, обозначающие эти новые понятия.

Неоправданным заимствованием является слово, которое вводится в язык из иностранного языка в качестве синонима для определения того или иного понятия, при том что русские

слова, определяющие это понятие, уже имеются в наличии. Однако многие считают, что такие слова обогащают русский язык. Увлечение англицизмами стало своеобразной модой, оно обусловлено созданными в обществе стереотипами, идеалами. Таким стереотипом зачастую служит образ идеализированного американского общества, в котором уровень жизни намного выше, и высокие темпы технического прогресса ведут за собой весь мир. И добавляя в свою речь английские заимствования, люди (особенно молодежь) хотят определенным образом приблизиться к этому стереотипу, приобщаются к американской культуре и стилю жизни. Ненужные английские заимствования употребляют сейчас все: политики, дикторы радио и телевидения, предприниматели, ученики. В речи молодежи можно насчитать около 1000 неоправданно-используемых английских слов, такие как "прессинг", "никнейм", "голкипер", "делит", "логин", "тренинг" и т.д. В настоящее время наблюдается процесс варваризации русского языка, то есть проникновение в речь иноязычных слов, имеющих в русском языке эквиваленты.

2. Русизм в заимствовании иноязычных слов английского языка.

Русский лексикон за последний век принял в свои ряды множество английских слов. И английский тоже заимствовал из русского. Русский язык связан с английским языком издавна, хотя заимствованные слова русского происхождения занимает маленькую долю в современном английском языке, но нет оснований не уделять этому особому вниманию.

Заимствование славянского языка в древнеанглийский язык началось уже с XII века. Например, слово «молоко» было заимствовано вначале древним языком у славянских племен как «meolk», и уже оттуда как «milk» перешло в современный язык. «мед» (древнеангл. meodu, совр. англ. mead), «конопля» (древнеангл. henap, совр. англ. hemp), «плуг» (древнеангл. ploz, совр. англ. plough). В XVI веке между Россией и Англией устанавливаются активные экономические и политические связи. Тогда и немного позднее в английский проникают слова как rouble (рубль), czar (царь), shuba (шуба) и т.д. XIX век стал для России веком активной внутренней политической жизни и появились слова как Decembrist (декабристов), nihilist (нигилизм), narodnik (народник) были заимствованы английским из русского. Подавляющее большинство перечисленных выше слов у англоговорящих людей четко ассоциируются с Россией. В XX веке к ним добавились: Bolshevik (Большевики), cheka (ЧК), politburo (Политбюро), KGB (КГБ), NKVD (НКВД), perestroika (перестройка), а также cosmonaut (космонавт) и sputnik (спутник), intelligentsia (интеллигенция).

Некоторые заимствованные слова были постепенно устранены, забыты, некоторые ещё в использовании. Например kopeck ['kəʊpek] (копейка), knout [naut] (кнут), samovar ['sæməvɑ:] (самовар), morse [mo:s] (морс); kvass [kvɑ:s] (квас), blin [blin] (блин), vodka ['vɒdkə] (водка); rouble ['ru:bl] (рубль), steppe [step] (степь) и т.д. Одни русские заимствованные слова, проникшие в словарный состав английского языка, преобразуются в своем звуковом облике, подчиняясь внутренним законам развития английского языка. Другие, звуковой облик которых преобразован по законам английского произношения. Конечно, некоторые русские заимствованные слова в процессе вхождения в английский язык сохранили свой бывший звуковой облик. В третьих заимствованных словах русские мягкие согласные не отличаются от твердых, так как английскому языку не свойственна палатализация согласных. Можно увидеть изменения по аспекту фонетики. Ещё во многих заимствованных словах наблюдается перенос ударения, например, казак – Cossack ['kɒsæk], кумыс – koumiss ['ku:mɪs], большевик – Bolshevik ['bɒlsəvɪk] [2].

Подчиняясь внутренним законам английского языка, преобразовали заимствованные слова в грамматической структуре. Так, в английском языке множественное число у заимствованных из русского существительных образуется по грамматическим нормам английского языка – steppes, sables и т.д. В английском языке русские слова употребляются не только в своем первоначальном виде. Они полноправно участвуют в словообразовательном процессе, по словообразовательным моделям английского языка образуя новые слова – производные. Например, «nihilistic» образовалось от проникшего из русского нигилиста (nihilist) обычным для английского путем – как многие прилагательные путем прибавления суффикса -ic- на конце слова. Глагол «to knout» (бить кнутом) является производным от «knout» (кнут).

И в русском языке, и в английском языке, существует много слов, которым присущ специфический культурный компонент. Их особенность состоит в том, что они не имеют соответствий в системе другого языка. Такие слова принято называть безэквивалентными. Такие

заимствованные слова считаются не только оправданными но и необходимыми. В то же время, сопоставляя обще-ственную жизнь разных стран, мы обнаруживаем много общего, вследствие чего в разных языках имеется эквивалентная лексика, т.е. существует большое количество таких слов, которые имеют сходные предметнопонятийные значения и в том, и в другом языке.

В современном мире нет языков, словарный состав которых не обогащался бы за счет ино-язычных слов. Не существует генетически "чистых", "беспримесных" языков, которые бы в течение тысячелетий развивались без всякого влияния окружающей языковой среды, в полной обособленности от соседей.

1. http://uspeh.tspu.ru/cognition/work-collection/referaty/17_Zheleva_Zahlebnaja.doc.
2. <http://www.study.ru/support/oh/40.html>.
3. Виноградов В.В. 1934. Очерки по истории русского языка XVII-XIX вв [М]. – М.: Наука.
4. Розен Е.В. 2000. Как появляются слова?: история и современность [М]. – М.: МАПТ.
5. Крысин П.П. 1985-1995. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни [М]. – М.: Наука.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник для ВУЗов / Под ред. Виноградова В.А. [М]. М.: Аспект Пресс. 2001.
7. Электронный словарь Wikipedia [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.wikipedia.org>.
8. 王超尘, 黄树南, 信德麟, 等. 现代俄语通论: 下册 [М]. 北京: 商务印书馆, 1964.
9. 王仰正. 社会变迁与俄语语言的变化 [М]. 黑龙江: 黑龙江人民出版社, 2005.
10. 张会森. 九十年代俄语的变化和发展 [М]. 北京: 商务印书馆, 1999.

Түйін

Кіріме сөздер түрлі халықтар арасындағы қарыс-қатынастың нәтижесі болып табылады. Басқа тілдерден енген сөздер өз тілінде баламасы болмағандықтан қолданылуы оның негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Summary

Adoptions become the result of contacts, interrelations of peoples, states. The absence of the corresponding concept in the lexical reserve of some language acknowledges as the basic reason for the adoption of foreign language vocabulary.

ЛАҚАП ЕСІМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ

Г.С. Қопабаева – М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент

Кез-келген халықтың ғасырлар бойы жасаған антропонимдерін, оның ішіндегі лақап есімдерін танып білу ұлттық сана, әдет-ғұрып, салт-санамен тікелей байланысты. Ұлттың мен мұңдалап тұратын, сырт көзге бірден байқалатын ең басты ерекшелігі сөз этикетінен көрінеді. Мәдениеттің жеке адамға қатысты анықталатын сөз этикетінің бірі – лақап есімдер. Ұлттық тіл мен ұлт мәдениетінің тоғысуындағы өзара байланысты анықтап, мәдениет ұғымымен мағыналас лақап есімдердің бойынан тіл аспектісіне қатысты түрлі элементтерді байқауға болады. Антропонимдер, олардың ішіндегі лақап есімдер ерекшелігін былай көрсетуге болады: лақап есімдер – этномәдени және ұлттық психологиялық факторлар арқылы қалыптасып, ұлттық мәдени мағына компоненттерін тіл арқылы мәдениеттану бағытында зерделеп, тілдің кешегі және бүгінгі қолданыс қызметін ұлттық ерекшелік тұрғысынан көрсету – лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысаны болмақ.

Тіл мен мәдениет ұғымының сабақтастығында лақап есімдерді жаңаша қырынан тануға болады. Тіл – тек сөйлеу, қарым-қатынас құралы емес, ол адам өмірінің әсіресе, рухани мәдениетінің сол ұрпаққа тән тума қасиеттерін жинақтаушы, сақтаушы құрал, сонымен қатар келешек ұрпаққа жеткізуші құрал. Мұны тілдің кумулятивтік қасиеті деп танымыз. Ал лақап есімдерде кумулятивтік қасиеттер молынан сақталған.

Асылында, адамзат қоғамының дамуында, рухани сананың өрлеуі, ой-сананың жетілуі, заңды құбылыс. Ал, әр халықтың антропонимдерін ұлт тілінің жетегінде, әлемдік мәдениеттің

ауқымында, олардың есім коюдағы дүниетанымын сөз ету мәселесі іске асуда. Осымен тығыз байланысты ұлттық мәдениет пен ұлттық тілдің өзара байланыстары бір-біріне әсері айқын деректердің белгілі бір этносқа тән екендігін танытуда бізге кешеуілдеп жеткен жаңа бағыттың бірі антропонимдерді егжей-тегжейлі зерттеп, түрлі аспектіде қарастыру болып табылады.

Тіл мен антропонимдердің (лақап есімдердің) байланысы тіл ғылымында ерекше орынға ие. Екі фактордың тоғысуы нәтижесінде пайда болған тілдік деректер мен ұлт мәдениетін немесе ұлт тарихын халықтың қоғамдық өмірімен бейнелеп қана қоймай, ана тілінің сөздік қоры байлығының көрсеткіші ретінде де танылады. Себебі тіл мен антропонимдердің (лақап есімдердің) атауы-на ұйытқы болған этнографизмдер – ұлт тілі байлығының бір бөлшегі.

Антропонимдер (лақап есімдер) ғылымның кез келген саласында өзінің нақты деректерімен, сондай-ақ ғасырлар бойы өз бойына жинаған мәдени болмысымен өзінің қалыптасуы мен дамуы барысында өткен тарихи кезеңдерімен өзіндік мазмұнға ие. Антропонимдер (лақап есімдер) осындай мәдени мазмұндарын тек ана тілінің қуаты арқылы ғана сыртқа шығарып, әлемдік деңгейге танытады. Тілдік деректерге сүйенер болсақ, антропонимдердің әлемдік сипатқа ие болуы ұлттық мәдениетпен тікелей байланысты. Осы тұрғыдан келгенде антропонимдер ұлт мәдениетінің тікелей көрсеткіші. Өйткені, тілдің қатқабат қойнауларында бағзы заман мәдениетінің рух-ни өсіп жетілу көрсеткіштері жатыр.

Қазақ дәстүрінде адамның жалқы есімнен басқа да толып жатқан (жанама, бүркеме лақап, балама т.б.) қосымша аттары болады. Қосымша аттар адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас-тардың ыңғайына қарай өзгеріп, әр алуан морфологиялық тұлғалармен түрленіп, сұхбаттасушы субъектілердің бір-біріне деген ізет-құрметін, көңіл-күйін, ішкі сезімін, дәстүрлі жол-жоралғыны таныту үшін, жан дүниесін паш ету мақсатында жұмсалады.

Онамастиканың антропонимика саласының негізгі мәселелерінің бірі – бейресми жалқы есім-дер (лақап ат). Бейресми жалқы есімдер барлық халықтарда бар. Орыс тілінде лақап атқа – «проз-вище, название, данное человеку в насмешку, в шутку и т.п» обычно содержащее в себе указание на какую-либо заметную черту его характера, наружности, деятельности и т.д.» деп анықтама берілген [19, 156]. Сонымен, қазақ, орыс т.б. халықтарда да лақап ат қою адамның бет-пішініне, мінез-құлқына, істейтін кәсібіне немесе бір ерекшелігіне байланысты қойылады. Кейбір тура тауып қойылған есімдер, сол адамға өмір бойы қосалқы ат болып қалады. Зерттеушілердің пікір-лері бойынша, жалпы лақап есімдер өзіндік белгілері бойынша бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөлінеді.

Лақап аттар ертеректе қазіргі кездегідей, мағынасына қарай сараланбаса керек. Тіптен алғаш-қы қоғамда-ақ адамдар дене бітімі мен тұлғасына сай лақап есімдермен аталып отырған. Ал кейінгі кезеңдерде кісі аттарының түрі дамып, функциясы, атқаратын қызметі жағынан ерекшеле-не бастағаны байқалады. Сөйтіп, қоғамның даму сатысына лайық адамдарға лақап ат қойылып, оның мәніне де көңіл бөліне бастағанын көреміз. Ал мәдениеті дамып, жазба әдебиеті қалыптасқан халықтарда фамилия шыққан соң, лақап аттар сиректейді. Мәселен, бұл құбылыс орыс тілін-де XV ғасырмен салыстырғанда, қазіргі кезде баяу, өте сирегенін, тек экспрессивтік мәнге ғана ие болып қалғанын көреміз. Әрбір адамның лақап атының қалай қойылғанын, не себепті берілгенін білу кей жағдайда қиынға да соғады. Баланың сәби кезінде қойылған лақап аты оның есейіп, егде тартқан шағына дейін сақталуы мүмкін. Мәселен, *Күлжәмила* деген адамның кішкене күнінде қойылған лақап аты – *Балапан* екен, ол осы атпен күні бүгінге дейін аталып кеткен.

Ел аралап жүріп, ауыл ақсақалдары мен көне көз қариялардың аузынан лақап атқа байланысты мынадай қызықты жайттарды жазып алдық: 1960 жылдары Бәйдібек ауданының Ақбастау елді мекеніне Тазакүл есімді апамыз көшіп келіпті. Ақбастаудағы МТС-ке (машина жасау серіктестігіне) Тазакүл апамыз автокөлік жүргізуші болып жұмысқа орналасады. Бірде Тазакүл апамыздың арығының жанында жеңіл машина батпаққа тығылып, жүре алмай жатса керек, көмекке келген екі-үш жігіт қанша әуреленгенімен, машинаны шығара алмапты. Жігіттердің іс-әрекетін көріп тұрған апамыз ұзын бір бөренені иығына салып қастарына барады.

– Жә, ары тұрыңдар! – деп зеки сөйлеп, бөренені машина доңғалағының алдыңғы жағына салып жіберіп, «әуп», – деп иығымен көтеріп машинаны шығарып береді.

Тағы бірде машинасының қозғалтқыш механизмі бұзылып қалады, ешкімнің көмегінсіз-ақ бір өзі тізесімен көтеріп ауыстырып жатқанын ауыл тұрғындары көреді. Көлігінің доңғалағын

ауыс-тыру үшін өзі көтеріп тұрып, дөңбек ағашты астына қойып ауыстырып алатын болған. Мұны байқаған әріптестері апамызға машина көтергіштің (домкраттың) қажеті жоқ, өзі *домкрат* емес пе, – деп «*Домкрат ана*» атап кеткен.

Бұдан біраз жыл бұрын Бәйдібек ауданының Теректі ауылында Ізтілеу атты қария өмір сүріп-ті. Бірде қария ерте көктемде базарға барып, тауықтың 100 шөжегін сатып алады. Ауылдастарын шақырып мен 100 шөжек сатып алдым, міне көріндер, – деп үйіргелік жеріне жібереді. Күз түсе семірген тауықтарды бірінен соң бірін сойып жей бастайды. Қолға ілінген тауықтардың бірлі жарымы көршілердікі болса керек. Реніш білдірген көршілері: ау, қария бұныңыз қалай, біздің тауықтарды сойып жеп жатырсыз ғой, – десе, Ізтілеу қария мен 100 балапан сатып алып келге-німді бәрің көрген болатынсыңдар. Бүгінге дейін 88-ін сойып жедім. Енді 12-сі бар, сол біткеннен кейін барып тоқтатамын деген екен. Ізтілеу қарияның осы қылығынан кейін ауылдастары ол кісі-ні «*Тұп-түгел қария*», «*Тұп-түгел қайнаға*» деп атап кеткен екен.

Ол кісінің тағы бір ерекше қасиеті тарығып қарыз сұрай келген адамдарға қарызға ақша бере отырып, қайтаратын мерзімін дәптеріне жазып қояды екен. Сол күні қарызын қайтармай немесе ерте қайтарған адамға «сен қарыз емессің», – деп алмай қояды екен. Келесі жолы қарыз сұраған сол адаммен тіпті тіл қатып сөйлеспейтін қасиеті де бар көрінеді. Осы қасиетін білетін ауыл адамдары Ізтілеу қарияны «*Тұп-түгел қария*» деп атап кеткен.

Лақап аттар ауыл адамдары арасында, әсіресе мектеп жасындағы балалар арасында көп кезде-седі. Бойы қысқа баланы Қортық, Быртташ, басы үлкен болса – Бартбас немесе Қазанбас, тез сөй-легіш болса – Сартылдақ деу бар. Лақап аттар халық ауыз әдебиетінде кеңінен орын алған. Ерте-ректерде кездесетін Алдар Көсе, Жиренше шешен, Асан қайғы, Аяз би т.б. лақап аттар қатарына жатады. Жазушы қаламынан туған көркем әдебиеттерден де лақап аттардың алуан түрін кездесті-реміз. Оқиғаны баяндап отырған жазушы лақап аттың мәніне, қойылу себебіне көңіл аударып, толық сипаттап отырады. Лақап аттар дара күйінде де, кісі аттарына тіркесе де қолданылады. Мәселен, *Сойдақтіс, Сабалық, Қасқыркөз, Жалаңтөс, Жылпос Хамит, Жылауық Хамит, Сал Хамит* т.б. Соңғы есімдердің бірінші сыңарындағы сөздер *үш Хамиттің* әрқайсысына тән қасиет-тің, мінез-құлқын көрсетіп тұр. Бұл тіркесте лақап көрсеткіш анықтауыш тұлғада тұрады. Ал *Алдар Көсе, Жиренше шешен, Біржан сал* тәрізді тұлғаларда келгенде анықталушы ретінде кісі аттарының соңында келеді. Бұл дәлелдерге қарағанда олардың орын тәртібінде белгілі тәртіп, заңдылық жоқ сияқты, тек белгілі бір мотивке байланысты қойылатынын байқаймыз.

Ал қазақ жазушыларының ішінде салт-дәстүрді бағалай білетін С.Мұқановтың шығармаларынан лақап аттарды көптеп кездестіруге болады. Оған төмендегі мәтін жолдары дәлел бола алады: Кешікпей Өтей мен Дәуіштің аяқ басқан адамы Өтейдің ауылына түгел жиналды. Жиналғандардың ыза-кегінде шек болған жоқ. Не істеудің жайын, жұрт Өтейдің аузынан күтті. Естімеген, көр-меген, күтпеген сұмдыққа кездескен ол, ашуға қанша бұғанымен, тартымды ақыл иесі болып кел-ген қалпына бақты. Ақындар «қараңғыда жол тапқан, қисынсыз жерде сөз тапқан» деп мақтай-тын оны, сақалының ұзындық және молдығына қарап, көтермешілер бураға теңейтін еді де, жас-тар жағы «Бура атаң» деп, құрбылары «Бөкең» деп, теңдес біреулер болмаса, «Өтей» атын ешкім аузына алмайтын еді [39, 124].

«Қарулы қатын» деген сөз, Қалампыр туралы халыққа әлдеқашан тараған еді. Баймырзаның ағаш үй қиятын қол өнері болатын. Сонда жәрдемдескен Қалампыр қолы жететін жерге жуан бөренелерді көтеріп әпере беретін. Оған да жұрт сүйсініп, қайран қалатын еді, ал мына құнан өгізді құдықтан шығаруы жұртты тіпті тамаша қалдырды, әрі таңдана, әрі разы боп, құдықты қор-шаған жұртқа, Қалампыр масаттанғандай айнала қарап еді, көптің арасында Нұрмағамбеттің де басы көрінді [39, 10].

Лақап аттар кісінің бастапқы шын атымен қатар өмір сүреді. Олардың кейбірі әбден қалыпта-сып, нағыз адамның шын атына айналады да, сол адам өмірімен бірге кетеді. Ал екінші бірі, біраз уақыт айтылып жүргеннен кейін, ескерусіз, ұмыт қалып қояды. Мұндай жағдайда адамның бұрынғы аты жеңіп шығады. Ал кейбір лақап аттар кісінің бастапқы атымен тіркесе айтылып қолданудан шықпайды.

Қазақ тілінің тарихын, мәдениетін тексеруде ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, тұрмыс-тір-шілігі міндетті түрде ескеріліп отырады. Есімдердің ішінде бейресми есімдердің құндылығы ұлт зиялыларының, қоғамдық, ауылдық тұлғалардың ұлттық ерекшеліктерін

анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ қоғам арасындағы адами қатынастар негізін, ішкі себептерін зерделеп қарасты-ру арқылы тарихи кезеңнің ерекшеліктерін танып-білуге жол ашады.

1. Мұқанов С. *Алтын аймақ*. – Алматы: Жазушы баспасы. 1988. – 408 б.
2. Мұқанов С. *Аққан жұлдыз*. – Алматы: Жазушы баспасы. 1967. – 340 б.
3. Мұқанов С. *Адасқандар*. – Астана: Елорда баспасы. 1999. – 402 б.
4. Ахметов Ә.Қ. *Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер*. – Алматы: Ғылым баспасы. 1985. – 207 б.
5. Толстой Н.И., Толстая С.М. *Имя в контексте народной культуры // Язык о языке*. – М.: Языки русской культуры, 2000. – с. 40-49.
6. Мұсабаева М.Д. *Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипат-тамасы. Филол.ғыл.канд.авторефераты*. – Алматы, 1995. – 24 б.

Резюме

В статье во временных рамках рассматриваются стереотипы антропонимов на историко-социальном фоне и выявляются их знаковые признаки.

Summary

This article is about the time frame considered stereotypes of anthroponyms in historical-social background and identifies their symbolic attributes.

РАЗУМ И РАЦИОНАЛИЗМ В КОРАНЕ

Марьям Зарен Эгдем – докторант, институт рукописей НАН Азербайджана,
Научный центр «Аз-Захра», Тегеран, Иран

1. Лексическое и терминологическое значение слова «разума» («'акл»)

В арабском языке слово 'акл имеет два значения:

а) понимание; когда человек что-то понимает, это передается словом «'акл». Слово 'акил из данного корня означает «умный» (10, 372). Совершеннолетний человек «также называется 'акил, т.е. «сознательный», «понимающий». В классической лексике Корана данное слово объясняется таким образом: «Сила, способная утверждать знание – это и есть разум, т.е. разум считается мерилем проверки достоверности знания» (6, 354). Интересно, в Коране употребляются лишь модификации глагольных форм этого слова.

б) другое лексическое значение слово «'акл» – запретить или же предостерегать (3, т. 5. с. 1769. п. акл); так как разум предостерегает человека от дурных поступков и разговоров (7, 69). По мнению Аллама Табатабаи, это слово означает «завязать»; слово «укал», образовано из этого корня и означает специальную веревку, которою завязывали ноги верблюда. Она контролировала его движение. Аналогичным образом, «'акл» контролирует поведение человека, при помощи которого он отличает добро от злого, истину от лжи (8. т. 7. с. 55). Таким образом, данное слово означает понимание, знание и рассудок (11. т. 5. с. 28):

«Неужели вы хотите, чтобы они поверили вам, когда была партия среди них, которые слушал слово Аллаха, а потом искажали его, после того как уразумели, хотя сами и знали?» (Бакара: 75)

«Они говорят: «Если бы мы слушали или разумели, то не были бы мы среди обитателей огня» (Мулк: 10)

Терминологическое значение слова «'акл»

Здесь наблюдается разное толкование, т.е. в философии оно является абстрактной субстанции-ей и особым свойством человеческого мозга, предназначено для познания и мышления (5, 234). В исламской философии разум делится на теоретический и практический, первый – это целостная система мыслительного акта и познавательного процесса, тогда как второй является руковод-ством для действия человеку в индивидуальном общении, семейных и социально-общественных отношениях (2, 119). По определению Аллама Меджлиси, «разум – это сила познания и способность отличить добро от зла. Кто обладает разумом, тот умеет познать мир и явления мира. Одновременно он является критерием правильности действий человека. Разум – это богиня в человеческой душе, который призывает к добру и отвергает зло (15. т. 1. с. 99). Иранский фило-соф Молла Садра считает, что разум – это не материальное существо, в нем сосредоточены мно-гие качества и ценности, душевная сила и познавательная способность. Он является способом анализа и синтеза, средством аргументации и логического обоснования при объяснении причин явлений действительности (13. т. 1. с. 167).

Синонимы разума.

В Коране и преданиях встречаются слова, которые по смыслу выступают в качестве синонимов разума:

А. Слово «лубб» – суть, смысл, квинтэссенция 16 раз употребляется в Коране и означает рас-судок или разум.

«Для вас в возмездии – жизнь, о обладающие *разумом!* – может быть вы будете богобоязнен-ны!» (Бакара: 179)

«...И запасайтесь, ибо лучший из запасов – благочестие. И бойтесь меня, обладатели *рассуд-ком!*» (Бакара: 197)

«Разве же тот, кто знает, что то, что ниспослано тебе от твоего Господа, – истина, подобен тому, кто слеп? Ведь вспоминают только обладающие *разумом.*» (Рад: 19)

Как отмечают источники, это слово в кораническом понимании означает чистый разум (11. т. 6. с. 177). По словам Рагиба Исфагани «лубб» – это чистый разум, который отличается от обык-новенного ума (6 т. 3. с. 254). Аллама Табатабаи разъясняя смысл чистого разума констатирует, кто обладает таким разумом, тот заслуживает особого внимания Бога, потому что они искренно верующие, творят добрые дела, упоминают Бога, обладают мудростью и

«гносисом» (8. т. 5. с. 55-56). По современному мыслителю М.Мутаххари «лубб» – это ядро и смысл человеческой души, а кто не обладает этим качеством, тот не считается человеком: «Обрадуй же рабов Моих, которые прислушиваются к слову и следуют за лучшим из них! Это – те, которых повел Аллах, и они – обладатели разума» (Зумар: 18) Далее, автор заключает, что чистый рассудок обладает ана-литической способностью и дает критическую оценку явлениям мира (16, 183). В целом, данное понятие в Коране употребляется в значении разума и рассудительности: «Поистине, в творении небес и земли, в смене ночи и дня, в корабле, который плывет по морю с тем, что полезно людям, в воде, что Аллах низвел с неба и оживил ею землю после ее смерти, и рассеял на ней всяких животных, и в смене ветров, в облаке подчиненном, между небом и землей, – знамения людям разумным!» (Бакара: 164)

2. Слово «хаджар» лексически означает «каменное ограждение», по логическому смыслу, вход в огражденное место запрещается (11. т. 2. с. 108). Как отмечает Р.Исфгани, это слово от корня «запрета» и оно в Коране означает рассудок, предостерегающий от нарушения закона, (6. т. 1. с. 214): «Разве в этом – не клятва рассудительного?» (Фаджр: 5)

3. Слово «васат» (середина) в Коране означает «умный выбор». Как говорится в кораническом толковом словаре, «середина – это баланс и уравниновенность, что является показателем разума»:

«И сказал средний (умный) из них: «Разве не говорил я вам: «Что бы то вам восхвалить!» (Нун: 28)

4. Слово «нахй» (отрицание, удержание). Это слово в Коране также выступает как синоним разума, поскольку удерживает человека от плохого поступка (9, 301). В другом источнике говорится, что «нахй» – это разум, который ведет от чувственного восприятия к умственному пониманию (6. т. 3. с. ?). Аллама Табатабаи комментируя стих 128 из суры Таха: «Разве не навело их на прямой путь то, сколько Мы погубили до них поколений, по жилищам которых они ходят: ведь в этом – знамения для обладателей рассудка!» (Таха: 128), – приходит к заключению, что в Коране сначала перечисляются доисторические события, связанные с племенами Ад, Самуд и Лут, а затем делается мудрый вывод: «То, что произошло, оно служит примером для умных людей» (8. т. 14 с. 326).

В Коране свой метод для убеждения людей, часто призывая их для размышления над происходящих событиях и явлениях и делая логический вывод: «Те, которые не веруют, подобны тому, который кричит на тех, что слышат ничего, кроме зова и призыва: глухи, немые, слепы, – они и не понимают!» (Бакара: 171). Подобные примеры встречаются в других стихах (Муминун: 80; Нур: 61; Хадид: 17; Анбийя: 67). Аналогичные назидательные и предупреждающие примеры широко представлены также в преданиях (12. т. 1. с. 11-15; 5. т. 1. с. 30).

Таким образом, в Коране слово разум и его синонимы употребляясь в довольно широком масштабе, имея богатую смысловую нагрузку, так как он считается не только критерием познания и мышления, но и является основой нравственности и добрых поступков, мерилom человечности и духовного возвышения, способом истинного и интеллектуального вероисповедания.

2. Уровни и типы разума.

В отдельных источниках дается разная классификация разума, и по всей видимости, она связана с классификацией наук в исламской культуре, которая имеет богатую традицию. Наиболее широко распространенной традицией в данной культуре является деление наук на теоретическое и практическое.

2.1. Определение разума по его степени совершенства. По мнению Молла Садра, совершенство разума обусловлено совершенством души и высоким уровнем убежденности. Совершенство разума обеспечивает свободу выбора и люди отличаются друг от друга по состоянию души, так как у некоторых она находится в не просвещенном положении, а у других в ней происходит полное просветление. Эволюция и совершенство разума реализуются в зависимости от уровня просветления души (14, 165). Таким образом, обладатели разума могут достичь его совершенства путем очищения души от плотских соблазнов. Разум, отклоненный от праведного пути не в состоянии воспринимать высшую истину (14, 152).

2.2. Сфера интересов и склонности разума.

Обычно разные вещи и вопросы привлекают к себе интерес разума и в этом плане можно

выделить две сферы:

А. Мирские дела;

Б. Духовные мотивы.

Здесь односторонний подход не допускается, и необходимо учесть оба стороны. Обычно плот-ская душа у человека склонна к удовлетворении нужд первой сферы, что приводит его к духов-ной потери. Так гласит об этом коранический стих: «Клянусь предвечерним временем; поистине, человек в убытке; кроме тех, которые уверовали, и творили добрые дела, и заповедали между собой истину, и заповедали между собой терпение!» (Аср: 1-3)

«Это – те, у которых Аллах наложил печать на их сердца, слух, зрение; они – небрегающие!» (Нахл: 108)

Комментируя второй стих, Аллама Табатабаи констатирует, что «люди становясь пленами мирских развлечений не могут очнуться и у них заблокируется познавательная способность» (8. т. 11. с. 511).

Следует, что в западной культуре разум отличается от интеллекта и первый имеет ограни-ченную возможность, тогда как второй является более обширным понятием. Вопрос об интеллекте и интеллигенции особо был популярным и получил развитие в эпохи Ренессанса и просвещения. Но после технической, индустриальной и экономической революции, на первый план выдвину-лись прагматические интересы, а духовная сторона разума почти была вытеснена из жизни.

В мировой культуре обычно выделяются космоцентрические, антропоцентрические и теоцен-трические мировоззренческие системы. В кораническом мировосприятии обнаруживаем умоцен-трический подход ко всем явлениям мира и ко всем сферам человеческой деятельности и обще-ственной жизни, где разум занимает доминирующее положение. Многие коранические стихи призывают человека к размышлению не только о всех материально-естественных процессах, но и о этико-нравственных и умственно-духовных явлениях, даже о последствиях социально-обще-ственных и исторических неполадок. Вот так выглядит эта картина:

1. Призыв к размышлению о миропорядке, о единстве и взаимосвязи естественных процессов и природных явлений (Нахл: 14, 81; Йасин: 36; Намл: 60-61; Йунус: 6; Зумар: 21; Фуссилат: 53);

2. Призыв к размышлению об общественно-исторических событиях с тем, чтобы сделать урок для дальнейших действий и принять верное решение в трудностях (Мумтахина: 4; Бакара: 75; Али-Имран: 107; Араф: 76-78; Анам: 42; Мухаммад: 2);

3. Призыв к размышлению о эволюции мироздания и человека, о его главном достоянии и высшей миссии (Хадж: 5; Шамс: 7; Инсан: 2; Муминун: 12);

4. Призыв к размышлению о неизбежности завершения материальной жизни и необходимости монотеистического вероисповедания (Анкабут: 57; Али-Имран: 185; Анбийа: 35; Мумин: 3; Али-Имран: 16; Гамар: 10).

3. Происхождение и назначение разума.

По данному вопросу существует два мнения:

а. разум – это божественный и прирожденный дар;

б. он постепенно приобретает при старании человека.

Многие мыслители считают, что они дополняя друг друга вместо служат интересам человека (15. т. 71. с. 6). Рагиб Исфгани сопоставляя их уточняет, что «первый – это особое свойство души, ее внутренний свет, когда так второй считается внешним светом. Глаза не могут видеть без соб-ственного зрения и внутреннего света, но здесь необходим и внешний свет. Таким же образом для познания необходимо сочетание оба вида разума (6. т. 3. с. ?). Прирожденный разум имеет творче-ский и динамичный характер и претерпевает эволюционный процесс, что касается прикладного разума, он накапливает уже имеющиеся знания и информации, которые нуждаются в систематиза-ции, переработке и анализе. Как отметил современный иранский философ М.Мутаххари, если человек не способен ввести в действие свой творческий разум, то накопленные другими знания окажутся не пригодными (16, 190-191). Кроме того, выделяется еще две сферы разума: первая – познавательная, а вторая – практическая, т.е. регулирующая поведение человека.

4. Ступени разума.

В источниках различают отдельные ступени и типы разума, которые сводятся к

следующим:

4.1. **Потенциальный разум** или же статическое состояние разума, где его обладатель не способен ввести его в действие. Он существует потенциально, как у ребенка, но по мере тренировки может проявить свою способность.

4.2. **Обычный разум**, который определяет первичные понятия, различает свойства вещей. На данном состоянии чувственное знание переходит в воображение и создается первичное представление. Воспроизведение мысленных образов вещей происходит на данном этапе (14, 318-319). Но он еще не способен к анализу и логическому умозаключению.

4.3. **Действующий разум** является наиболее высоким уровнем, способным к абстрагированию и теоретическому моделированию. Здесь происходит аргументирование выдвинутых идей и реализуется логическое мышление.

4.4. **Активный интеллект.**

На данном уровне душа полностью очищается от плотских раздумий и чувственных ассоциаций, интеллектуальная способность и познавательный процесс раскрывается целиком и доходит до совершенства (14, 309-312).

5. **Взаимоотношения разума и других ценностных явлений.**

Разум считается наставником мыслей, чувств, и переживаний человека и его главная миссия заключается в регуляции и корректировке их действий, установлении равновесия между разумом и другими явлениями.

5.1. **Согласование разума и души (сердце)**

Мысль, размышление и аргументация – основные продукты разума. Кроме того, у человека имеется и другая важная сила, являющаяся источником его желаний, чувств, переживаний, действий и поступков, отсутствие которых, означает конец жизнедеятельности. Эта сила называется душой и она должна войти в согласие с разумом, так как разногласие между ними всегда чревато трудностями. Аллама Джафари подчеркивает, что «разум – это небесный дар, а сердце – место эманации божьего духа, а душа занимает промежуточное положение между земным и духовным мирами (4, 74-75).

5.2. **Согласование разума и совести.** Душа человека обладает еще одним качеством, называемым совестью, посредством которой различают добро и зло. Коранический стих гласит: «...И внушило ей распушенность ее и богобоязненность!» (Шамс: 8). В предания она называется внутренним надзором и считается мерилем справедливости, а ее присутствие в суждениях и решениях разума является необходимым, либо она предостерегает человека от умышленных погрешностей и других заблуждений (17, 148).

5.3. **Взаимосвязь разума и религиозного закона.**

Выводы: в коранических стихах придается огромное значение разуму и разумному образу жизни, поскольку человек во всех сферах деятельности, в своих поступках и поведении нуждается в нем.

В Коране знание и разум приравняются свету, когда так незнание и невежество считаются мраком и слепотой. Коранические стихи призывают людей к размышлению о всех явлениях мира, происходящих событиях в разные времена и в разных обществах и сделать соответствующие выводы. Одним словом, разум помогает человеку избежать погрешностей и заблуждений, сделать правильный выбор, принять верное решение во всех сферах материальной, духовной и социальной жизнедеятельности и по всем вопросам.

1. *Коран [Текст] // перевод и комментарий Крачковского И.Ю. – М.: Наука, 1989.*

2. *Джавади Амули. Роиди-агли дар партови-нихзати-Хусайни. – Кум: Маркази-наири-Исра, 1381 (на персидском языке).*

3. *Таджул-луга вал-Сихахул-арабийя. Джохари Исмаил ибн Джамад. – Миср: Дарул-итабул-араби (на персидском языке).*

4. *Акл ва акил ва макул. Джафари Мухаммад Таки. Тихран. Наири-нихзатуз-Захра. 1359 (на персидском языке).*

5. *Иршадул-кулуб. Дейлами Хасан ибн Абилхасан. Наири-Шариф Рази. 1412 (на персидском языке).*

6. *Муджамми-муфратул-алфазул-Курани-Карим. Рагиб Исфгани. Тихран. Муртазави. 1362 (на персидском языке).*

7. *Муджамми-макайисул-луга. Закарийа Ахмад ибн Фарс. Кум. Дарул-Елм. 1404 (на*

персидском языке).

8. Тафсирул-мизан. Табатабаи Мухаммад Хусайн. Кум. Дарул-Елм. 1406 (на персидском языке).

9. Мисбахул-мунир. Каййуми Ахмад ибн Мухаммадали Куми. Миср (на персидском языке).

10. Ал-Мунджидул-туллаб. Фуад ал-Бистани (на персидском языке).

11. Камусул-Куран. Курайши Алиакбар. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. (на персидском языке).

12. Усули-кафи. Колейни Мухаммад ибн Йакуб. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. 1305 (на персидском языке).

13. Шархи-Усули-кафи. Мулла Садр. Тихран. Муассисейи- муталиати- фарханги. 1360 (на персидском языке).

14. Мабда ва маад. Мулла Садр. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. 1324 (на персидском языке).

15. Бихарул-анвар. Маджлиси Мухаммад Бакир. Бейрут. Дарул-вафа. 1404 (на персидском языке).

16. Талим ва тарбийат дар ислам. Мутаххари Муртаза. Тихран. Наируз-Захра. 1363 (на персидском языке).

17. Пайами-Куран. Макарим Ширази Насир. Кум. Дарул-кутуб (на персидском языке).

Түйін

Автор бұл мақаланы қасиетті Құран жайлы жазған. Құран аяттарындағы «саналылық» және «ақыл» терминдерінің лексикалық және терминологиялық мәніне тоқталған.

Summary

The One of the main principle of holy Qur'an's cosmology depend to intellect. Many sign's of holy Qur'an confirm this truth analyzed. The believe and faith are constitutional phenomenon and they are by intellect. As a general rule in structure of Islamic thinking and believes every things depends to intellect and science and knowledge.

Keywords: Qur'an, reason, intellect, rationality, knowledge.

М.ТОМАНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЕКЕ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ДАМУ СИПАТЫН АНЫҚТАУЫ

Ж.Беласарова – оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

М.Томанов қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар жүйесін ерекше зерттейді. Қазақ тілінің дыбыс-тық ерекшелігін жалпы түркілік консонанттық жүйеден бөлек бола алмайтынын орынды ескерте отырып, оларды мынадай топтарға бөлу дәстүрі бар екенін айтады: “жасалу орнына қарай (ерін-дік, тіс, тіс-еріндік, тіл арты, тіл алды, көмей, тіл ортасы), дауыстың қатысына қарай (үнді, ұяң, қатаң), айтылу жолына қарай (шұғыл, ызың)” (52-53 б.).

Түркітанулық әдебиеттерде түркі тілдерінің дауыссыз дыбыстарының қалыптасуындағы ортақ заңдылықтары туралы көп айтылады. М.Томанов осы тұрғыда А.М. Щербак еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, өз зерттеулерінде қазақ тілінің дауыссыз дыбыстарының тарихи сипатын аша көрсетеді. Ғалым сөз басындағы дауыссыздарды, дауыссыз дыбыстар жүйе-сіндегі тарихи өзгерістерді айқындай келе жеке дауыссыздардың қалыптасу жолына үңіледі. Бірақ бұл үнемі А.М. Щербак пікірімен келіседі деген сөз емес.

Мәселен, А.М. Щербактың сөз басында 6-8 дауыссыз фонема кездеседі деген пікіріне қарсы дау айтады. Сөз басы *б* кейде *м* дыбыстарынан басталады дегенге М.Томанов мынадай ой қоса-ды: “...түркі негіз тілінде ұяң дыбыстар сөз басында қолданылса да, бір-екіден аспаған. Сөз басында айтылуы мүмкін дейтін ұяң дауыссыздар *б*, кейде *м*. А.М. Щербак беретін алғашқы түр-кілік бір буынды түбірлер құрамында, дегенмен *б*, *м* дыбыстарынан басталатын сөз жоқ” (54). Қазіргі қазақ тілінде “*б*”-мен айтылатын сөздер көне түркі тілінде “*п*” фонемасымен берілгенін нақты мысалдар арқылы көрсетеді: *па* (*ба*, *байла*), *пай* (*бай*), *пақ* (*бақ*, *бақыла*), *пар* (*бар*), *паш* (*бас*), *па* (*бей*, *бііе*), *пен* (*мен*) *т.б.*

Сонымен, дауыссыз дыбыстарға тән заңдылықтар бойынша сөз басында жеті дауыссыз

фоне-ма айтылады. Кейбір ауытқуларды еске алмағанда, оның төртеуі – шұғыл дауыссыздар (*б, т, қ, ң*). Біреуі – мұрын жолды – *м* дауыссызы. Екеуі – ызың – *с, й*. Сөздің ортасы мен соңында он жеті дауыссыз дыбыс келеді. Олардың жетеуі шұғыл – *п, б, д, к, қ, з, ч* дыбыстары.

Төртеуі мұрын жолды – *м, -р, -ң, -н* дыбыстары. Төртеуі ызың – *й, с, з, ш* дауыссыздары. Екеуі – діріл дауыссыздары – *л, р*. Сөз соңындағы шұғылдар екі вариантты *з, г* ұяң дауыссыздары сөз ішінде тұрақты болып келеді.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесінің дамуында конвергенция процесінің нәтижесінде дыбыс-тардың бірыңғайлануының орын алғандығын М.Томанов терең талдап көрсетеді. *Байла, киім, жай, тайа* т.б. сияқты сөздердің пайда болу жолын дыбыстардың өзгерісінің нәтижесі ретінде бағалайды. Ал *жаз-жай, бақ-бау, семіз-семір, тіз-тер, қыз-қырқын* т.б. сияқты сөздердің даму-ын фонетикалық дивергенция үдерісі деп бағалайды. “Фонетикалық конвергенция процесі, – деп жазады ғалым, – тілдің сөздік қорын егжей-тегжей түгел қамтымаған. Әр жаңа құбылыстың жаңа екені ескінің ізі қалғанда ғана байқалатыны тәрізді, конвергенция процесінің өтуі де дивергендік құбылыстар арқылы байқалады” (56 б.).

Ғалым көне түркі тілінде 16 дауыссыз дыбыс болғанын көрсетіп, оларды жеке-жеке қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып талдайды.

Б-дыбысы қазақ тілінде сөздердің басында, ортасында жазыла береді: *бой, бақ, бос*. Екі немесе көп буынды сөздердің ортасында: *арба, тоба, сабын, абырой*. Ал сөздің соңындағы *б* дыбысы туралы С.Мырзабеков “Қазақ тілінің дыбыс жүйесі” атты еңбегінде мына түрде жазған: “Соңғы позицияда *б* жазылғанмен (*араб, гардероб, куб, клуб, ромб, прораб, штаб* т.б.) оның айтылуы *п* болады. Сондықтан да бұл сөздерге жалғанатын қосымша қатаңнан (*арабқа, клубқа, штабпен, штабсыз* т.б.) басталады”.

Д дыбысы қазақ тілінде де аталған дыбыс сөздің басында және ортасында қолданылады. Мысалы; бір буынды түбір сөздердің көбіне басында кездеседі: *дәл, дән, доп*; екі немесе көп буынды түбір сөздердің басында және ортасында кездеседі: *әдет, адал, дәрі, дара, дене, дәстүр* т.б. Ал байырғы сөздердің соңында бұл дыбысқа сөз аяқталмайды, тек басқа тілдерден кірген сөздерде ғана қолданылады: *поезд, велосипед, завод, пароход* т.б.

Қазақ тілінде *н-т-д* фузиялық ерекшелігі үлкен рөл атқарады. Яғни қосымшалардың бірінші дыбысы *н-д-т* дыбыстарына алмасып қолданып, варианттар жасайды. Қазақ тілінде *д* дыбысы, сөздердің алғашқы және ішкі буынында жазылып, сөздің соңғы буында қолданылмайды.

Х – дыбысы тек қазақ тілінде кірме сөздерде қолданылады. Х-дауыссызы сөздің бас шенінде қолданылады. Мысалы: бір және көп буынды түбір сөздерде: *хат, хан, рух, ах* және т.б. Байырғы қазақ сөздерінде *Х* дыбысынан сөз басталмайды. Мұндай құбылыс тек кірме сөздерге тән екенін ескертеміз. *Х* дыбысы көбінесе протезалық қызмет атқарады.

Ж – дыбысы сөздердің алғашқы және орта буынында жиі, ал соңғы буында тағы аз қолданылады: *жаз, жол, ажал, көже, мұқтаж*. Қазақ тіліндегі *ж* дыбысы түрік тіліндегі *й* дыбысының көрінісі. *Ж* дыбысының дамуы жөнінде түркітануда бір-біріне қарама қарсы бірнеше пікір бар. Көп-теген зерттеушілер көне түркі тілінде *ж* дыбысы болмаған дей келіп, *Ж* дыбысын сөз басында қолданатын қазақ тілін ең жаңа тіл ретінде қабылдауды ұсынғанын білеміз. Беделді ғалымдардың беделді айтылған пікірлеріне қарама-қарсы дәлелді соңғы пікірді айтып, өз пікірін ғылымда айта алған ғалым Б.Сағындықұлы екенін атап айтқан орынды болар еді. Автордың пайымдауынша, дауыссыз дыбыстардың дамуы бұрыннан айтылып жүргендей *й-дж-ж-т-д-ч-ш-с-з* сәйкестігі негізінде дами алмайды. Себебі *Й* дыбысы мен *дж* дыбыстарының артикуляциялық айырмасы өте үлкен. Сондықтан олар бір-біріне алмаса алмайды. Ш.Х. Ақбаевтың т.б. ғалымдардың пікірлерін негіздей отырып, автор дауыссыз дыбыстардың даму жолын былайша көрсетеді: *тс-тш-тй-дй-дж-дз-тс-дз-т-д-с-з-ш-ж-й* т.б. (1992, 31 б.). Сөйтіп *ж* дыбысы аффрикат *дж* дыбысынан жіктеліп шығады. Ал *Й* дыбысы сына дыбыс ретінде танылады.

Қазақ тілінің жергілікті говорларында дублет ретінде *д-ж* сәйкестігі байқалады. Мысалы: *жүз-дүз, жүзу-дүзу* т.б.

Сонымен, *ж* дауыссызы қазақ тілінде сөздің басы мен ортасында және соңында қолданылған-мен, түрік тілінде бұл дыбыс көбінесе кірме сөздерде ғана кездеседі.

Қ – сөздердің барлық шенінде қолданылады. Мысалы; бір буынды түбір сөздерде: *көз, кез, күт, әке, көке, көк, сөк, төк, шек*. *Қ-к* дыбыстары көне түркі тілінде белсенді жұмсалғаны белгілі жайт. Көне түркі тілінде сөз басында жұмсалған бұл дыбыстарды профессор

М.Томанов “өз сапа-сын сақтаған” деп көрсетеді. Қазақ тілінде қолданылатын бұл дыбыстардың сипатын автор өзге түркі тілдеріндегі қолданысымен салыстырады.

Қ – әрібі тек қазақ тіліне тән дыбыс. Түрік тілінде бұл әріп жоқ. Қазақ тілінде бұл әріп сөздің барлық буынында қолданылады. Мысалы: қал, қош, қан, мақта, бақа, ақ, сақ, тақ. С.Мырзабеков “Қ-фонемасы – қазақ тіліндегі ең актив фонема. Ол сөздің барлық позициясында тұра береді. Қазіргі қазақ тілі лексикасының 14 проценті (8.402 сөз) осы дыбыстан басталады”.

Ғ – дыбысы тек қазақ тіліне тән. Көне қазақ тілінде ғ дыбысы сөздің алғашқы буынында аз, ал сөздің ішкі буынында тағы да жиі қолданылады. Бұл екі және көп буынды түбір сөздерде қолданылған: *ағы, бағыр, ағыз, йағуқ, қырағау, сығыр, бұғдай, туг, азығ* т.б. М.Томанов: “Көне түркі тілінде сөздің абсолют басында ғ, г дыбыстары жұмсалмаған, бірақ сөз соңында жиі айтылған: *андағ, тег* т.б.” деп жазады (58 б.).

Көне түркі тілінде сөз соңында айтылған ғ дыбысы қазақ тілінде әртүрлі көрініс тапқан:

1) Ғ дыбысы буын құрамайтын дауыссыз – у дыбысына алмасқан. Ғалым бұл алмасуды терең талдайды. Мысалы: *бағ-бау, тағ-тау, сағ-сау, йағ-жау, ағыр-ауыр, ағыз-ауыз, бағыр-бауыр, йадағ-жасу* т.б.

2) Кей сөздердің құрамындағы ғ дауыссызы й-ге алмасқан. йығ-жый, бағла-байла т.б.

3) Сөз соңында ғ дыбысы түсіріліп айтылады. Сарығ-сары, кічі, кіші, суғ-су т.б.

4) Бір буынды сөз соңындағы ғ дыбысы қатаң қ дыбысына ауысып қолданылады. Мысалы: *тағ-тақ, бағ-бақ, сағ-сақ* т.б. (60 б.)

Ғалым, ғажайып, ғұмыр, ғашық, тағдыр т.б. сияқты араб-парсы тілінен енген сөздерде кездесе-ді. Түркі тілдеріндегі сөздерде бұл дыбыс сөздің соңғы буынында кездеспейді.

Г – дыбысы қазақ тілінде сөздердің басында аз, ортасында тағы көп жазылады: *гүл, гауһар, тегін, сөгіс* т.б. Сөздің соңында мүлде қолданылмайды, тек екі немесе көп буынды кірме сөздердің соңында көруге болады. Мысалы: педагог, филолог, археолог, технолог.

Сөз соңында көне түркі тілінде г дыбысы қазақ тілінде й-ге айналады деп жазады М.Томанов. Мысалы: көне түркі тілінде – бег, ег сөздері – бій, йй сипатында айтылады. Көне түркілік г-нің й-ге айналуы, сол арқылы сөздің фонетикалық өзгерісі кейде тіл дамуының барысында болған әртүрлі қосымшалардың жалғануы арқылы көмескіленіп кеткен.

Автор ғ, г дыбыстарының өзгерісі тілдің грамматикалық құрылысына да әсер еткенін тәптіш-тей жаза отырып, -лық -лы, тек тұлғасынан тарайтын -дақ, -дек, -дай, -дей, -ғу, -гү қосымшаларының даму тарихын көз алдымызға келтіреді.

Сонымен бұл дыбыс екі тілде де сөз басында аз қолданылады. Байырғы түркі сөздердің басында г дыбысы аз қолданылған, бұл әріптің орнына к дыбысы қолданылатын. Бұл әріп екі тілде де тағы көптеген сөздің орталық буынында қолданылып, соңында қолданылмайды.

Л – сөздердің барлық шенінде қолданыла береді. “Л” дыбысын ғалым “р” дыбысымен бірге тарихи тұрақсыз дыбыстар қатарында қарайды. “Л” дыбысының сөз ортасында және сөз соңында түсіп қалатынын нақты деректермен келтіреді: *апкел (алып кел), анар (алып бар), әкел (алып кел), боса (болса)* т.б. Аталған дыбыс көне түркі тілінде сөз басында мүлде қолданылмай, сөз ортасы мен сөз соңында жиі жұмсалған деген пікір айтады. Қазақ тілінде бір буынды түбір сөздердің барлық буынында қолданылады: *лақ, лез, ала, елі, ел, бел, көл, мол*.

М – дыбысы барлық шенінде қолданылады. Бір буынды түбір сөздерде болса түрік тіліндегі-дей көбіне сөздің басы мен соңында қолданылады: *мен, мол, мас, шам, там, кам*.

Н – қазақ тілінде бұл дыбыс бір, екі немесе көп буынды түбір сөздің барлық шенінде қолданыла береді. Мысалы: *нан, нақ, нұр, нас, дене, көне, әні, ені, күн, сын, қын, қына, мына, күнә, жын, сан, анар, жан, қан, дана, сана, ойын, жиын, сайын, айқын, жарқын, сарын, қарын, шын*.

Ғалымдардың көрсетуінше, Н дыбысының сөз басында айтылуы айрықша комбинаторлық өзгерістердің нәтижесі. Қазақ тілінде сөз ортасында н-й дыбыстарының сәйкестігі кездеседі. Махмұт Қашқари еңбегінде сөздердің құрамында й дыбысын айту түрік тайпасының тіліне, ал н дыбысын айту арғу тайпасының тіліне тән деп көрсеткен.

П – дыбысы көбіне екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолданады, мысалы: *пәтер, пышақ, кепсер, сыпырғыш, қап, көп, шөп* т.б.

Р – дыбысы қазақ тілінде бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *рең, рет, рас, ірі, сері, марал, тер, ер, төр, әр, қар*. М.Томановтың

көрсетуінше, “р” дыбысы көне түркі тілінде сөз ортасында, әсіресе, сөз соңында, қосымшалар құрамында жиі қолданған. Автор “р” дыбысының сөз ортасында қолданылуының мынадай үш жағдайын атап өтеді:

- екі дауысты арасында;
- дауыссыз дыбыстан кейін;
- бірінші буынның соңғы дыбысы болады.

С – дыбысы орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *сап, сана, сақ, аса, есеп, қасық, кес, төс, бас, тас, шайқас, сөгіс*. М.Томановтың көрсетуінше, “көне түркі тілінің с дыбысы қазіргі қазақ тілінде сөздің барлық шенінде сақталған. Бірақ қазақ тілінің құралу процесінде, сондай-ақ даму барысында дыбыстардың үндесу заңдылығының әсерімен сөз басындағы с дыбысы кейбір сөздер құрамында ш дыбысына айналып кеткен” (67 б.).

Ш – дыбысы орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *шақ, шөл, шақыру, шәй, қойшы, кіші, көш, қаш, шап*.

Т – қазақ тілінде орын талғамай бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы, *төр, тар, терең, таныс, өту, мата, хат, шет, рет, мәдениет*.

В – дыбысы сөздің басында 180 сөзде кездеседі. Сондай-ақ, ортасында да кездеседі. Соңында жазылғанмен (архив, актив, устав) қатаң **Ф** болып айтылады да, қосымша қатаңнан (архивке, архивте, архивпен) басталады” (С.Мырзабеков, 67 б.).

Й – дыбысы ескі қыпшақ тілінде бұл дыбыс сөздердің басында қолданылған: *йалан, йалғыз, йеңге*. Қазіргі қазақ тілінде бұл дыбыс сөздердің ортасы және соңғы буынында қолданылады: *тай-ғақ, қаймақ, көмей*; ал бір буынды түбір сөздерде көбіне сөздің соңында ұшырайды: *ай, қай, май, ой, той, шәй*.

З – дыбысы бір, екі немесе көп буынды түбір сөздердің барлық шенінде қолдана береді. Мысалы: *зат, зор, заң, зейнет, азап, езу, азу, азақ, жаза, қаз, жаз, күз, қағаз*. **З** дыбысы келетін сөздер көбінесе араб-парсы тілінен енген сөздер болып келеді.

Ч – дыбысы қазіргі қазақ тілінде “ч фонемасы т және ш элементарінің кірігуінен құралған. Ч аффрикатымен айтылатын сөздер қазақ тілінде әзірше аз. Ч көбіне сөздің басында айтылады: *чал, чапан*. (С.Мырзабеков, 1999, 69 б.). Ал тарихи ч дыбысы ең көне аффрикаттардың бірі ретінде танылады. Көне тілдегі ч дыбысы кейін т және ш дыбыстарына жіктелген. Қазіргі Жетісу өңіріндегі тұрғындарының тілінде көне тілдегі ч дыбысы жақсы сақталған. Бұл аффрикат көне түркі жазбалары тілінде мол кездеседі. Көне Ч дыбысы мен орыс тілінен енген Ч дыбысының арасында үлкен айырмашылық бар.

Сонымен, қазақ тілінің дыбыс жүйесіндегі дауыссыз дыбыстарды салыстыра отырып мынандай нәтижеге келдік: қазақ тілі қыпшақ тобына жатады. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар арасындағы негізгі фонемалық сипат танытатын дыбыстардың жалпы фонетикалық сапалық желісі ұқсас, бірыңғай.

Дауыссыз дыбыстар туралы әңгіме болғанда, мұндағы күрделі теориялық проблеманың бірі ассимиляция мен диссимиляция процесі туралы екені белгілі. Бұл процесс әсіресе қатаң дыбыстар мен ұяң дыбыстарға қатысты іргелі мәселе. Олай болатын себебі ассимиляция яғни дауыссыз дыбыстардың үндесуі көбінесе қатаң дауыссыздардың ілгері не кейінгі дыбыстарға ықпалы, немесе ұяң дауыссыз дыбыстардың ілгері тұрған, не өзінен кейін тұрған дыбыстарға ететін әсер-ықпалы ретінде бағаланады.

Дауыссыз дыбыстардың үндесуінің дауысты дыбыстар үндесуімен салыстырғанда үлкен айырмашылығы бар. Ол айырмашылық мынада. Егер дауысты дыбыстардың үндесуі бүкіл сөздің өн бойына әсер ететін болса, яғни сөздің басында тұрған жуан не жіңішке дауысты дыбыс өзінен кейінгі буындардың бәрін өзіне икемдесе, дауыссыз дыбыстағы жағдай өзгешерек. Дауыссыз дыбыстың үндесуі бүкіл сөздің құрамын өзгерте алмайды. Тек көрші тұрған дыбысқа ғана әсер етеді, не екеуі де өзгеріп кете алады.

Дауыссыз дыбыстардың үндесуі түркі тілдерінің көпшілігінде қатаң түрде сақталады. Тіпті өзге тілдерден ауызша түрде енген сөздер де сөйлеу барысында енген тілдің ассимиляциялық заңдылығына бағынып кетеді. Бұл жерде біз ауызша енген дегенді баса айтуға тиіспіз. Өйткені жазба түрде енген сөздер көбінесе өзінің бұрынғы сипатын сақтап қалады.

Зерттеушілердің пайымдауынша, дауыссыз дыбыстардың ассимиляциясы туралы әңгіме болғанда, сонар дауыссыздар: **Р, Л, М, Н, Й**-ды бөліп қарастырған орынды болады. Оның

мәнісі мы-нада: бұл дауыссыз дыбыстардың қатаң айтылатын варианттары болмайды, сондықтан олар сөз ішінде көбінесе өзгеріссіз айтыла береді. Мысалы: *шырқа, тарқа, сырға, қалта, жантақ, қалам-пыр, қамқа, кемпір, ырсыл, қырсық, қармақ, қырман, жармақ, айна, айдар, айқай, айшық, т.б.*

Қазіргі қазақ тілінің оқулықтарында, дауыссыз дыбыстардың саны 25. Бұлар: б, в, г, ғ, , ж, д, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, қ, ң. У – фонемасы да буын жасай алмағандықтан дауыссыздар тобында орын алады. (І.Кенесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ж.Аралбаев, Ә.Жүнісбеков, Ж.Әбуов, Ғ.Әбуханов, С.Мырзабеков т.б.). Бірақ осы 25 дауыссыз дыбысқа Ғ.Әбуханов, Ж.Түймебаев 26-ші дыбыс етіп щ – әрпін де қосқан. Осыған орай “щ – дыбыс емес, әріп. Ол созылыңқы ш (немесе қос ш) дыбы-сының таңбасы, транскрипцияда оны ш түрінде таңбалайтыны айтылады. Қазақ тілінде щ әрпі тек ащы, тұщы, кеше сөздерінде жазылатыны белгілі.” (С.Мырзабеков, 1999, 53 б.).

Сонымен, қорыта айтқанда, профессор М.Томанов қазақ тілінде сөз басында, сөз ортасында және сөз аяғында келетін дауыссыз дыбыстардың даму табиғатын анықтап, олардың ғылыми сипаттамасын жасады. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі және қазіргі түркі тілдерінің деректерімен салыстыра отырып, ғалым нақты ғылыми тұжырымдар жасады, бұл жасалған ғылы-ми тұжырымдардың маңызы бүгінгі күнде де ерекше мәнді деп бағаланады.

1. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1994.
3. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М. 1986.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994.
5. Мырзабеков “Қазақ тілінің дыбыс жүйесі” – Алматы, 1999.

Резюме

Данная статья посвящена характеристике развития отдельных согласных звуков в казахском языке в трудах М.Томанова.

Summary

This article is devoted to the characteristics of consonant sounds in Kazakh language in words of M.Tomanova.

АЛЛИТЕРАЦИЯ И АССОНАНС В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ В ЯЗЫКЕ ДАСТАНОВ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Э.Мамедова – сотрудник Института Языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана

«Китаби-Деде Горгуд» является образцом народной литературы, ввиду чего особое внимание уделено созданию созвучия на речевом уровне. В речи созвучие создается различными средствами; в это время акцентируются как формальный признак, так и содержательно-смысловая сторона слов и выражений.

В разговорном языке одним из основных способов создания созвучия, образности является звуковая гармония, то есть аллитерация и ассонанс. Более того, в исследовательских работах указывается, что даже в поэзии дастана рифма слаба, ее роль чаще выполняют аллитерация и ассонанс. К.Велиев пишет, что главным фактором древнего тюркского, в том числе древнего огузско-го (азербайджанского) стиха были ритм, ритмообразующие средства. Аллитерация, ассонанс, синтаксический параллелизм выступали организаторами ритма (1, 93).

Правда, в словосочетаниях и предложениях повтор одного и того же звука вовсе не всегда осуществляется на основе особой закономерности; здесь нельзя отрицать случайные соответствия. Но когда аллитерация и ассонанс применяются в системном порядке, звуковая гармония не только облегчает высказывание, но и создает музыкальность, упрощает понимание. Т.Гаджиев пишет, что для аллитерации необходима тождественность начального одного звука в словах. А в языке «Деде Горгуда» это проявляется в более совершенном виде.

Во многих случаях соответ-ствуют начальные 3-4 звука (только это уже ступень для перехода в будущем к рифме в слоговом стихе) (2, 80).

Во фразеологических сочетаниях в языке дастана аллитерация имеет разнообразные формы. Хотя каждая из этих форм имеет различные возможности создания созвучия, однако каждая фор-мирует ритмическое выражение. Здесь факты аллитерации можно сгруппировать нижеследую-щим образом:

1. Фразеологизм состоит из двух слов и оба слова начинаются с одинакового согласного. *Qanı qaupataq* (крови закипеть), *bağır basmaq* (прижать руки к груди), *təkyə tutmaq* (приостановить-ся), *kəbin kəsmək* (назначить плату), *kökünü kəsmək* (подрезать корень), *qan qusdırmaq* (изрыгать кровь), *taşa tutmaq* (схватиться за камни), *qanını qoymataq* (не простить чьей-либо крови), *bəbəkləri bitsin* (детям быть в здравии), *qulağına qoymaq* (обратить внимание), *göz gəzdirmək* (обратить взоры), *başım baxtı* (счастье головы), *sözüün sımadı* (не ослушался слов), *saqraq sürmək* (подавать вино), *qərarı qalmataq* (не выдержать), *qədəm qoymaq* (ступить), *kəsim kəsmək* (заплатить дань), *qaxınc qaxmaq* (издеваться) и т.п. фразеологические сочетания из их числа. Как видно из примеров, среди них есть такие, в которых оба компонента однокорневые, вернее, это глаголы внутреннего объекта. Например:

1. *Gəlün kəsim kəsəlüm.* (КДГ, 99).

«Приди, мы заплатим дань» (ДК, 114).

2. *Qalın Oğuz bəğləri bənim başıma qaxınc qaxarlar.* (КДГ, 46).

Отальные беки огузов будут издеваться надо мной. (ДК, 34)

В этих примерах составные части фразеологических сочетаний *kəsim kəsəlüm* (*kəs*), *qaxınc qaxarlar* (*qax*) состоят из одного и того же слова. Т.Гаджиев пишет, что форма, именуемая в язы-кознании глаголом внутреннего объекта, в азербайджанском языке появляется именно с этой мотивацией по аналогии подражательного глагола с подражанием: и здесь как первоначальная ступень имеется связанность глагола с конкретным предметом – объектом, в последующем про-цессе абстракции глагол изолируется от своего объекта и становится свободным. В то же время преследуется ритмостилистическая цель. Примеры:

iş-işləmək – həər nə iş olsa, Qorqud ataya danışılmaıncə işləməzlərdi...

(Какое бы дело не случилось, не спросив совета у Коркут-Ата, его не решали).

İz izləmək – ...izin izlədi, getdi. (...пошла по его следам...).

В «Китаби-Деде Горгуд» мелодикообразующая функция глаголов внутреннего объекта прева-лирует над коммуникативной. Это одна из многочисленных стилистических фигур, создающих поэтичность в прозаическом языке произведения (2, 69).

1а. В обоих компонентах фразеологических сочетаний порядок согласный-гласный одинаков, точнее обнаруживается, согласование аллитерации и ассонанса. Например:

1. *Eylə olsa, xanım, Beurəgin, qanı qaupadı.* (КДГ, 54) От такой вести, хан мой, кровь Бейрека закипела... (ДК, 46).

2. *Dədən Qorqud ötədən bəri gəldi, baş endirdi, bağır basdı.* (КДГ, 55). Перед ним явился мой дед Коркуд, наклонил голову, прижал руки к груди. (ДК, 49).

3. *Həq təalə atamın, könlinə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yegidə versə.* (КДГ, 87). Хоть бы бог всевышний вложил милосердие в сердце моего отца, хоть бы он назначив плату, отдал меня тому джигиту! (ДК, 95).

4. *Aslan hayqırdı, meydanda nə qədər at varsa, qan qaşındı.* (КДГ, 88). ...лев заревел; все кони, что были на ристалище, помочились кровью. (ДК, 96).

В первом и четвертом примерах парный звук согласный – гласный *qa*, во втором – *ba*, в тре-тьем – *kə* были повторены.

Э.Алибекзаде в предложении в предложении *Otuz bin yağı gördümsə, ota saydım* (Когда видел тридцать тысяч врагов, я считал их травой) из «Китаби – Деде Горгуд» отмечает создание созву-чия частицей *ot* (*otuz, ot*) и примеры группирует под заголовком звуки и слоги (3, 263). Следует учесть, что А.Демирчизаде данный пример относит к ассонансу звука «о» (4, 139). А.Танрыверди пишет: «В данной системе (системе, представленной Э.Алибекзаде – Э.М.) «ot-ot» не соответ-ствует повтору ни звука, ни слога. Однако и форму, представленную автором, нельзя считать случайной. Так, в модели «ot-ot» смежное употребление глухого согласного «t» с твердым согласным «o» усиливает созвучие» (5, 100).

Наконец, в большинстве примеров повторяются только первые – начальные звуки. Хотя это относительно более простая форма аллитерации, однако она играет значительную роль в

создании ритма и образности. Отметим и то, что во фразеологических сочетаниях этого типа не обнаруживается повтор – аллитерация согласных q, k, b.

а) аллитерация звука «q».

...ərin, sözünü qulağına qoymaz. (КДГ, 33)

...на слова мужа, внимания на обратит (ДК, 14)

Kaferə qan qusdırmaım. (КДГ, 86). ...заставлю гяуров изрыгать кровь... (ДК, 93)

Böylə digəs anasının qərarı qalmadı. (КДГ, 47)

Когда он так сказал, мать его не выдержала... (ДК, 36)

Yarın qiyamət günündə mənim əlüm Qazan xanın yaqarında olsun, qanım Aruza qoarsa. (КДГ, 125)

...завтра, в день страшного суда, да будет моя рука на воротах Казан-хана, если он простит Арузу мою кровь (ДК, 153).

К.Белиев, рассматривая аллитерацию звука «q» в языке памятника, указывает, что аллитерация играет важную роль в связывании параллельных компонентов (6, 80). Н.Худиев также особо отмечает аллитерацию звука q: В «Китаби – Деде Горгуд» поэтические возможности аллитерации более обширны, но не все согласные звуки повторяются в равной степени. Есть такие, которые привлекают особенное внимание: например, звук q ... (6, 101). Э.Алибекзаде тоже подробно говорит об аллитерации звука q (3, 264-265). И.А. Танрыверди приводит многочисленные примеры на внутреннюю и внешнюю аллитерацию звука q (5, 136-138).

б) Аллитерация звука «b».

Anun, bəbəkləri bitsün. (КДГ, 33).

...таких пусть тысячи вырастут. (ДК, 13).

Bərü gəlgil, başım bəxti, evim təxti (КДГ, 38).

...Приди сюда, счастье моей головы, опора моего жилища... (ДК, 21).

По мнению А.Танрыверди, для языка «Книги» характерна внутренняя и внешняя аллитерация «b» (5, 127).

в) Аллитерация звука «k».

Varmasuz, kökümüz kəsər, hərümüz qırar (КДГ, 113).

...«Не пойдем; он подрежет наш корень, истребит нас всех» (ДК, 135).

Следует отметить, что в языке памятника аллитерация «k» чаще выступает совместно с аллитерацией «g». Например,

Gəlin, kəsim kəsəlüm (КДГ, 101). (Приди, мы заплатим дань, ДК, 114).

q) Аллитерация звука «t».

Təkyə tutub yüzümə bağıl, yigit (КДГ, 76).

...посмотри на мое лицо, признав его (для себя) Меккой, джигит... (ДК, 80).

Kaferlər «yalan söylərsüz» deyü taşa tutdılar (КДГ, 120).

«Вы говорите ложь», сказали гяуры, схватились за камни (ДК, 145).

В горгудоведении в качестве примера на аллитерацию звуков «t» и «g» приведены примеры – Qoğsan bin yağı gördümsə tonatmadım (когда видел девяносто тысяч врагов, у меня не спирало дыхание). А.Демирчизаде на основе данного примера рассматривал аллитерацию звука «g» (4, 139). А.Э. Алибекзаде эту аллитерацию представляет в виде «to-to» (3, 265). А.Танрыверди, основываясь на дрезденский экземпляр памятника, считает точку зрения Э.Алибекзаде верной (5, 129).

д) Аллитерация звука «s».

Oğlan anasının sözün sımadı (КДГ, 40).

...юноша не слушался слов своей матери... (ДК, 25)

...Qalın öbüz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi (КДГ, 42).

...подавали кубки бекам остальных Огузов (ДК, 27).

Исследователи, рассматривавшие аллитерацию звука «s» в языке памятника, в основном, обращались к примеру səksən min əg gördümsə, səksənmədim (когда видел восемьдесят тысяч мужей, я не содрогался).

Аллитерацию звука «s» в данном примере Т.Гаджиев объяснил в виде аллитерации, образованной словами в начале предложения (2, 80), а А.Демирчизаде (4, 139) и Э.Алибекзаде – в форме sək-sən, səksən, наряду с чем говорилось также о создании каламбура указанными единицами (3, 266). По мнению А.Танрыверди, подход к примеру с различных

призм позволил выявить интересные черты аллитерации (5, 133).

2. Фразеологические сочетания состоят из двух компонентов, где аллитерацию создают не первые, а конечные звуки слов. В действительности, нахождение звуков, организующих аллитерацию, в конце слов вовсе не ослабевает созвучие; здесь звуковая гармония еще более усиливает образность фразеологического сочетания. Например:

Sənin oğlun bizim sözimiz almaz. (КДГ, 37)

твой сын нашего слова не послушается... (ДК, 20)

Pasnik Qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik (КДГ, 53).

...у входа в черное ущелье Пасенг мы расположились... (ДК, 44).

В первом примере аллитерация во фразеологизме более насыщена; так, в первом слове сочетания повторяются два звука (sözimiz); здесь даже и сам первый звук можно объяснить как факт аллитерации. Но тут наличествует и другой интересный факт. Вернее, в связанном с фразеологическим сочетанием предшествующем слове также наблюдается факт создания аллитерации: bizim sözimiz almaz.

3. Имеются некоторые фразеологические сочетания, в которых звук в начале, середине или конце одного компонента повторяется в середине другого компонента. По звуковой гармонии эти сочетания не уступают другим. Например:

Düm yürəgi oynadı (КДГ, 38).

...ее бедное сердце запрыгало... (ДК, 21)

Anları dəxi əcəl aldı, yer gizlədi (КДГ, 41).

...их похитила смерть, скрыла земля... (ДК, 26)

Dölün almaqdan səfan, varsa, Şokli Məlik, qara gözlü qızın, varsa, gətir Qazana ver (КДГ, 49).

Если у тебя удовольствие получить, потомство от него, царь Шюкли, если у тебя есть черно-окая дочь, приведи ее, отдай Казану (ДК, 38).

Yum verəyin, xanım! (КДГ, 67)

Я дам предсказание, хан мой... (ДК, 66)

В первом и четвертом примерах повторы начального согласного звука (y) фразеологизма в середине последующего слова, во втором примере – конечного звука (l) первого слова в середине второго слова, наконец, в третьем примере – звука (l) в середине обоих компонентов сочетания создали удачную звуковую гармонию.

В некоторых случаях хотя в самом двухкомпонентном фразеологическом сочетании аллитерация отсутствует, однако наблюдается звуковая гармония с другим словом, вступающим в связь с данным сочетанием и не являющимся составной частью фразеологизма. Например:

Çoban böylə digəs Qazana qəhər gəldi (KDQ, 46).

Услышав такие слова пастуха, Казан пришел в гнев (ДК, 34).

Qardaşım Qiyanın, qanın almayınca? (КДГ, 103)

Пока я... не отомщу за кровь моего брата Кыяна... (ДК, 119)

В первом примере фразеологизм qəhər gəldi, (пришел в гнев) сочетаясь со словом Газан, (Казан) создал аллитерацию на уровне начальных звуков. А во втором примере даже два слова (qardaşım, Qiyan) (мой брат Кыян) создали звуковую гармонию на уровне начальных звуков с начальным звуком первого слова фразеологизма (qanın almayınca) (пока не отомщу за кровь). Это, безусловно связано непосредственно с тем, что в языке «Китаби – Деде Горгуд» серьезное значение придается факту аллитерации.

4. В трехкомпонентных фразеологизмах также обнаруживается факт аллитерации. Здесь аллитерацию создает повтор одного и того же звука в каждом из компонентов. Например:

Gəldügi yolu əlinə alub yortdı (КДГ, 74).

...направился по тому же пути, по какому пришел (ДК, 76-77).

В данном фразеологическом сочетании во всех трех компонентах использован согласный l и интересным представляется то, что место этого согласного в словах, можно сказать, одинаковое – в середине слова.

Но в большинстве трехкомпонентных фразеологических сочетаний факт аллитерации выявляется в двух компонентах. Например:

Bir əski qaftan verdiniz, bənim başım-beynim aldınız (КДГ, 62-63).

«...вы дали мне старый кафтан, навлекли на меня позор» (ДК, 60).

Yol yarağın gördilər (КДГ, 53).

...они собрались в дорогу (ДК, 43).

В первом примере в виде аллитерации выступает согласный «b», а во втором – «y».

Во фразеологизмах этого типа иногда один и тот же согласный употребляется вначале одной из составных частей и в середине другой. Например:

Kafərin felin tuydum (КДГ, 47).

...я разведала, одно за другим, дела гяуров (ДК, 35).

Здесь фразеологизм felini duymaq, используемый и в современном разговорном азербайджанском языке, вступив в связь со словом *kafər*, образовал цельное синтаксическое соединение, в котором повтор звука «f» в первых двух словах создал аллитерацию.

Схожий факт аллитерации встречается и в сочетании beş yaşına girdi:

Baybörənin, oğlu beş yaşına girdi (КДГ, 53).

Между тем сыну Бай-Буры исполнилось пять лет... (ДК, 43)

Здесь второй компонент сочетания *yaşına girdi* (исполнилось) как самостоятельный фразеологизм не используется, но существует как понятие *yaşa girmək* (исполниться). Выражение *yaşa girmək* без количественного числительного не употребляется и поэтому выражение *beş yaşına girdi*, по нашему мнению, можно считать фразеологизмом, где согласный *ş* создает аллитерацию.

В многокомпонентных фразеологических сочетаниях также наблюдается факт аллитерации. Безусловно, в многокомпонентных фразеологизмах форма аллитерации разнообразнее. Так как в «Китаби – Деде Горгуд» многокомпонентных фразеологизмов относительно мало, то естественно, что здесь не может быть раскрыто все многообразие аллитерации. Несмотря на это, в представленных здесь фразеологизмах встречаемся с аллитерацией той или иной формы.

В четырехкомпонентных фразеологизмах повторяются два согласных; этот факт повтора может быть в различных компонентах. В некоторых фразеологизмах повторяются начальные звуки первого и третьего компонентов. Например:

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza bilməz (КДГ, 31).

Если не предопределено от века, раба (божьего) беда не постигнет... (ДК, 9)

Qara başım qurban olsun, ağam sana! (КДГ, 68)

«...да будет моя черная голова жертвой, отец мой, ради тебя!» (ДК, 69).

Встречаются и такие фразеологизмы данного типа, в которых различные звуки одинаковой артикуляции создают звуковую гармонию. Ясно, что звуки «d» и «t» – различные звуки, имеющие одинаковую артикуляцию. Так как они образуются одной и той же артикуляцией, то имеют очень близкое звучание, довольно часто переходящее из одного в другое. И поэтому создание звуковой гармонии данными звуками представляется естественными. Например:

Alplar başı Qazana zərb urdı, – dünya başına tar oldı (КДГ, 99).

Главе витязей, Казану, он нанес удар – мир для него стал тесен... (ДК, 113)

Звучание *d-t* в данном фразеологизме, используемом в современном азербайджанском языке в форме *dünya başına tar oldu*, вовсе не умаляет факт аллитерации в варианте дастана.

В нижеследующем примере аллитерацию образуют начальные звуки второго и третьего компонентов:

Nər nə ki, buyurursa, edərlərdi; sözün tutub təman edərlərdi (КДГ, 31).

Все, что он приказывал, принимали, его слова держались, (по его слову) все исполняли (ДК, 9).

А в другом примере встречаемся с фактом двойной аллитерации:

Yürəginə qaunar yağlar qoyulubdır (КДГ, 61).

Зной земли поднимается до небес пролились дожди... (ДК, 58)

Здесь повтор звуков «y» и «q», сформировав двойную аллитерацию, создал яркую гармонию, ритмическое звучание. Если звук «y» присутствует во всех компонентах, то звук «q» во втором и четвертом компонентах создает полную гармонию, а в первом (g) и третьем (ğ) компонентах – неполную.

В азербайджанском языке имеется фразеологизм nəzəri dönmək, (взоры обратить), где факт аллитерации отсутствует. Но сочетание его с другими словами, может создать звуковую гармонию. Например:

Xanımızın, nəzəri bizdən dönmüş gördüm (КДГ, 105).

...я увидел, что взоры нашего хана от нас отвернулись (ДК, 123).

Повтор согласного z в середине трех компонентов данного сочетания привел к появлению аллитерации.

В более многокомпонентных фразеологических сочетаниях также можно наблюдать факт аллитерации. Например:

Qanlı Qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına dərildi (КДГ, 85).

Канлы-Коджа увидел эти головы и этих зверей; вошь, бывшая на его голове, скопилась у его ног... (ДК, 92)

А.Тарыверди пишет, что языке памятника динамичность аллитерации дополняется внутренне-й аллитерацией фраземы, создается синтез образности фраземы с музыкальностью (6, 109).

Во фразеологических сочетаниях в языке памятника можно обнаружить и факт ассонанса. Следует отметить, что явление ассонанса относительно явления аллитерации проявляется не столь ощутимо и не столь разнообразно. Здесь наблюдается явление ассонанса, создаваемое в результате повтора, в основном, звука «а». Например:

Ay əməl azmış, fəli dönmüş, qadın Allah ağ alnına qada yazmış (KDQ, 56).

...ты, чьи дела расстроены, чьи поступки извращены, кому всемогущий бог написал на белое чело свой приговор: (ДК, 49)

В данном примере обнаруживается факт как аллитерации (гадир-гада), так и ассонанса (Allah ağ alnına).

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli (КДГ, 32).

Если, раскрыв уста, стану славить, богу над нами слова (ДК, 11).

Ari sudan abdəst aldılar (КДГ, 50).

Чистой водой совершили они омовение (ДК, 40).

Количество этих примеров можно увеличить. Здесь гласный «а» формирует интересный, создающий интенсивность и экспрессивность ассонанс как в смежных компонентах, так и удаленных друг от друга.

Н.Худиев, приводя из памятника в качестве примера отрывок осведомления Газана у волка, пишет: «Как видно, до сорока процентов гласных в тексте составляет только звук «а», объем оставшихся твердых и мягких гласных приблизительно одинаков. А это говорит о том, что для ясного «видения» звука «а» имеется нейтральный по твердости-мягкости (равный объем об этом свидетельствует контекст)» (7, 263).

Приведенные выше факты аллитерации и ассонанса, признаки образности, создаваемые их разновидностями показывают, что фразеологические сочетания в языке дастана являются весьма интересными языковыми единицами с семантической, грамматической и стилистической сторон.

1. Велиев К. Введение в лингвистическую поэтику опыт анализа эпического текста), – Баку: изд-во АГУ, 1988, – 100 с.

2. Гаджиев Т. История азербайджанского литературного языка, – Баку: изд-во АГУ, 1976, – 154 с.

3. Алибекзаде Э. Китаби – Деде Горгуд, – Баку: изд-во «Азербайджанский переводческий центр», 2007, – 660 с.

4. Демирчизаде А. Язык дастана «Китаби – Деде Горгуд», – Баку: изд-во АПИ, 1959, – 159 с.

5. Танрыверди А. Образный язык «Китаби-Деде Горгуд», – Баку: «Нурлан», 2006, – 144 с.

6. Велиев К. Поэтика дастана, – Баку: «Язычы», 1984, – 223 с.

7. Худиев Н. Становление азербайджанского литературного языка, – Баку: изд-во АПИ, 1991, – 148 с.

8. Деде Коркут. Перевод акад. Бартольда В.В., – Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1950, – 204 с.

9. Китаби – Деде Горгуд. Составители: Зейналов Ф. и Ализаде С., – Баку: «Язычы», 1988, – 265 с.

Түйін

«Қорқыт ата кітабы» тілі ауызекі сөйлеумен сәйкес келуімен ерекшеленетін халықтық әдебиеттің үлгісі болып табылады.

Мақала «Қорқыт ата кітабы» дастаны тіліндегі фразеологиялық бірліктердегі аллитерация және ассо-нанс туралы жазылған.

Summary

"Kitabi Dede Gorgud" is an example of folk literature, which is why special attention paid to creating harmony in the verbal level. In a speech harmony is created in different ways and at this time it is accentuated as a formal sign and as a contentual-semantic aspect of words and phrases.

МЕСТОИМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКЕ ПЕРЕВОДА «ГЮЛИСТАН» СЕЙФИ САРАИ

А.А. Гасанова – Гянджинский Государственный Университет

Произведение «*Kitab Gülistan bit – türki*» Сейфи Сарайи, будучи самым совершенным пись-менным образцом средневекового кыпчакского тюркского языка, отображает многовековую историю литературного языка. Серьезной разницы между используемыми в языке памятника XIV века местоимениями и местоимениями в языке огузского тюркского языка того периода не заметно. В огромном промежутке средневековья (VII-XVI веках) кыпчакские слова с огузскими используются как факт одного языка, сливаются в литературном языке, и это означает формиро-вание национального мышления на основе социально-культурного сознания этих двух тюркских этносов.

Являющиеся продуктом древних времен, местоимения, как и другие грамматические катего-рии, прошли долгий исторический путь развития, уточнились по форме и смыслу, стабилизиро-вались и приобрели в языке новые качества. И в «*Kitab Gülistan Bit – Türki*» наблюдаются следующие смысловые виды местоимений:

Личные местоимения. Наблюдения над литературно-художественным языком XIV века «*Kitab Gülistan Bit – Türki*» показывают, что личные местоимения по своему смыслу и задачам по сравне-нию с современным периодом не подверглись таким уж основательным изменениям.

I лицо (единственное число). Единственное число I лица нашло свое отображение в форме «*men*». Например,

Au oğlum, men sana kiter vaktin aytmadım mı kimnin ilinde akça bolmasa küç birle karnın toydurmak müşkil iş durur. 207 (8).

Men muni kurban bayramında Basra şehrinde kördüm 84 (5).

Личное местоимение «*mən*» в родительном падеже использовалось как «*menim*», а в этом при-мере – как «*menin*».

Bu sözni benim halime layık aytmadın dağı suvalime cevab kitürmedin 50 (5).

Единственное число I лица в дательном падеже использовалось в варианте с «*sağıp nup*» (диф-тонг «*ng*») «*mana*». Например,

Sultanka fakirnin sözleri gayet hos kildi. Ayttı ni tilersen menden tilegil ayttı senden annı tiler men kim mana zahmet birmegeysen. 80 (5).

Dünyede mana bu dem bigin hoş dem yok 40 (1).

I лицо (множественное число). «*biz*» – это слово, указывающее множество I лица в памятнике широко распространено и проявило себя во всех случаях. Например,

Biz bu halde idük kim naghah bir taş yanından ikki hindi çıkıp yitti. 297 (9).

В произведении личное местоимение «*biz*» в родительном падеже существительного парал-лельно с вариантом «*bizim*» в трех местах используется в форме «*bizin*».

Ol ayttı bizim cinsimizge layık degül sultan hıdmatında yalğan sözlemek 17 (9).

Множественное число I лица в дательном падеже используется в двух формах: *bizge||bize*. Например,

Ol bustanğa kim barıp-turur idin andan bizge ni tuhfe keramet ketürdün 14 (8).

Bize andan ni kayğu 317 (1).

II лицо (единственное число). В памятнике II лицо единственного числа нало свое отображе-ние в слове «*sen*». Например,

Niçün sen meni körüp şemni söndürdün? 230 (9)

Единственное число II лица в родительном и дательном падежах использовалось с «*sağıp nup*» (дифтонг «*ng*»). Например,

*Bunun yalan sözü **sənin** doğru sözündən yaxşıdır, çünki, onun sözünün əsası məsləhətdir və **sənin** sözünün əsası qeybətdir.*

*Sultan ol oğlağa sordu kim bu cemaat **sana** ni cihetden hasm bolup tururlar? 30 (6).*

Одним из важных вопросов, вызывающих полемику в личном местоимении «**sən**» является элемент – **n**. Г.И. Рамстедт полагает, что – **n** является корневым звуком. Однако на самых древних эта-пах развития языка личные местоимения утратили элемент – **n** и в итоге получилась монгольско-тунгусская форма **ci** (древнее **ti**) – **sən, tunq, manc, si-sən** (1, 69). Б.Шотт, Б.А. Богородский и другие примерно такого же мнения (2, 135). Однако большинство тюркологов принимают совершенно противоположное этому утверждению. Так, по мнению этих исследователей, личные местоимения исторически имели форму «**si**» и элемент «**n**» явление из последующих периодов. Согласно Б.Мункачи, элемент «**n**» изначально был указательным местоимением.

Н.К. Дмитриев тоже выдвинул мысль о том, что единственное число II лица имело форму «**si**». По этому поводу автор пишет, что можно предположить, что местоимение «**sən**» единственного числа II лица исторически сложилось из формы «**si**» (**sen** = **se** + **n** < **si** + **n**) (3, 77).

Правда, Н.К. Дмитриев при этом не отмечает, какую функцию выполнял исторически элемент **n**. Но он не связывает этот элемент с корнем.

Н.А. Баскаков происхождение личного местоимения «**sen**» связывает с указательными местоимениями «**bu**» и «**şu**» (в форме **be** < **bi** и **se** < **si**) (4, 136).

А.Н. Кононов же делит местоимение на составные части: (**sen** = **s** + **V** + - **n**; | - **V** – вокальное гласное). Автор элемент – **n** дал под именем «признака поссесивности» (5, 172). А в другой своей работе принял элемент – **n** в качестве показателя категории принадлежности (6, 174).

II лицо (множественное число). В этом произведении, взятом нами в качестве объекта исследования. Множественное число II лица нашло свое выражение в слове «**siz**». Например,

*Eger maslahat körseniz **sizin** üçün şeherde bir yahşi imaret kılalım 137 (10).*

В тюркологической литературе в высказанных взглядах по поводу происхождения слов «**biz**» и «**siz**» особых идейных разногласий нет. Так, высказавшиеся по поводу этого вопроса исследователи (Г.И. Рамстедт, В.Котвич, С.Э. Малов, Н.К. Дмитриев, Э.В. Севортян, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Ф.Г. Исхаков и др.), как правило, слова «**biz**» и «**siz**», говоря «**bi** + **z**» и «**si** + **z**», делят на две составные части. «**bi**» и «**si**» принимаются, соответственно, как единственное число I и II лица, а элемент **z** – как древний признак множественности.

III лицо (единственное число). Единственное число III лица в памятнике отобразилось в форме «**ol**».

*(**Ol** ayttı ilk idim bir hor toprak, veli gül birle boldum) 15 (6).*

В произведении наблюдается ряд интересных особенностей, связанных с единственным числом III лица.

1) Во время склонения по падежам происходит замена **o** > **a**. Например,

***Ol** tarafnın, meliklerinden bir melik anı ziyaret kılmağa kilip ayttı 137 (8).*

***Anni** lutfin bilen dilşad kılğıl bağışlap yazukın azad kılğıl 161 (8).*

Подобное свойство, исторически нашедшее свое отражение в письменных памятниках, отражающих прошедшие периоды азербайджанского, а также тюркских языков, можно встретить в ряде современных тюркских языков (татарском, хакасском, шорском) (7, 173), (8, 220-229).

2) Слово **Ol** в родительном и дательном падежах, как правило, используется «sağıg nın» (диф-тонг «ng»). Например,

*Bir sehl söz bilen **anın** könlün ağırtın 340 (12).*

*Bir kişni min arslan öltürmes kilmeyince **ana** kazayı ecel 345 (3).*

III лицо (множественное число). Множественное число III лица в памятнике проявляется в двух фонетических вариантах (**alar**, **anlar**), то есть порой связывающий элемент **n** выпадает. Например,

*Bu oğlan **ol** yavuzlar arasında kopsa **anlardan** biri bolğay idi 26 (4).*

*Üçüncü kün **alar** muhkem uruştu 276 (8).*

*Söz söylemek kireksen kaçan **alar** dost bolsa sen ortada uyalmağaysen 325 (1).*

Возвратное местоимение.

В языке оттенок возвратности выражается с помощью двух слов («*öz*» и «*kendi*»).

а) *öz*. Используемый обычно в качестве аффикса принадлежности слово «*öz*» в памятнике широко распространено. Например:

Kim muhalif bolsa sultan sözine kiltürür ol köp belalar özine 18 (8).

Kim-irse özini altun için otka yakmas 14 (3).

Men özümden ulu himmetli ir anı kördüm 175 (11).

Иногда слово «*öz*» повторяется. В таком случае действие приходится на выполняющего его. Например,

Öz-özümе аyttım ау аceb, bu devlet mana kandan? 230 (4)

В памятнике слово «*öz*» принимает и множественное число. Например,

Özlerini özgelerden artuk körerler 309 (13).

б) *kendü*. Используемое в языке произведения наряду со словом «*öz*» слово «*kendü*» также участвует в создании оттенка возвратности.

Kendüne rahm kılmağın dayım kurtula bilmes ol meşakkatdan 183 (5).

В тюркологической литературе единого мнения по поводу происхождения слова «*kandü*» нет. С.Э. Малов связывает слово «*kendi*» со словом «*kin*» (пупок) (9, 393). По мнению Э.И. Убрятовой, *kendi* < *kend* «собственности» + - *i* – аффикс принадлежности (10, 290). Бесим Аталай полагает, что слово «*kendi*» состоит из двух составных частей: *kend-kens-nefs, öz + i* – аффикс принадлеж-ности к III лицу (11, 329). Параллельное использование возвратных местоимений было отмечено и в средневековой тюркской литературе (12, 258-259).

Указательные местоимения.

Значение и задачи указательного местоимения в сравнении с личными местоимениями более обширны. Так, указательные местоимения, с одной стороны, используясь в самостоятельном качестве, приобретают атрибутивность и становятся определениями предложения, с другой сто-роны же, приобретая субстантивность, выступает в роли различных членов предложения. Следо-вательно, указательные местоимения носят атрибутивно-субстантивный характер.

Bu. Одно из наиболее широко используемых в произведении указательных местоимений.

В памятнике слово «*bu*» выражает преимущественно атрибутивность и и бывает определени-ем предложения. Например,

Bu sözden bir niçe kün kiçti dağı sultanğa bir ağır düşmen çerisi kildi 20 (12).

Ol irenler bu sözni işitip gayretlenip oğlanğa uydılar ol saat içinde düşmen çerisin sindurdılar 822 (6).

Местоимение «*bu*», приобретая субстантивность, выступает в качестве различных членов предложения. Принимающее падежный аффикс слово «*bu*» подвергается определенному фонети-ческому явлению, то есть происходит замещение *b > m*. Например,

Bir alim katında koydılar kim muna terbiyet kılğıl 277 (6).

Ana sordı munda senin vazifen ni turur kim munca zahmat içindesen 223 (10).

Sultan muni işitti 17 (7).

При принятии аффиксов родительного и исходного падежа местоимение «*bu*» использовалось и в значении «*burada*», «*buradan*». Например,

Ol acayib kim ğarayib munda bar.

Husrev ü Şirin içinde kanda bar 12 (2).

При принятии местоимением «*bu*» аффикса множественности элемент – *n* выпадает и в результате образуется фонетический вариант живого разговорного языка (*bular*). Например,

Bulardan hiç biri turup ikki rekeat namaz kilmas 105 (11).

Ol. Наряду с указательным местоимением *bu* в языке произведения широко используется и образует указывающее содержание местоимение *ol*. Например,

Ol karındaş kim nefes esiri turur ol kişiğe ni karındaş bolur ni yakın 155 (6).

İlim fayidelerinden mahrum kalmak ol közsüzge oğşar 150 (2).

Oş. Один из используемых в языке памятника местоимений. Это местоимение обычно исполь-зуется при даче сведений об известной вещи (13, 122). Например,

Karşusunda turup tilermen oş senden dad 66 (10).

Oşbu|| oşol. Обладающее сложным составом (*Oş+bu, Oş+ol*) это местоимение в малой степени, но использовалось в языке «*Kitab Gülistan bit-türki*». Например,

Tavus tig oşbu kün çörger meni 250 (5).

Oşol ümid bilen könül tileki işikden kaçan kire kilgey 37 (4).

Unutmadı seni halık **oşol** dem 287 (13).

В памятнике можно встретить и упрощенную форму слова «oşbu» (oş).

Kimge kılayım senin ilinden feryad.

Karşunda turup tilermen oş senden dad 66 (10).

Неопределенные местоимения.

Эта группа местоимений в языке «*Kitab Gülistan bit-türki*» достаточно распространена.

Например,

Kimirse. Kim – irse bu vakianı tuyup sultanğa anlattı 71 (6).

Şeyh Sadi aytur: bir kim-irsi bilen yıllar safarda birge bolup 240 (2).

Her biri. Her birini bir yirde hakim koydı 23 (9).

Tigme biri. В значение «каждый».

Tigme birinin bir atı bar 354 (1).

Определяющие местоимения.

Fulan. Арабского происхождения, определяет идущее после себя слово в неопределенной форме.

Sultanğa ayttılar fulan tağ başında haramiler bar kiçken karvannı urup yol kesip oturlar 24 (1).

Men fulan kişi men dağı bu ol taş turur kim ol tarihde benim başıma urdun 64 (2).

Perişan sözler başladı kim fulan şerikim Turkistanğa kitip turur 183 (9).

Öz. Это слово тюркского происхождения достаточно широко распространено в памятнике.

Yigit öz kuvvetine mağrur idi 201 (5).

Bir niçe mutemed kişilerge koşup öz şehrine kitürdiler 207 (2).

Her. Фарсидского происхождения, определяет идущее после себя слово.

Her münim öz sarayına ahşam turup kilür 198 (8).

Kamu – весь

Dayım zer ü sim taş içinde mevcud ilkin kamu taş içinde yoktur zer ü sim 287 (7).

Отрицательные местоимения.

Kimirse. Niçe müflis zukaklarda yatur ac **Kim-irse** bilmes anlarnı ki kimdür 48 (13).

Eyle pehlevan idi kim kim-irse arkasın yirge kiture bilmes 296 (9).

Bir ölini min kim-irse tırgize bilmes 338 (6).

Hiç biri. Bunlardan **hiç biri** turup ikki rekeat namaz kılmas 105 (11).

Вопросительные местоимения.

Kim, ni. *Sen kimsen bu ni taş turur kim meni munun bilen urdun* 64 (1).

Bir akilden sordılar devletli kim durur dağı devletsiz ni durur 318 (11).

Andan bizge ni tuhfe keramet ketürdün 14 (9).

Встречается в памятнике и использование вопросительного местоимения **ni** со словом арабского происхождения **aceb**.

Bu sıfatlar birle közlerge tolup ni aceb bolsa meşabihul – kulub 12 (4).

Kanı, kaysı, kanda, kaçan. Kanı bu kün ol tuşi mübarek düşmen 222 (3).

Bu kaysı kulnın ilinden ve tilinden kilgey kim anın şükri uhdesinden çıka bilgey 4 (9).

Ol acayib kim ğarayib munda bar husrev ü şirin içinde kanda bar 12 (2).

1. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1957, – 256 с.

2. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские монгольские лексические параллели. Канд. дисс. – Черкасск, 1968.

3. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940, – 206 с.

4. Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения ИЯ АН СССР, №1, – М., 1951.

5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, – 446 с.

6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, – 570 с.

7. Г.Мирзазаде. Историческая морфология азербайджанского языка. – Баку: Азертедриснешир, 1962, – 370 с.

8. Исхаков Ф.Г. Местоимения, ИСГТЯ, ч. БЫ, морфология, – М., 1956.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951, – 452 с.
10. Убрятова Е.И. Служебное слово *киэнэ* в якутском языке. // Академику В.А. Гордлевскому к его семидесятилетию. – М., 1953, – с 279-291.
11. Бесим Аматай. *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine bir Deneme*. – Стамбул, 1942.
12. Мухаррем Эргин. *Türk Dil Bilgisi*. – Стамбул, 1962.
13. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гюлистан» Сейфа Сарайи и его язык Ы ч., – Алма-Ата: «Наука», 1975, – 208 с.
14. Сейфи Сарайи. Перевод «Гюлистана» («*Kitab Gülistan bit – türki*»). – Анкара, ТТК Basımevi, 1989, – 408 с.

Түйін

Сейф Сарайидің «Гүлстаны» ортағасырлық қыпшақ әдебиетінің барынша кемеліне келген, сан ғасыр-лық әдеби тілді бейнелейтін туындысы болып есептеледі. Автор бұл мақалада «Гүлстан» аудармасындағы есімдіктер туралы жазады.

Summary

«*Kitab Gülistan bit – türki*» Seyfi Sarayi, being the most perfect written sample medieval gipchag Turkic language, displays centuries-old history of a literary language. A serious difference between used in language of a monument of XIV century pronouns and pronouns in language oghuz Turkic language of that period not considerably.

«ЧЕЛОВЕК ГОВОРЯЩИЙ» КАК ОБЪЕКТ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ

О.Ю. Загинайко – к.филол.н., докторант, ИМИД, КазНПУ им. Абая

В статье будут рассмотрены три аспекта изучения «человека говорящего» в филологии: лингвистический, риторический и литературоведческий. Их сочетание позволит дать комплексное представление и актуализировать новые тенденции в изучении поэтики художественного текста.

Речевая деятельность, в которой участвует «человек говорящий» (*Homo Loquens*), включает в себя процессы порождения и восприятия текста. А.А. Леонтьев разграничивает в речевой деятельности язык как предмет, язык как процесс и язык как способность [8], поэтому человека говорящего можно определить через единство языковой личности и коммуникативной личности.

К первым определениям «языковой личности» можно отнести дефиницию Г.И. Богина, в соответствии с которой «языковая личность» – это «человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки» [4, с. 3]. Ю.Н. Караулов, основоположник концепции языковой личности, говорит о языковой личности как о «личности, выраженной в языке [в текстах] и через язык, личности, реконструированной в основных своих чертах на базе языковых средств» [6, с. 104]. Он рассматривает языковую личность как «углубление, развитие, насыщение дополнительным содержанием понятия личности вообще». Относительно речевой деятельности языковая личность – личность, которая проявляет себя в речевой деятельности и обладает определенной совокупностью знаний и представлений. Ю.Н. Караулов выделяет в структуре языковой личности три уровня: 1) вербально-семантический; 2) когнитивный; 3) прагматический.

В диссертационной работе Ю.В. Бец «Речевая индивидуальность как семиотическая система (на материале письменной речи)» понятие «языковая личность» трактуется через термин «речевая индивидуальность»: «Если языковая личность может быть представлена как своего рода механизм, порождающий тексты, то речевая индивидуальность – это особенности действия данного механизма, их отпечаток на конкретных языковых произведениях» [3, с. 39].

Человек говорящий проявляет себя в речи диалогической и монологической. Эти понятия принадлежат к числу опорных в лингвистике, обозначая основные формы речевой коммуникации. Они восходят к греческим словам *dialogos* – «форма устной речи, разговор двух или нескольких лиц» [12, с. 131] и *monologos* – «речь, обращенная к самому себе или не предполагающая ответа от слушателя» [12, с. 277]. «Диалогическая речь – первичная, естественная форма языкового общения. Генетически восходит к устно-разговорной сфере, для которой характерен принцип экономии средств словесного выражения» [9, с. 135]. «Монологическая речь – форма [тип] речи, образуемая в результате активной речевой деятельности, рассчитанной на пассивное и опосредованное восприятие». При этом ученый утверждает, что любой отрывок монологической речи в той

или иной мере «диалогизирован», то есть «содержит показатели (главным образом внешние – обращения, риторические вопросы и т.п.) стремления говорящего повысить активность адресата» [9, с. 310]. Е.Г. Задворная в монографии «Субъект высказывания и дискурса: человек говорящий и человек мыслящий» [5] рассматривает субъект высказывания и дискурса как субъект речи и как субъект сознания.

Человека говорящего невозможно рассматривать вне речевой ситуации, которая включает участников и предполагает определенные цели общения. В этом проявляется коммуникативный аспект, а говорящий выступает как коммуникативная личность, которая осуществляет ту или иную стратегию и тактику общения, и выбирает свою модель речевого поведения.

В работах по риторике помимо чисто лингвистического компонента учитывается и делается особый акцент на экстралингвистических компонентах и пространственном поведении адресата и адресанта реплик диалога.

А.К. Михальская указывает, что речевое поведение говорящего складывается из четырех составляющих: вербального поведения – собственно слов, акустического поведения – звучания речи [тон, тембр, громкость, темп, паузы], жестово-мимического поведения – значимых движений лица и тела, пространственное поведение – как партнеры используют пространство при разговоре [10, с. 52].

Литературовед В.Е. Хализев отмечает, что «литература постигает человека как носителя речи» [13, с. 194]. Способ, манера, характер «говорения» персонажа нередко выдвигаются в центр произведения и творчества писателя. В статье И.В. Нестерова «Диалог и монолог» указывается, что речь персонажей, оформленная в виде диалогов и монологов, часто составляет значительный массив объема текста художественного произведения. В художественном тексте к монологу повествователя подключаются диалоги и монологи персонажей. «Они зачастую тесно переплетены и нередко переходят один в другой: в рамках живых бесед возникают и упрочиваются пространственные монологические высказывания» [11, с. 81].

Кроме того термины М.М. Бахтина «диалогичность» («диалогизм») и «монологичность» («монологизм») активно используются литературоведами при рассмотрении композиции, системы персонажей и проблематики литературного произведения. «Диалогические отношения, – писал М.М. Бахтин, – гораздо шире диалогической речи в узком смысле. И между глубоко монологичными речевыми произведениями всегда наличествуют диалогические отношения» [2, с. 304]. Понятие диалогичности сегодня приобрело универсальное значение и «мыслится как стержень межличностного общения и гуманитарного знания» [11, с. 85].

Отдельные литературоведческие статьи посвящены изучению речевых портретов персонажей в произведениях конкретных писателей XIX-XX веков. Например, И.С. Юхнова в своей статье «Князь Верейский как речевой тип (роман А.С. Пушкина «Дубровский»)» (2011) отмечает, что персонаж использует речевое общение как оружие для достижения своих целей: «Поведение Верейского в сложных ситуациях показывает, что он психологически точно понимает состояние собеседника, а потом находит такие слова и действует таким образом, что манипулирует им – и добивается СВОЕЙ цели, осуществляет СВОИ прихоти» [16, с. 331]. Верейский выстраивает свои диалоги согласно риторическим законам: ставит перед собой цель общения, выбирает стиль, учитывает невербальный компонент. «Верейский твердо осуществляет в общении свои цели, именно он диктует собеседнику стиль и принципы коммуникации, управляет диалогической ситуацией... Он умело выстраивает дистанцию между собой и собеседником» [16, с. 331]. И.С. Юхнова подчеркивает, что авторские комментарии призваны раскрыть «двойственность личности князя». Именно через речевое поведение персонажа Пушкин изобразил тот тип личности, у которого «формы внешнего поведения не отражают истинного характера» [16, с. 331].

В статье Л.В. Чернец «Невербальный диалог в романе Толстого «Анна Каренина»» (2009) автор замечает, что в невербальной семиотике наиболее полно изучен язык жестов. «Информация, которую несут невербальные языки, способна в целом опровергать смысл словесных высказываний; кроме того она может быть внутренне противоречивой» [14, с. 124]. В романе невербальный диалог представлен полно и противоречит словам собеседников. Выдает собеседника интонация, часто обманчивыми оказываются жесты. «Невербальный диалог введен в эпизоды неравномерно» [14, с. 126]. «Роль невербального общения во всех этих ситуациях ... весьма различна» [14, с. 127]. Л.В. Чернец указывает, что использование положений невербальной семиотики при изучении портрета персонажа приводит к введению новых терминов *невербальные формы поведения, невербальный диалог*, и что наиболее предпочтительным является системное, дифференцированное описание персонажа.

Г.В. Кукуева в статье «Драматизированный диалог у В.М. Шукшина» (2008) пишет, что диалог движет повествование в рассказах Шукшина, предопределяет характеры героев. «Драматизированный диалог, органично соединяя элементы сценичности и театральности, выполняет характероло-

гическую функцию: высвечивает образы героев и их речевое поведение в общении» [7, с. 39]. Автор статьи выделяет ситуативный диалог и диалог непонимания. Диалоги непонимания в рас-сказах Шукшина являются речевой формой, которая служит раскрытию внутренних переживания-ний героя. Подводя итог, Г.В. Кукуева отмечает, что в сферу влияния диалога входят все компо-зиционно-речевые формы, организующие речевые партии повествователя и персонажей. «Резуль-татом диалогизации ... является интеграция голосов автора, героя и второстепенных персона-жей» [7, с. 41].

Проиллюстрируем филологические аспекты изучения поведения человека говорящего на материале фрагментов из романа М.Шолохова «Они сражались за Родину». Эти фрагменты могут быть предложены на практических занятиях по изучению поэтики речевого поведения пер-сонажа в художественном тексте.

Формы речевого поведения	Фрагменты текста
Официальный уставной диалог – доклад	«– Прибыл тридцать восьмой... Двадцать семь бойцов. Из них пятеро легко раненных. Привел старшина Поприщенко. Большинство из вто-рого батальона» [15, с. 271].
Официально-дружеский диалог, где речь полуофициальна, мимика, жесты – дружественны	«Лейтенант Голощек встал и встретил Лопехина широкой улыбкой, движе-нием руки пригласил спуститься в окоп. Пользуясь коротким зати-шьем, он только что насупил похвастался. Голощек вытер черным от грязи носовым платком рот, лукаво подмигнул: – Ты его снизил, Лопехин? – Будто бы я, товарищ лейтенант. – Чисто сработано. Это у тебя первый в практике? – Первый» [15, с. 160-161].
Диалог бойцов. Ответ Николая в форме косвенной речи	«И тогда Лопехин насмешливо прервал его: – Вот-вот, этого я и ждал... Моей работой ты восхищаешься, а почему сам не стрелял, когда по моему окопу танк топтался? Николай, улыбаясь, ответил, что заминка произошла у него в тот момент потому, что он опорожнил все диски» [15, с. 104].
Диалог, переданный через смешение прямой и косвенной речи	«А я ему говорю: "Если ты, земляная жаба, еще раз мне про Урал ска-жешь, – бронебойного патрона не пожалею, сыму сейчас свой мушкет и прямой наводкой глупую твою башню так и соблю с плеч!" Он назад говорит, пошутил. Отвечаю ему, что и я, мол, пошутил, разве по таким дуракам бронебойными патронами стреляют, да еще из хорошего противотанкового ружья? Ну, на том приятный разговор и покончили» [15, с. 108].
Диалог, данный в пересказе с сохранением реплик. Самоцитирование.	«А я письма скорее в карман прячу и только рукой ему махаю: отой-ди, дескать, милый человек, не тревожь ты меня. Он спрашивает: "Все ли благополучно дома? По лицу, – говорит, – вижу, что у тебя несчастье". А что я ему скажу? Придумал и говорю: бабушка, мол, у меня померла, ну, он и успокоился, отошел» [15, с. 99].
Эмоционально-экспрессивный диалог, имитирующий тон, интонацию чужой речи	«А ты и хвост поджал и слезой облился: "Ах, полк наш разбили! Ах, армию разбили! Ах, прорвались немцы!"» [15, с. 108]
Диалог с реальным и мнимым адресатом	«Благословила бы палкой через лоб да сказала своим материнским словом: "Взялись воевать – так воюйте, оканные, как следует, не тас-кайте за собой супротивника через всю державу, не срамите перед людьми свою старуху мать!"» [15, с. 115]
Экспрессивный, бранный монолог, демонстрирующий свободное поведение	«– Ты сволочь, раздолбанное корыто!.. Ты воюешь или как? Чего вовремя не стрелял? Ждешь, когда он в плен начнет сдаваться?! Бей его, пока он руки вверх не успел поднять! Бей его с лету! Мне немец на моей земле не пленный нужен, мне он тут нужен – мертвый, понятно тебе, ты, мамин сын?!» [15, с. 173]
Внутренняя речь персонажа	«Он (Лопехин) попрощался и пошел по пробитой в бурьяне тропинке, с досадой думая: "Черт меня дернул сюда зайти! Поговорил, как меду напился..."» [15, с. 115]

Внутренняя речь персонажа, монолог-обращение к воображаемому адресату	«"До чего же обнаглели проклятые! Идут, как на параде... Ну, мы вам сейчас устроим встречу! Жаль только, что артиллерии нет, а то приняли бы ваш парад по всем правилам", – думал Николай, с тяжелой, захватывающей дыхание ненавистью глядя на уменьшенные расстоянием фигурки врагов» [15, с. 124].
Внутренний монолог, переходящий во внешнюю монологическую речь	«Звягинцев, размышляя о войне и чтобы отогнать от себя сон, чуть слышно заговорил: – Ах, немец ты, немец, паразит ты несчастный! Привык ты, вредный гад, всю жизнь на чужой земле топтаться и нахальничать, а вот как на твою землю перейдем с войной, тогда что? Тут у нас развязно ты себя держишь, очень даже развязно, и мирных баб с мирными детишками сничтожаешь, и вот, изволь видеть, какую махину хлеба спалил, и деревни наши рушишь с легким сердцем... Ну, а что же с тобой будет, когда война на твою фрицовскую землю перехлестнется?» [15, с. 133]
Эмативная внутренняя речь персонажа (передача сильных эмоций)	«Все эти мельчайшие проявления всеильной жизни одновременно и обрадовали и повергли Звягинцева в недоумение. "Как будто и боя никакого не было, вот диковинные дела! – изумленно думал он. – Только что кругом смерть ревела на все голоса, и вот тебе, изволь радоваться, перепел выстукивает, как при мирной обстановке, и вся остальная насекомая живность в полном порядке и занимается своими делами... Чудеса, да и только!"» [15, с.174] «Звягинцев снял каску, прижался небритой, пепельно-серой щекою к стенке окопа, устало, отрешенно подумал: "Скорей бы убили, что ли..."» [15, с. 181]
Монолог с доминирующим невербальным компонентом	«Голос Александра Михайловича осекся, худое лицо исказилось, но глаза остались сухими, он надолго замолчал и вновь заговорил, только когда справился с волнением» [15, с. 74].

В литературоведении представляется перспективным изучать стратегии речевого поведения персонажей в разных родах, жанрах и в произведениях разного тематического диапазона. Как мы увидели, в произведении военной прозы образы раскрываются не только через поступки, но и в процессе речевого общения. Комплексное филологическое изучение особенностей речевого поведения персонажей позволяет лучше понять поэтику речевого портрета персонажа и определить роль человека говорящего в каждом отдельном художественном произведении.

1. Бабенко Л.Г. *Образ автора и образ персонажа: эмотивное пространство текста / Филологический анализ текста: Учебник для ВУЗов.* – М., 2004. – 464 с.
2. Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества.* – М., 1979.
3. Бец Ю.В. *Речевая индивидуальность как семиотическая система / Дис...канд.филол.наук.* – Ростов-на-Дону, 2009. – 215 с.
4. Богин Г.И. *Современная лингводидактика.* – Калинин, 1980. – 61 с.
5. Задворная Е.Г. *Субъект высказывания и дискурса: человек говорящий и человек мыслящий.* – Минск: БГУ, 2000. – 201 с.
6. Караулов Ю.Н. *Язык и языковая личность.* – М., 2003. – 263 с.
7. Кукуева Г.В. «Драматизированный» диалог у В.М. Шукшина / *Русская речь.* №5. 2008. – С. 39-42.
8. Леонтьев А.А. *Язык, речь, речевая деятельность.* – М.: КомКнига, 2007.
9. *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М., 1990. – 685 с.
10. Михальская А.К. *Основы риторики: Мысль и слово.* – М., 1996. – 492 с.
11. Нестеров И.В. *Диалог и монолог / Введение в литературоведение.* – М, 1999. – 556 с.
12. *Толковый словарь иностранных слов.* – М., 2009. – 525 с.
13. Хализев В.Е. *Теория литературы.* – М., 1999. – 398 с.
14. Чернец Л.В. *Персонаж / Введение в литературоведение.* – М., 2000.
15. Шолохов М.А. *Они сражались за Родину.* – М., 1971. – 315 с.
16. Юхнова И.С. *Князь Верейский как речевой тип (роман А.С. Пушкина «Дубровский») / Филология. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского,* 2011, №2, – с. 329-332.

Түйін

«Сөйлейтін адам» мақаласында тіл ерекшелігін зерттеу ретінде «сөйлейтін адамның» тілдегі үш басты ерекшелігі қарастырылған: лингвистикалық, риторикалық және әдебиеттану. Кейіпкердің тілінің жалпылама ерекшеліктерін зерттеу оның тілінің ақындық бейнесін түсінуге көмектеседі. Ғылыми зерттеу М.Шолоховтың «Олар Отан үшін шайқасты» романындағы мысалдармен бекітілген.

Summary

There are three main aspects of studying “talking man” in philology: linguistic, rhetorical and literary in the article “Talking man (homo loquens) as an object of philological study”. Integrated study of the peculiarities of character’s speech behavior allows to understand his poetic manner. The theoretic material is instantiated with examples from M.Sholokhov’s novel “They Fought for their Country”.

ТИПЫ АНТОНИМОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

З.Н. Утегулова – КазНПУ им. Абая

Познавательная деятельность человека, его концептуальная картина мира строятся на сравнении и противопоставлении, что нашло свое отражение в языке. В арсенале человека оказалось достаточно средств, чтобы отразить эти процессы.

Антонимия есть один из типов отношений между языковыми единицами. Традиционно антонимы (от гр. *Anti* – против и *опуто* – имя) определяются как слова противоположные по значению.

Опираясь же на формальное, точнее на морфемное, наполнение слова, антонимы делятся на однокорневые (по большей части аффиксальные) и разнокорневые (собственно корневые), последние широко представлены в разных частях речи. Разнокорневые антонимы демонстрируют лексическое богатство языка, его высокий уровень развития. Разнокорневыми антонимами называются те слова, у которых противоположность значений заключена в значении корневой морфемы, а не выражена какими-либо специальными морфологическими средствами. Такие антонимы составляют достаточно многочисленную группу (Новиков, Комиссаров).

Например: ащы-тұщы;

...excerpt when she came in and when she left the office...

Однокорневые антонимы – это слова, у которых противоположность значений достигается в основном путем присоединения противоположного аффикса к корню исходного слова.

В казахском языке – сыз, -сіз, -лы/ -лі, -ты/ -ті, -ды/ -ді, например, тиімді-тиімсіз. Суффиксы – лы/ -лі, -ты/ -ті, -ды/ -ді, образуют антонимические пары с положительной окраской, -сыз, -сіз с отрицательной.

Өнерлі жігіт өрде озар,

Өнерсіз жігіт жер соғар. (пословица)

Для английского языка характерно противопоставление по типу: бесприставочный – приставочный (нулевая морфема: морфема с противоположным значением), например: kind – unkind. Образование аффиксальных антонимов в английском языке происходит в основном за счет присоединения к слову префикса (в английском языке: un-, in-, il-, im-, ir-, dis-, de-, mis-, contr-, married: unmarried, friendly:unfriendly, formal:informal, legitimate:illegitimate, etc.)

При этом все антонимы, образованные с помощью данных суффиксов, обладают всеми семантическими признаками, характерными для них.

Мы описали собственно однокорневые антонимы, но существуют также еще и антонимы-энантиосемы. Это такой вид антонимии, при котором форма слова остается неизменной, но при употреблении слова может обозначать совершенно разные понятия.

Энантиосемия (от гр. *enantio* – противоположный, *sema* – знак) не является распространенной в языке. Семантически противоположность значений у подобных слов реализуется при помощи экстралингвистического контекста (т.е. лексически) или особыми конструкциями (т.е. синтаксически):

What awful weather! Здесь **awful** – very bad or unpleasant; terrible; shocking.

Күн қандай жақсы! Здесь **жақсы** – өте жаман.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что исходя из структурно-семантической характеристики, антонимы можно разделить в обоих языках на три основные группы: разнокорневые, однокорневые, (аффиксальные) и антонимы-энантиосемы.

Однако в основание классификации может быть положен и другой критерий, а именно: семантическая сущность противоположности. Здесь мы обращаем внимание не на формальные показатели, а не семантические отношения.

Прежде всего, мы можем распределить антонимы по признаку: соответствуют ли они одному предмету (в лингвистике обозначаемому как денотат) или разным предметам. Антонимы, обращенные к одному предмету, но характеризующие ситуацию, предмет с противоположных точек зрения, называют *конверсивами*.

Антонимы-конверсивы выделяются на основе следующих специфических признаков:

- способности к обозначению одного и того же действия с позиции двух сторон;
- способности к выражению направления действия (конверсности).

Некоторые ученые рассматривают конверсивность в рамках антонимии (Комиссаров, Уфимцева, Золотова); другие видят в ней источник синонимии (Мастерман), третьи выделяют конверсивность в отдельную категорию наряду с антонимией и синонимией (Апресян).

Так, Ю.Д. Апресян, сопоставляя конверсию с антонимией, отмечает, что и конверсивы, и антонимы связаны, хотя и по-разному, с выражением идеи обратности, и в этом смысле они похожи друг на друга. Он считает, что это связано с понятием семантической валентности слова, т.е. способности присоединять к себе определенное количество актантов. Другими словами, соотношение валентных структур антонимов ближе к соотношению валентных структур синонимов, а не конверсивов, так как «антонимами, как и синонимами, могут быть одновалентные и безвалентные слова, а конверсивы, по крайней мере, на глубинном уровне, всегда не менее, чем двухвалентны».

Дж.Лайонз также считает, что антонимия и конверсивность – явления разные, однако между этими отношениями наблюдается определенный параллелизм.

В английском языке:

e.g. he did say that this was the time to buy, if we were selling... В данном примере объединены глаголы to buy и to sell. Эти глаголы – классический пример антонимов-конверсивов. Они обладают выраженной направленностью по отношению друг к другу.

Ко второму типу противоположности относятся антонимы, которые характеризуются тем, что обозначают не одно, а два одинаковых, противоположно направленных действия – антонимы-контрастивы.

Грамматически антонимы данного типа также представлены глаголами, причастиями, именами существительными, прилагательными и наречиями:

В казахском языке: кіру-шығу.

В английском языке, например:

The rays of a setting or of a rising sun? Солнце садится и встает, его лучи освещают землю. Причастия, образованные от глаголов: setting (to set off) – и rising (to rise) соотносятся с одним предметом (солнце).

К третьему типу противоположности относятся антонимы, выражающие градуальную противоположность и противопоставление координационных понятий – антонимы-градуативы.

Семантическая классификация антонимов данного типа больше всего представлена именами прилагательными, которые по своей природе способны обозначать разную степень физического качества, свойства и состояния предметов, давать их восприятие с точки зрения определенной точки отсчета; а также определять количество, порядок расположения предметов, время событий и т.п.:

Также антонимы данного типа противоположности оценивают явления природы и состояние погоды:

It is difficult enough to fix a tent in dry weather; in wet the task becomes heavier. В данном примере прилагательные dry- и wet дают противоположную оценку состоянию погоды.

Слова ескі-жаңа являются крайними членами градуальной оппозиции, в которую входит также слово кенетоз. Обычно такие антонимы являются качественными прилагательными, потому как только о них можно сказать, что согласно их лексическому значению мы подразумевали большую или меньшую степень качества. Кстати, от качественных прилагательных образуются степени сравнения, а это еще раз подтверждает, что градуальные антонимы – это качественные прилагательные.

Следует заметить, что разновидность антонимом, выражающих градуальную качественную противоположность «является наиболее значительной по количеству охватываемых слов из самой разнообразной тематики.

Антонимами, выражающими градуальную качественную противоположность, являются такие, например, пары слов, как: ерте-кеш, happy-sad и другие. Между ними обязательно находится один или несколько средних, промежуточных членов.

Комплементарные антонимы – явление достаточно редкое. Здесь семантическая противоположность выражает некую дополнительную. Оба члена оппозиции характеризуется дополнительным содержанием. Они не выражают противоположную направленность, не выражают градуальную качественную противоположность координационных понятий. Их сущность заключа-

ется в том, что два противоположных значения, характеризующиеся каждое своим положительным содержанием, дополняют друг друга до выражения пределов проявления того или иного свойства, состояния или отношения male/female, еркек/әйел.

Необходимо отметить, что в отличие от предыдущих типов антонимы данного типа противоположности не образуют степеней сравнения и не выступают в сравнительных конструкциях.

Подобную классификацию мы находим у D.A. Cruse, который в своей книге *Lexical Semantics* рассматривает opposites. В них входят complementaries, antonyms, которые делятся на polar antonyms, overlapping antonyms and equipollent antonyms и direction opposites, в которые входят directions, antipodes, counteracts, converses, indirect converses (Cruse 1989).

Также подобную классификацию мы обнаруживаем у D.Crystal, который предлагает рассматривать opposites как совокупность opposites capable of comparison, non-gradable opposites и converse terms (Crystal 2001).

Возможна еще одна классификация антонимов – по признаку соотношения с лексической системой. По этому признаку антонимы делятся на языковые – их протвоставленность заложена в системе языка – и контекстуальные, чья протвоставленность проявляется лишь в определенном контексте.

Сравнивая вышеприведенные примеры в двух языках, мы пришли к выводу, что существующие типы антонимов в казахском и английском языках имеют больше сходств, чем различий.

1. Krantz Judith. *I'll Take Manhattan*. – UK: Bantam Books, 1986. – 490 p.

2. Лайонз Джон. *Введение в теоретическую лингвистику*. – Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртэно, 1999. – 536 с.

3. Апресян Ю.Д. *Избранные труды, том 1. Лексическая семантика: 2-е изд., испр. и доп.* – М.: Школа «Языки русской культуры». Изд. «Восточная литература» РАН, 1995. – 536 с.

4. Новиков Л.А. *Антонимия в русском языке. Семантический анализ противоположности в лексике*. – М.: Изд-во МГУ. 1973. – 290 с.

Түйін

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі антонимдердің типтері қарастырылған.

Summary

This article considers the types of antonyms in English and Kazakh languages.

**ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

ҚАЗАҚ-ОРЫС ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

З.Мүтиев – доцент, фил.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Өткен тарихқа көз жүгіртсек екі халық (қазақ-орыс) арасындағы рухани байланыстар дәстүрі тым әріде жатыр. Екі елдің ұлы ақындары Абай-Пушкин сабақтастығынан басталған А.Крылов – А.Байтұрсынов, Л.Н. Толстой – Ш.Құдайбердиев, М.Лермонтов – І.Жансүгіров және тағы басқалардың рухани байланыстары кейінгі толқынға үлгі болып, көрші халықтар арасындағы әдеби-мәдени қарым-қатынастардың алғашқы ізашарлары болды.

Қазақ сөз өнері қарыштап дамыған сайын оның басқа әдебиеттермен байланыс жасау мүмкіндіктері арта түсті. Қазақ әдебиеттануында қазақ-орыс әдеби байланысын арнайы қарастырып, тексерген ғалым, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі, сыншылардың дүниежүзілік Ассоциациясының мүшесі, ф.ғ.д., профессор М.Қ. Қаратаев [1], Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, ф.ғ.д., профессор Ш.Қ. Сәтбаева [2], ф.ғ.д., профессор И.Габдиров [3], ф.ғ.к. доцент С.Сейітов [4] т.б. еңбектерінде арнайы сөз болады.

Әдебиеттің өзге саласын былай қойғанда тек қана лирика жанры бойынша рухани байланысқа қатысты зерттеулердің өзі қазақ-орыс ақындарының шығармашылық сабақтастықтарының тіні өте мығым, берік екенін аңғартады. Бұрынғы посткөненің елдердің баршасына тән дәстүр негізінде қазақ әдебиеті де көршілес елдер әдебиетімен ежелден-ақ жақын, тығыз байланыста болды.

Тарих қатпарына әріден үңілсек, XVIII ғасырдың 30 жылдарында қазақтың әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, әлеуметтік жағдайы мен мәдениетін зерттеуге шыққан экспедиция құрамындағы Д.Г. Мессершмид, П.С. Паллас, П.И. Рычков жазбаларында қазақ әдебиетінің кейбір үлгілері ұшырайтыны ғалым Ш.Қ. Сәтбаева еңбектерінде [5] баяндалады.

Қазақ халқының тыныс-тіршілігімен қатар поэзиясының орыс жазушыларының назарына ілігуі В.А. Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ» (1830), В.И. Дальдің «Бикей мен Маулена» (1831) шығармаларымен байланысты да айтылады. А.С. Пушкиннің Е.И. Пугачев көтерілісінің тарихына қатысты Орал қаласына келген сапарында «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының мазмұнын жазып алуы, ақынның «Пугачев оқиғасы», «Капитан қызы» шығармаларында қазақтар жөнінде шағын да болса мәліметтер келтіруі, сондай-ақ А.С. Пушкин ұйымдастырған «Литературная газетада» қазақтар туралы мысалдардың кездесуі екі халық арасындағы мәдени, әдеби байланыстар тарихының әріден бастау алатынын көрсетеді.

XIX ғасырда гуманистік, демократтық, реалистік күштердің дамуына байланысты қазақ-орыс мәдени байланысы одан әрі нығая түсті. Орысша, Европаша білім мен тәрбие алған Ш.Уәлихановтың Омбы, Семей, Петербург мекемелерінде жұмыс істеп, Орыс географиялық қоғамының мүшесі бола жүріп, орыс зиялылары П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Г.Н. Потанин, Ф.М. Достоевский, С.Ф. Дуров, А.Н. Бекетов, Я.П. Полонский және т.б. достық қарым-қатынаста болуы да әдеби-рухани байланыстың алғашқы нышанына жатады. Өз зерттеулерін орыс тілінде жазған Ш.Уәлиханов еңбектері алғаш Петербургте жарық көрсе, кейіннен неміс, ағылшын тілдерінде Берлинде, Лондонда басылған.

Ресейдің «Современник», «Отечественное записки» журналдарындағы қазақ өмірі туралы жазылған материалдар Н.Мамин-Сибиряк, М.М. Пришвин, В.Т. Короленко т.б. шығармаларынан орын алса, Л.Н. Толстой мен Ш.Құдайбердиевтің хат жазысуы жалпы әдебиет дамуындағы туысқандық-рухани байланыстардың алғашқы беташарлары болды. Өткен тарихқа үңілсек, мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

XX ғасырдың кеңестік дәуір әдебиетіндегі тарихында қазақ-орыс әдеби байланысы өзінің биік шыңына көтерілді. Қазақ-орыс әдеби байланысының қалыптасу, даму мәселелерін зерттеген жоғарыда есімдері аталған ғалымдар еңбектерінде ақын-жазушылар шығармашылығына тән ортақ белгілер қарастырылады. Рухани байланыстардың нәтижесінде қаламгердің шығармашылық өрісі кеңейіп отырды.

Туысқан әдебиеттердің өзара байланысын зерттеу мәселелерімен терең айналысқан әдебиеттанушы ғалым С.Сейітовтың «Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі» (1966) аталатын еңбегі ұлттық поэзияның даму жолында алдыңғы қатарлы орыс поэзиясы қандай роль атқарғанын көрсетуге арналған.

В.Маяковский – кешегі Кеңес Одағының (1920-1991 ж.ж.) қоғамдық дамуында жаңа құрылыстың негізін жырлаушы ақындардың қатарында көрінген суреткер. Ол маркстік-лениндік ілімнің жасампаздығына берік сенген аталған дәуірдің сенімді патриот ақыны ретінде М.Горький, Д.Бедный

сынды жазушылар сапында Одақ акындарының көшбасшы серкесі болды.

В.Маяковскийдің әдеби рухани дәстүрін тек қана қазақ акындары ғана емес, сонымен бірге сол кездегі туысқан халықтар акындары да үйреніп, шығармашылық ізденістерінде кеңінен пайдаланды. Мысалы, украин акындары Павло Тычина мен Микола Бажан, белорусь акыны Аркадий Кулешов, армян акыны Егише Чарянц, грузин акыны Симон Чиковани, азербайжан акыны Самед Вургун, өзбек акыны Ғафу Гулям, тәжік акыны мырза Тұрсын-Заде, литван акыны Эдуардис Межелайтес, т.б. В.Маяковский дәстүрін берік ұстанғандар қатарынан орын алады.

Ал қазақ акындарына келсек, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, Т.Жароков, Қ.Аманжолов және т.б. В.Маяковский дәстүрін меңгеріп қана қоймай, оны одан әрі дамыта, ұлғайта өрістетті. Қазақ орыс рухани байланыстарының В.Маяковскийдің дәстүрінде дамуына орыс акындарының өздері де ат салысты. Бұл жөнінде ғалым С.Сейітов өз еңбегінде [6] Н.Асеев пен Н.Тихоновтың, К.Симонов пен А.Сурковтың, А.Твардовский мен С.Маршактың, М.Луконин мен Р.Рождественскийдің шығармаларынан В.Маяковскийдің дәстүрін байқауға болатынын айтады.

Қазақ лирикасында В.Маяковский дәстүрін қатаң ұстанған, оның ұлт поэзиясында орығуына үлкен үлес қосқан бірінші ақын С.Сейфуллин саналады. С.Сейфуллиннің «Кел, жігіттер», «Жолдастар», «Жас қазақ марсельезасы» өлеңдері В.Маяковскийдің «Біздің марш», «Революцияға ода», «Солға марш» өлеңдерімен үндесіп, сабақтасып жатқандығына назар аударған С.Сейітов өз зерттеулерінде аталған мәселені кеңейте қарастырады.

Кеңес әдебиеттануынан белгілі «күн көсем» – Ленин образын сомдау – Одақтың барлық акындарының бірінші кезектегі басты міндеттері саналатын. Орыс кеңес әдебиетінде бұл мәртебелі міндетті (әрине, сол кезең үшін) В.Маяковский мойнына алса, қазақ кеңес әдебиетінде Сәкен Сейфуллин есімі алдымен ауызға алынады. Сәкеннің «күн көсемге» арналған бірнеше поэмаларын айтпағанда Лениннің тірі кезінде оған өлең арнаған бірінші ақын саналады. Біз бұл мәліметті тарих үшін айтып отырмыз. Осы сияқты және бір хронологиялық тарихты айта кетуді жөн көрдік. «Күн көсем» қайтыс болғанда совет акындары ішінен бірінші боп С.Сейфуллиннің «Қайғылы хабар» өлеңі жазылған. Сәкен туындысы 1924 жылы 22 қаңтарда жазылса, В.Брюсовтың қоштасу өлеңі 24 қаңтарда, ал Маяковскийдің «Комсомол жыры» 31 наурызда жарық көрген.

Маяковский дәстүрін жетік меңгерген акындардың бірі – С.Мұқанов. Маяковскийдің «Бар дауыспен» шығармасы Сәбитке зор ықпал еткенін ақын жасырмайды [6].

Маяковскиймен қатар Д.Бедныйдың да ақынға мол әсері болғанын С.Мұқанов «Дружба народов» журналына берген мақаласында былайша баяндайды: «Духовно, тематически Маяковский был нам родственен и близок, как может быть, никто из других русских поэтов. Что же касается освоения формы Маяковского, его поэтики и преобразования нашей собственной, казахской поэзии в его духе, то это было для нее в ту пору задачей нелегкой, делом скорее будущего, чем настоящего. ...Стиль Маяковского казался нам тогда тяжелым, усложненным. Демьян Бедный был для нас проще, понятнее» [7].

Сәбиттің қазақ поэзиясының жаңа табысы саналған «Поэзия маршалы», «Колхозды ауыл осындай», «Майға сәлем» өлеңдері Маяковский дәстүрін ілгері дамытқан туындылар қатарына енді.

Маяковский поэзиясын қазақ тіліне алғаш аударған акындардың бірі – І.Жансүгіров. Оның «Шаттық жыры» т.б. туындыларында Маяковский дәстүрі байқалады.

Қазақ поэзиясындағы маяковскийшілердің алғы шебінен Ө.Тәжібаев, Т.Жароков, Қ.Аманжолов, Х. Ерғалиев, Қ.Бекхожин, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев сынды акындар көріне білді.

Қазақ-орыс әдеби байланысының қалыптасу жолына назар аударып, зерттеу көзіне алған ғалымдардың бірі – Илеукең Габдиров. Оның ғылыми тексеріс нысанына негізінен қазақ прозасындағы аталған тақырып айналасы кіреді. Алайда ақын Ө.Тәжібаевтың «Москва», «Россияға», «Серт», «Сырдария» туындыларын суреткердің «туған жеріне, туған халқының тіліне сүйіспеншілігін, Отанға деген махаббатпен астасып жатқанын» айта келе «Серт» өлеңі туралы «...Россиямен достықтың қазақ халқы үшін қаншалықты маңызды екенін жырлайды» [8, 28 б.] – деп атап көрсетеді.

Кеңестік дәуірдің дәстүріне сай көп ұлтты халықтар достығының шынайы көрінісін жырға қосқан орыс кеңес акындары Л.Мартынов, М.Луканин, Я.Смеяков, В.Рождественский, М.Львов, К.Алтайский және басқалардың Қазақстанның еңбекші халқы мен әсем табиғатын жырлаған лирикаларын И.Габдиров өз еңбегінде орынды атап өтеді. Зерттеуші М.Львовтың «Достар жері» атты жыр жинағын халықтар достығын, интернационализм идеяларын кеңінен насихаттаған кітап ретінде бағалайды.

И.Габдировтың аса ден қойып, қызығушылықпен зерттеген мәселесінің бірі – М.Горькийдің әдеби дәстүрінің қазақ ақын-жазушыларына рухани әсерін білмекке ұмтылысы. Прозадағы Горький әдеби дәстүрінің ықпал-әуенін айтпағанда, лирикада да ерекше із қалдырғанын Горький – Сейфуллин, Горький – Ө.Тәжібаев, Горький – Қ.Аманжолов, Горький – Қ.Бекхожин рухани-әдеби

байланыстарынан көруге болады.

Аталған ақындар поэзиясында Горький романтизмінің әуен-әсері молынан әрі шығармашылықпен дами, тереңдей түскенін зерттеуші өз еңбегінде мысалдар келтіре таразылайды.

Орыс-қазақ әдеби байланысын зерттеу ісімен айналысқан ғалымдардың бірі – Сәйділі Талжанов. Филология ғылымдарының докторы С.Талжанов өзінің «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» [9] атты еңбегінде қазақ халқының басқа көрші елдермен әдеби қары-қатынасымен бірге орыс пен қазақ әдеби байланысын тексеріп өтеді. Екі ел арасындағы әдеби байланысты ғалым екі топқа бөліп қарастырады.

Біріншісі, «Революциядан бұрынғы қазақ әдебиеті жайында» деп аталып, бұнда М.Өтемісов, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Абай Құнанбаев шығармашылықтарының орыс әдеби өмірімен байланысын тарихи деректер негізіне сүйене зерттейді.

Екінші топқа С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов сынды ақын-жазушылар шығармашылығындағы екі халық арасындағы әдеби-рухани байланыстар алынған да оны «Революциядан кейінгі қазақ әдебиеті жайында» деп атапты. Шартты түрде бірінші топқа енген ақындар өмірі мен шығармашылығын зерттеуде автор сол замандардағы орыс ғалым-зерттеушілерінің қазақ елінде болып, белгілі тарихи тұлғалар өмірінен деректі материалдар жинап, өз жазбаларында қалдырған естеліктерінен үзінділер келтіріп өтеді. Мәселен, оралдық казак-орыс офицері Н.Ф. Савичевтің қазақтың күрескер ақыны Махамбет Өтемісов пен Құрманғазы Сағырбаев туралы зерттеулері, саяхатшы жазушы Е.П. Ковалевскийдің М.Өтемісов туралы жазбалары, В.Даль (казак Луганский) мен М.Өтемісов арасындағы достық байланыстар жайы сөз болады.

Қазақ-орыс әдеби байланысының жандануының негізін зерттеу мәселелері Т.Нұртазин, М.Баталов, М.С. Сильченко, З.С. Кедрин, І.Омаров, Ш.Елеукунов, Қ.Кереева-Қанафияева, С.Абдрахманов т.б. еңбектерінде де кездеседі.

Бұлардан өзге қазақстандық қаламдас-бауырлардың лирикалық туындыларын аударып және олардың шығармашылық еңбектері хақында, екі халық арасындағы достық ахуалдың беріктігін үлгі еткен қазақстандық емес қаламгерлер Л.Соболев, Вс.Рожественский, Я.Смеляков, М.Луконин, М.Тарловский, К.Алтайский, С.Маршаков, Ю.Домбровский, В.Савельев, В.Цыбин т.б. еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

1. Қаратаев М. Жүз жылдан кейінгі Пушкин (1937); Пушкин мен Абай (1937); Лермонтов М.Ю. (1956); Кітапта: Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 444 б;

2. Сәтбаева Ш. Казахско-европейские литературные связи XIX и первой половины XX века. – Алма-Ата: Жазушы, 1972; Әдеби байланыстар. – Алматы: Жазушы, 1974; Өрнекті өріс. – Алматы: Жазушы, 1977; Әдебиет мерейі. – Алматы: Қазақстан, 1981.

3. Габдиров И. М. Горький и казахская советская литература. – Алма-Ата: Жазушы, 1966; Русские советские писатели и Казахстан. – Алма-Ата: Жазушы, 1970; О национальном и интернациональном в советской литературе. – Алма-Ата: Жазушы, 1978; Шабыт қайнары. – Алматы: Жазушы, 1978.

4. Сейітов С. Әдебиеттер достығы. – Алматы: Жазушы, 1965; Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі. – Алматы: Ғылым, 1966; Туысқандық туғызған. – Алматы: Жазушы, 1979.

5. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. – Алматы: Жазушы, 1974. – 83 б.

6. Сейітов С. Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі. – Алматы: Жазушы, 1966. – 170 б.

7. Муканов С. Маршал советской поэзии // Дружба народов. 1950, №2.

8. Габдиров И. Шабыт қайнары. – Алматы: Жазушы, 1978. – 168 б.

9. Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1975. – 286 б.

10. Сейітов С. Әдебиеттер достығы. – Алматы: Жазушы, 1965. – 272 б.

Резюме

В этой статье уделяется внимание образованию и истории исследования казахско-русской литературной связи.

Также, в творческой поэзии рассматриваются степени культурного и литературного развития между двумя странами.

Summary

The article is about formation and history of investigation of Kazakh-Russian literary connection. Degrees of cultural and literary development between two countries are

ТІЛ – АРЫСТАН, ЕСІК БАҚҚАН АШУЛЫ

Б.Р. Құлжанова – филол.ғ.к., доцент, ҚазҰУ, Халықаралық қатынастар факультеті

Көне түркі дәуірінде Қарахандар әдебиетінің алатын орны ерекше. Бұл дәуірлерде ғылым мен мәдениет өркендеп кемеліне келді. Түркі даласында қанатын кең жайған араб тілінің мемлекеттік дәрежесі төмендеп, ортақ түркі тілінде тың шығармалар дүниеге келе бастады. Ілкі орта ғасыр-ларда өмір сүрген түркі халқының ғұламалары Қарахан дәуірі әдебиетінің өсіп-өркендеуіне, толысып кемелденуіне айрықша үлес қосты. Олардың еңбектері танымдық мәні зор баға жетпес байлық болды. Біздің дәуірімізге Қарахандардан жеткен санаулы жазба мұралардан сол заман жайлы кең, жан-жақты мәлімет алуға болады. Қарахандар дәуірі ескерткіштерінің бітім болмысы бөлек, көркемдігі ерекше. Жазба ескерткіштер – қай халықтың болмасын өткен тарихы, мәдениеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, дінінің өткен тарихынан мәлімет алуға мүмкіндік беретін асыл мұрасы. Қарахандардан сақталып жеткен асыл мұралар қатарында түркі халықтары тыныс-тірші-лігінен мол мағлұмат беретін Ж.Баласағұнидің «Құтадғу билигі», А.Йүгінекидің «Һибат-ул хақайик», Махмуд Қашғаридің «Диуани луғат-ит турк» шығармаларының алатын орны ерекше. «Құтадғу билиг» пен «Һибат-ул хақайик» – философиялық дастандар болды.

Адамгершілік, адамдар арасындағы қарым-қатынас, мораль, этика мәселелері Қарахандар әде-биетінің негізгі өзегіне айналды. Орта ғасырлық дастандардың танымдық, насихаттық, ғибарттық мәні зор болды. Олар адамзат мәселелерін кеңінен толғаған дидактикалық дастандар.

Мұндай еңбектердің жазылуы – XI ғасырда түркілер елі – Түркістанның мәдени даму дәреже-сінің қаншалықты дамығанын түркі халықтарының ақыл-ойы қаншалықты биік деңгейде тұрға-нын көрсетеді [1. 3 б.]. Еңбектерден Қарахандар дәуірінің елдік түзілімі, салт-сана, сол заман жайлы толық мағлұматтар алуға болады.

Бабаларымыз тұрмыс, өмір, қоғам жайлы өз тәжірибелерін ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп жал-ғастырып отырған. Атадан балаға мирас болып қалып отырған бұл өмір салтында әдепке үлкен мән беріп, тіршілігінің арқауына айналдырған. Жалпы бұл шығармалар дидактикалық дастан болғандықтан оқушысына уағыз айтады. Жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге үгіттейді. Шығармаларда ел басқарған бектен бастап, қақпа күзетуші адамға дейін, олардың әрқайсысының қоғамдағы орны, этикалық нормалары, әр түрлі қоғамдық дәрежедегі жіктердің міндеттері мен қызметтері, қарым-қатынастары белгіленіп берілген. Бала тәрбиесінен бастап, қоғамдағы әрбір әлеуметтік топпен жасалатын қарым-қатынас этикасы, ақыр соңында қонақ шақыру, қонаққа бару, тамақ ішу этикасы сөз болады. Бұдан ойшылдың этикалық тұжырымдамасы терең екенін, адамзат өмірінде қолданылып жүрген сан алуан қағидалардың негізін біздің түркілік бабалары-мыз жасап қалдырып кеткенін көреміз. Дастандар мазмұны жағынан өз дәуірінің қоғамдық-саяси, моральдық мәселелерін жан-жақты ашып, мемлекет басқару туралы құнды пікірлер айтады.

Дастандардың ерекшелігі үстемдік етіп келген араб-парсы тілінің ықпалынан шығып, тұңғыш рет түркі тілінде жазылуы.

Ғұламалар дастандарында терең пайымдаулар жасаған. Шығармаларында тіл өнеріне, тіл әде-біне жеке тарау арнаған. Бұдан біз сол заманда-ақ тіл әдебіне, тіл өнеріне ерекше мән берілгенін, Түркі тіліне деген ерекше бір құрметті аңғарамыз.

Тіл – халқымыздың ғасырдан-ғасырға көзінің қарашығындай сақтап, қастерлеп, соңындағы ұрпағына аманаттап жеткізген қасиетті мұрасы. Қай заманда да ата-бабаларымыз «Өнер алды – қызыл тіл» – деп, бар өнерден тіл өнерін жоғары қойған. Қасиетті қызыл тілдің қадірін біліп, нендей қиын-қыстау замандарда «бір ауыз сөздің» құдіреттілігін мойындап отырған. Міне тілге деген осындай құрмет түркілік баларымыз еңбектерінде де көрініс тапқан. «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады» деген халық даналығы дастандарда әр қырынан көрінген.

Жүсіп:

*Тіл – арыстан, есік баққан ашулы,
Байқамасаң жұтар, ерім, басыңды десе,*

Ахмед:

Ақылды ма көп сөйлеген күбіне

*Талай бастың тілі жетті түбіне.
Оқ жарасы жазылады, бірақ та
Тіл жарасы жазылмайды: түбі не?*

Ж.Баласағұн да, кейіннен осы «Құтадғу билиг» дәстүрімен жазылған А.Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайиқ» дастаны да мәнерлі де мәнді, сыпайы да сырбаз сөйлеуге үгіттейді. Абайлап, ойланып барып сөйлемесең, тілге сақ болмасаң, өз тілің – өз басыңның жауы екенін ескертеді. «Тіліңді тый, сонда тісің сынбайды, Жөнсіз шыққан тілден тісің қағылар» немесе, «Сөз есепсіз – тіліңді тый, тарт ұста, Тыймаған тіл басыңа сор әр тұста» (Ахмед) десе, «Сөзіңді бақ, басың кесіп алма-сын, Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын» (Жүсіп) деп, «Басқа бәле – тілден» болатынын айтады. «Аз сөзді – алтын» деп білген халқымыз, қысқа да нұсқа сөйлеуді – бар әдептің басы деп бағалаған. Екі ақын да әдептің басы – тілге сақ болу екенін оқушысына ескертіп отырады. Жалпы қоғамдағы жақсылық, адамгершілік атаулының бастау арнасы білімде деп білген Жүсіп те, Ахмед те тіл әдебін біліммен байланыстырады. Білімді адамның өзі де, сөзі де әсем. Яғни білімді адам – инабатты, көркем мінез иесі. Ал инабатты адамның аузынан қай кезде де бал секілді тәтті сөз шығады. Білімді адам шын сөзді сөйлейді. Жалған сөйлеп, өгірік-өсек айтуды жаны сүймейді.

Ахмед:

*Егер екі нәрсе бір адамға бас қосса,
Ол адамға жақсылық жолы кесілгені.
Бірі – керексіз сөзді айта салса,
Екіншісі – ол кісінің сөзі жалған болса. (153-156).*

Ғұламалар тіл мен жақтың көркі – шын сөз деген ой айтады. Ендеше «бал татыған аузыңды ащы жуа жеп ашытпа» деген ойлар қалдырады.

Немесе

Шын сөз бал сияқты, жалған – жуа. Яғни жалған сөз ащы.

Жамандық та, жақсылық та – тілден. Тілді тыйып ұстап, орынды жұмсау – білімділік, тәртіптілік.

Тіл екі жүзді қанжар секілді. Тілдің пайдасы мен зияны бірдей. «Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар, Қор қылар тіл, Кететіңұн бас болар» (Жүсіп), «Не келсе де тілден келер бір басқа, Содан – жақсы, жаман атақ бір басқа» (Ахмед). Яғни «Андамай сөйлеген ауырмай өлер». «Көп сөйлеп, көбік сөзді көпірткеннің оңғаны жоқ, Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» айт дейді шайыр бабаларымыз.

Жүсіп:

*Көп сөйлеме, аз айт бірер түйірін,
Бірер сөзбен шеш түмен сөздің түйінін.
Көп сөйлеуден артық пайда көрмедім,
Және сөйлеп, және ештеңе өнбеді.*

Ахмед:

*Беталды сөйлей берме, тіліңді тый. (135)
Тіліңді бақ, аз сөйле. (149).*

Көне дәуір жәдігерліктері оқушысына ғибатты сөздер айтып, ислам талаптарына сай өрке-ниетке шақырады. Бастау арналарының бірі хадис болып табылатын орта ғасыр дастандарында Пайғамбарымыздың хадистеріне із салып, мысалдар келтіріп отырады. Мысалы Ахмед Йүгінеки бабамыз:

*«Адамды отқа күйдіретін тіл екен,
Өзіңді оттан сақта» деген Расул.*

«Айтылған сөз – атылған оқ» екенін біздің әр дәуірлерде өмір сүрген бабаларымыздың бәрі де қайталап айтып кетіп отырған. Әбден ойланып барып сөйлеу керек екенін ескертіп отырады. Себебі жаман сөзден адам жаны жараланады. Адам жанын ауыртуға бірер секунд жетсе, ал ол жараны жазуға ұзақ жылдар кететінін тап басып айтып кеткен. Яғни, біз «Сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» десек, Жүсіп: «Қамшы жарасы тез бітер, Сөз жарасы бітпес» [2], ал Ахмед «Оқ жара-сы кетеді, бірақ тіл жарасы кетпейді» [3] деген. Адам бойындағы сан алуан жақсы қасиеттерге кереғар жүгенсіз қылықтарды тізбелей келе Ж.Баласағұн «ащы тілге» тоқталады. Мысалы:

*...Және бірі: ашулы тіл – у, ашық,
Өлтіреді шағып сөксе, тіл ашып.*

Біреудің өзіне сеніп айтқан сырын шашпау, тілге сақ болу әдептілік. Құпияны сақтай білу де өнер.

*Айтпа сырды, қара достың түсіне,
Ойлап қара жанашырдың ісіне.
Өз ішіңе сыймаған сыр, шырағым,
Сыя ма екен сол досыңның ішіне?* (169-176 бәйіттер).

Өмірдің өтпелілігіне, бақытың баянсыздығына нали отырып, ғұламалар жақсының аты тек соңында қалған жақсы сөзі мен ісі екенін есімізге салады: «Байқасаң, туған өледі, одан шыққан сөз қалады. Ендеше, сөзіңді дұрыстап айт, мәңгілік боласың» немесе «Байқа, адам туды, өлді, сөзі қалды. Өшпейтін өмір тілесен, ей, ғалым, сөзің, ісің дұрыс болсын» (Баласағұн), «Білімді адам-ның өзі өлгенмен аты өлмейді (Йүгінеки).

Тіл әдебі – барлық уақытта да бар әдептің басы болып саналаған. Саф алтындай асыл сөз, орнымен айтылған қадірлі сөз қай заманда да қастерлі.

*Жүк болса, піл көтермес алтын-күміс,
Соған тең осы азгана сөздің өзі,* – деген Ахмед бабамыздың

заман-дастары.

Ал Жүсіп болса:

*Күміс, алтын қалса менен сендерге,
Оларды сен бұл сөзіме теңгерме!
Күмісті іске, тұтсаң – бітіп қалады,
Сөзімді іске, тұтсаң – күміс табады...*

Дастандар ислам дінін өзек еткен, адамдық пен тазалықты, имандылықты ту етіп, ойлар айтқан. Бабаларымыз жауһар жырлары арқылы қасиетті тіл туралы ғибратқа толы сөздерін соңында-ғы ұрпағына мирасқа қалдырып кеткен. Асыл сөздің құнын жоғалтпай, қадірін түсінуге тәрбиелеген. Атадан балаға мұра болып келе жатқан бұл қасиетті қазыналарымыз бүгінгі күні де өз құнын жоймай, керісінше күннен-күнге саф таза алтындай жарқырай түсуде. Бұл мұралардың адамзат үшін эстетикалық маңызы өлшеусіз. Адамзат ұрпағы бұл тұмалардан өзіне керегін алып, сусын-дап отыр.

1. Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. – Алматы, 2000.
2. Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы, 2001.
3. Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хақайиқ» – XII ғасыр ескерткіші. – Алматы, 2002.

Резюме

В данной статье рассматриваются мысли и идеи языка культуры великих ученых средних веков.

Summary

In this article [rasmatrivayutsya] the thoughts and the ideas of the language of the culture of the great [uchennykh] [srednykh] centuries.

ПУТЬ К ЛИТЕРАТУРНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ ИЛИ СТАНОВЛЕНИЕ АМЕРИКАНСКОЙ ПОЭЗИИ

А.З. Сабитова – к.филол.н., доцент, Азербайджанский Университет Языков

Американская поэзия начинала свой путь как неотъемлемая часть английской, почти во всем следуя путем, проложенным поэзией метрополии. И это не удивительно. Американцы вместе с английским языком получили из метрополии и готовую поэтику стиха, насчитывающую к концу 18 века уже более четырехсотлетнюю историю в письменной литературе. О самобытности американо-английской литературы этой поры говорить не приходится, так как «большинство писателей Новой Англии жило отголосками классицизма среди подражательного романтизма, нарождающегося стремления к самобытному американскому романтизму» (2, с. 343). Перед получившим независимость народом встала насущная задача освобождения от зависимости и в литературе, которая призвана отражать думы и чаяния своего народа. Первым над этим задумался и начал предпринимать конкретные шаги Филипп Френо – певец американской революции, войны за независимость. Именно ему принадлежат исторические слова о том, что завоевать независимость гораздо легче, чем добиться независимости литературной. Он говорил: «Политическая и литературная независимость Америки – весьма различные вещи. Для завоевания первой американцам потребовалось семь лет, для литературного же совершеннолетия им, может статься, придется ждать семь столетий» (4, с. 26). В своем творчестве он стремился наполнить сугубо английскую форму стиха американским содержанием, обновляя тематику и поэтику стиха. Именно он первым стал воспевать труд простых американцев, при этом употребляя довольно часто грубые с точки зрения английских поэтов слова и выражения, тем самым привнося в поэзию дух простого американца. Но при этом основу основ английского стихосложения он не реформировал. Им были сделаны лишь первые шаги в направлении освобождения от «литературной зависимости».

Следующий шаг на пути к созданию независимой американской поэзии был сделан одним из основоположников американского романтизма Калленом Брайантом, который с первых шагов в литературе стремился идти своим путем, создать свою поэзию, свободную от влияния «литературной метрополии». И не случайно, американские специалисты уже в XX веке, отдавая дань должного ему, отмечали, что «подлинным голосом Новой Англии стала поэзия Уильяма Каллена Брайанта – не потому, что она выражала протест против прошлого и европейского влияния, а по той причине, что поэт органически воспринял и переработал литературную традицию» (2, с. 343.). Естественно, литературные традиции, восходящие к английской, он не отрицал, а творчески восприняв их, шел своим путем, отражал свою, американскую действительность и, что еще важнее, смотрел на мир глазами истинного американца. Как отмечает Ю.В. Ковалев, именно Брайант «открыл для соотечественников поэтическую красоту родной природы, подобно тому как в живописи это сделали пейзажисты «гудзоновой школы» (1, с. 554). И он же одним из первых выступает против образов и литературных штампов, заимствованных из английской литературы, не имеющих отношения к американской действительности. В 1832 году поэт писал своему брату, который, живя в Иллинойсе, написал стихи о жаворонке: «Видел ли ты когда-нибудь эту птицу? Позволь мне посоветовать тебе черпать свои образы, когда ты описываешь природу, из того мира, который окружает тебя... Жаворонок – английская птица, а американец, не бывавший в Европе, не имеет права приходить в восторг от него» (5, с. 11).

Чуть позже Брайанта в литературу пришли Э.По и Г.Лонгфелло, которые сыграли огромную роль в развитии англоязычной поэзии и американской литературы. Отметим следующее: первое значительные произведения Брайанта были напечатаны во втором десятилетии XIX века, а первое стихотворение Лонгфелло – 1820, По – 1827 г. Но при этом Брайант уже в начале 20-х годов был ведущим американским поэтом, а вот поэтическая слава к По и Лонгфелло пришла в самом конце 30-х и 40-х годах. Потому-то творчество этих поэтов относят обычно к зрелому периоду американского романтизма, с которым и связаны наиболее значительные успехи этой литературы.

Поэтическое наследие Э.А. По невелико – около 50 стихотворений. Но при этом он довел английский ямб до совершенства, изменил поэтику стиха, внося в нее так называемую

амбива-лентность, которая во второй половине XIX века была подхвачена европейскими символистами. Четко выверенная ритмическая организация стиха, неоднозначность каждого поэтического обра-за Эдгаром По была доведена до совершенства. Его стихи «To Helen», «The Raven», «Serenade» и другие по сей день являются вершинными явлениями в англоязычной поэзии. В них поэтическая речь предельно выверена, ритмическая организация стиха, его интонационная насыщенность, сквозная внутренняя рифма и неясность, в какой-то мере заданная расплывчатость авторской мысли, а по сути многозначность ставят во главу угла не видимое, ясно улавливаемое содержание, а чувства, навеваемые движением стиха:

*Once upon a midnight dreary, while I pondered, weak and weary,
Over many a quaint and curious volume of forgotten lore,
While I nodded, nearly napping, suddenly there came a tapping,
As of some one gently rapping, rapping at my chamber door.
"Tis some visitor," I muttered, "tapping at my chamber door-
Only this, and nothing more" (6, с. 464).*

Это одно из самых часто переводимых на русский стихотворений Э.По. При всей легкости движения стиха, такого рода произведения перевести, полностью воссоздать на другом языке практически невозможно. Их в переводе можно воссоздать лишь частично – каждый переводчик доносит лишь то, что ему самому ближе в переводимом, что он мог почерпнуть из переводимого произведения. Примечательно, что больше всего к данному произведению в России обращались символисты. «Ворона» По переводили такие разные, но принадлежащие к одному и тому же течению поэты, как Мережковский, Бальмонт, Брюсов.

В ритмико-интонационной организации стиха в рамках традиций классической английской поэзии в первую половину своего творческого пути оставался и великий американский поэт-романтик Г.У. Лонгфелло, который, опубликовав свое первое стихотворение в 1820 году, довольно долго – почти 20 лет – шел к своей первой книге («Ночные голоса»). Первый поэтический сборник поэта вышел в 1839 году и сразу стал заметным культурным событием своего времени. С того момента до конца своих дней Лонгфелло оставался на вершине поэтического Олимпа, став самым читаемым и почитаемым и признаваемым в Старом Свете американским поэтом своего времени. Тематика его произведений тяготела к американской действительности уже начиная с первого опубликованного стихотворения (стихотворение воспевало жизнь коренных американцев-индейцев). Но стихи его по форме и ритмико-интонационным особенностям за пределы английской поэзии не выходили. Правда, до 1855 года, когда была напечатана его поэма «Песнь о Гайавате».

Поэма была написана не традиционным для англоязычной поэзии ямбом, а четырехстопным хореем, заимствованным, как утверждает, из финской «Калеваллы». Попытки применить в английской поэзии хорей предпринимались и до Лонгфелло. Но каждый раз они заканчивались неудачно или же дальше нескольких строк или даже стоп внутри ямбического стиха не шли. Лонгфелло же создал на основе индейских легенд, сказаний, мифов первый американский эпос, к тому же в нетрадиционном для англоязычной поэзии ритмическом ключе:

*Should you ask me, whence these stories,
Whence the legends and traditions,
With the odors of the forest,
With the dew and damp of meadows,
With the curling smoke of wigwams,
With the rushing of great rivers,
With their frequent repetitions,
And their wild reverberations,
As of thunder in the mountains? (7, с. 33)*

Как можно увидеть из приведенного отрывка, четырехстопный хорей Лонгфелло имеет свои специфические особенности. Он отличается от классического тетраметра, который состоит из 4-х допидий (в каждой допидии две стопы «хорея»). А в каждой строке поэмы всего 4 стопы, что в два раза меньше, чем в классическом тетраметре. Такая организация стиха в сочетании с белым стихом позволила автору более свободно выражать свою мысль, а нам утверждать: ритмическая организация поэмы оригинальна и в таком ключе в

англоязычной поэзии хорей до того не использовался, т.е. в данном случае можно говорить о новаторстве Лонгфелло, который не только создал первый американский эпос, но и обогатил ритмику англоязычного стиха, доказав, что и хореем на английском можно создавать значительные произведения.

Революционные изменения в поэтику стиха внес Уолт Уитмен, издавший в том же 1855 году, когда вышла поэма Лонгфелло, книгу «Листья травы». Это позволило Р.Эмерсону констатировать появление истинно американского поэта. Но написал Уитмену письмо, в котором в частности говорилось: «Только слепой не увидит, какой драгоценный подарок ваши «Листья травы». Мудростью и талантом они выше и самобытнее всего, что доселе создавала Америка...» (3, с. 9). Стихи и поэмы Уитмена, вошедшие в эту книгу, от тематики до поэтики полностью были неординарны. Ничего подобного до него на английском языке, тем более в американской поэзии не создавалось. Свободный стих, построенный полностью на параллелизмах, анафорах, многочисленных повторах, без следования каким-либо метрическим канонам и подчиненный движению авторской мысли лишь в XX веке станет господствующим в мировой поэзии. Пионером же такой организации стиха стал именно Уолт Уитмен. У него одна мысль заключалась в одной строфе, объем которой определенным количеством стихов не ограничивался. В рамках одного произведения строфа могла состоять и из одной-двух строк, и 80-90 строк. Это наглядно можно увидеть на примере «Песни о себе» и других поэм поэта. А небольшие стихотворения чаще всего состоят из одной или двух строф, а строфа у него образуется движением одной поэтической мысли, поэтической сентенции, т.е. строфа заканчивается там, где заканчивается грамматическое предложение и обозначается точкой. Для примера можно взять любое стихотворение поэта. Скажем, стихотворение «Слышу, поет Америка...»:

“I HEAR AMERICA SINGING...”

*I hear America singing, the varied carols I hear,
Those of mechanics, each one singing his as it should be blithe
and strong,
The carpenter singing his as he measures his plank or beam,
The mason singing his as he makes ready for work, or leaves of
work,
The boatman singing what belongs to him in his boat, the
deckhand singing on the steamboat deck,
The shoemaker singing as he sits on his bench, the hatter singing
as he stands,
The wood-cutter's song, the plowboy's on his way in the morning,
or at noon intermission or at sundown,
The delicious singing of the mother, or of the young wife at work,
or of the girl sewing or washing,
Each singing what belongs to him or her and to none else,
The day what belongs to the day-at night the party of young
fellows, robust, friendly,
Singing with open mouths their strong melodious songs. (9, с. 17)*

Как видим, строки здесь разновеликие и движение поэтической мысли держится полностью на параллелизмах: повторах и параллельных синтаксических конструкциях, а все стихотворение состоит из одной синтаксической конструкции – предложения. Но современниками поэт большей частью не был понят и принят, ибо его стих намного опередил свое время. Ни одно издание его книг (а их было при жизни поэта около десяти) коммерческого успеха не имело. Европа признала поэзию Уитмена раньше, чем сама Америка. Но в настоящее время Уитмен считается основоположником собственно американской поэзии.

Современником Уитмена была Эмили Дикинсон, которая реформировала английский стих, сделав его более гибким и выразительным. К ней поэтическая слава пришла после смерти. При жизни было издано всего несколько стихотворений ее. Первый поэтический сборник поэтессы вышел в 1890 году – через четыре года после ее ухода из жизни. Ее поэзия так же оказалась новаторской, хотя от традиционных размеров и строфической организации стиха она и не отказывалась, но при этом стих ее был своеобразным – простым,

бесхитростным, оставляющим на первый взгляд впечатления недостаточность мастерства, не обычным. При жизни немногочисленные советчики пытались ее поучать, а после смерти редактировать, приводить стихи ее в соответствии с поэтическими нормами. Как уже отмечалось, наиболее употребляемым размером в англо-язычной поэзии XIX века был ямб. Она не отказывается от ямба, но большей частью строит стихи на чередовании в основном 3-х и 4-стопных ямбов. А наиболее употребляемой строфой для нее было четверостишие. Приведем в качестве примера один из наиболее «правильных» стихотворений Дикинсон, созданный 4-хстопным ямбом и четверостишиями:

*I never lost as much but twice,
And that was in the sod.
Twice have I stood a beggar
Before the door of God!*

*Angels – twice descending
Reimbursed my store –
Burglar! Banker – Father!
I am poor once more! (8, с. 1021)*

Но у Дикинсон встречаются и 2-х, даже 5-хстопные (правда, довольно редко) ямбы. Яркий пример тому следующее стихотворение:

*The Soul selects her own Society -
Then - shuts the Door -
To her divine Majority -
Present no more -*

*Unmoved - she notes the Chariots - pausing
At her low Gate -
Unmoved - an Emperor be kneeling
Upon her Mat -*

*I've known her - from an ample nation -
Choose One -
Then - close the Valves of her attention -
Like Stone – (8, с. 1025)*

Но при этом необходимо заметить, что и у Дикинсон движение стиха полностью в подчинении движения авторской мысли, чувств. Потому-то четкой закономерности в чередовании длинных и коротких строк, а так же равнострочия в строфах не наблюдается. В стихотворении, созданном четверостишиями, можно встретить строфы в 5, 6 строк. При этом способ рифмовки в строфах может быть разным. Эти бегло отмеченные особенности организации стиха Дикинсон знаменовали собой начало новой эры в англоязычной поэзии, когда движение мысли и чувств подчиняет себе форму – ритм, интонацию, строфику, способ рифмовки (а у поэтессы и сама риф-ма своеобразна – она чаще всего неточная, местами может вовсе отсутствовать), знаков препинания (Дикинсон из знаков препинания использует в основном тире). Но самым необычным, оригинальным и по сей день полностью не разгаданным является содержание стиха Дикинсон, те самые мысли и чувства, которые полностью подчинили себе форму стиха. Принято считать, что трансцендентализм Эмерсона наиболее ярко нашел свое отражение в поэзии Дикинсон. И это справедливо. Но Дикинсон в своем трансцендентализме в какой-то мере приближается к Восточному мистицизму, что вполне доказуемо, но является темой отдельного исследования.

В данном случае перед нами стояла задача вкратце осветить путь развития американской поэзии и становления собственно американской поэзии. Прделанная нами работа показала, что путь к формированию собственно американской поэзии со своей не только тематикой, отличающейся от тематики поэзии метрополии, но и собственной поэтикой – от поэтического языка, образной системы до ритмико-интонационной организации стиха, строфики и т.п. занял чуть более 50 лет и этот процесс проходил полностью в рамках романтического искусства.

1. Ковалев Ю.В. Литература США / История всемирной литературы. Т.6, – М.: Наука, 1989,– с. 551-581.
2. Литературная история Соединенных Штатов Америки, т.1, – М.: Прогресс, 1977.
3. Мендельсон М. Жизнь и творчество Уитмена. – М.: Наука, 1969.
4. Френо Ф. Совет сочинителям покойного мистера Роберта Слендера / Эстетика американского романтизма. – М.: Искусство, 1977.
5. Эстетика американского романтизма, – М.: Искусство, 1977.
6. An Antology of English and American verse. – М.: Progress, 1972.
7. Longfellow H.W. The song of Hiawatha an epic poem, – М.: Progress, 1967.
8. The American Tradition in Literature.
9. Walt Whitman. Leaves of Grass. – N.-Y.: Oxford university press, 1990.

Түйін

Америка поэзиясы өз жолын ағылшын әдебиетінің бөлінбес бір бөлігі ретінде бастады. Автор бұл мақа-ласында америка поэзиясының әдеби тәуелсіздікке келу жолын немесе америка поэзиясының қалыптасуы туралы жазады.

Summary

The way to the very American poetry started immediately after the war of independence. The first steps in this direction were made by Philip Freneau who brought first Americanisms to the poetry. Rhythmical-intonation basis of the English poem together with the language understood by the Americans had remained unchangeable for a long time. K.Bryant fought for the change of imaginative system in poetry.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ РЕПЕРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА ОДИНОЧЕСТВО В РУССКОЙ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКЕ

Г.Ж.А. Кажигалиева – к.филол.наук, и.о. доцента кафедры журналистики и переводческого дела, Университет «Туран»

Поэзия – мир поэта, его чувств, его восприятия мира. У каждого поэта свой стиль, свой способ выражения эмоций. Однако, несмотря на эмоционально-смысловую и художественную неповторимость, для любовной лирики, в которой звучит мотив одиночества, характерны общие черты.

Поэтический текст, как известно, позволяет раскрыть эмотивный смысл лексем, демонстрирует их потенциал как выразительных средств языка. Эмоциональная окрашенность произведения, как правило, имеет национально-культурную специфику и может быть как эксплицитной, так и имплицитной. К эксплицитным средствам выражения эмотивности в художественном произведении относится эмотивная лексика, различные фигуры речи, эмоционал которых реализуется в соответствующем тексте. Имплицитно эмотивными могут быть самые различные языковые единицы: от лексических до синтаксических.

Что же представляют собой эмоциональные средства, репрезентирующие мотив одиночества русской любовной лирики?

Рассмотрим ряд произведений известных русских поэтов.

Эмоционально насыщенным и экспрессивно-образным является стихотворение К.Бальмонта «Безглагольность». В данном поэтическом произведении концепт *одиночество* представляют все виды эмотивной лексики, фигуры речи (метафоры, эпитеты), а также эмотивные синтаксические конструкции (безличные предложения). Каждое слово, каждое словосочетание, каждый оборот речи в данном стихотворении глубоко эмоционален и выразителен:

*Есть в Русской природе усталая нежность,
Безмолвная боль затаенной печали,
Безвыходность горя, безгласность, безбрежность,
Холодная высь, уходящие дали.
Приди на рассвете на склон косогора, –*

*Над зябкой рекою дымится прохлада,
Чернеет громада застывшего бора,
И сердцу так больно, и сердце не радо.
Недвижный камыш. Не трепещет осока.
Глубокая тишь. Безглагольность покоя.
Луга убегают далеко-далеко.
Во всем утоленье, глухое, немое.
Войди на закате, как в свежие волны.
В прохладную глушь деревенского сада.-
Деревья так сумрачно-странно-безмолвны,
И сердцу так грустно, и сердце не радо.
Как будто душа о желанном просила.
И сделали ей незаслуженно больно.
И сердце простило, но сердце застыло,
И плачет, и плачет, и плачет невольно.*

Ключевыми эмотивами являются как образные, контекстуальные мотивы, описывающие русскую природу (*безгласность, безбрежность, холодная высь, уходящие дали, деревья так сумрачно-странно-безмолвны, недвижный камыш, не трепещет осока, глубокая тишь, безглагольность покоя*), так и языковые мотивы (*боль затаенной печали, безвыходность горя, больно, и сердцу так грустно, и сердце не радо, и сделали ей (душе) незаслуженно больно, но сердце застыло, и плачет, и плачет, и плачет невольно*). Причем эмоциональная тональность обеих групп репрезентантов эмоционального состояния равнозначна.

Боль, грусть и чувство одиночества, испытываемые лирическим героем, переданы с помощью двух основных образно-тематически и эмоционально-экспрессивно организованных групп слов. Первую группу составляют слова со значением отсутствия чего-либо: *безвыходность горя, безгласность, безбрежность, безглагольность покоя*. Вторая группа представлена словами, характеризующими «безмолвие души, ее опустошенность», и ключевым является безглагольность: *безмолвная (боль), недвижный (камыш), не трепещет (осока), глубокая тишь, безглагольность покоя, (утоленье) глухое, немое, (деревья) так сумрачно-странно-безмолвны, сердце застыло, застывший (бор)*.

Статальная доминанта [1], выявляемая через контекстуальные мотивы *безмолвие, безглагольность, покой и тишина*, таким образом, репрезентирует сумрачное состояние души. О чем свидетельствует цветовой символизм метафоры: *чернеет громада застывшего бора*. В роли мотивов функционируют и другие метафоры, контрастирующие с тишиной и безглагольностью: *холодная высь, уходящие дали, луга убегают далеко-далеко*. Расположенные в одном ряду со словами, обозначающими отсутствие движения, они усиливают эмоциональность стихотворения, так как символизируют воспоминания о прошлом, его уход. Неслучайно повторяются однокоренные слова *дали* и *далеко-далеко*, к тому же в сочетании со словами-действиями: *уходящие дали, убегают далеко-далеко*.

Семантика статальности, покоя и утраченного (*уходящие дали, убегают далеко-далеко*) репрезентирует опустошенность души и ассоциативно: *покой – смерть*.

Свой вклад в выражение эмоциональной тональности произведения вносят и синтаксические средства. Использование безличных и отрицательных по модальности предложений, характерных для русских народных песен, позволяет передать чувство тоски, одиночества, безысходности, возникшей в душе пустоты. Таким образом, эмоциональность данного произведения можно охарактеризовать как эксплицитную, имеющую ярко выраженный национальный колорит.

Концепт *одиночество* звучит и в стихотворении З.Гиппиус «Любовь – одна». Но эмоциональная картина данного произведения отличается многотональностью. Доминирующим, несмотря на преобладание лексем, как правило, имеющих отрицательную, минорную эмоциональность, является жизнеутверждающее начало. Используя повторяющийся мотив *одна* и однокоренные, производные *однообразно, однообразие, одной, единый* рефреном звучащее *любовь одна*, а также эмоциональные образы и сравнения: *душа одна – любовь одна, любовь одна как смерть одна, лишь в неизменном – бесконечность, лишь в постоянном глубина, и дальше путь, и ближе вечность, единый раз вскипает пеной и рассыпается волна*, Гиппиус экспонирует свою веру в любовь. Лишь в отношении любви

слово *одна* приобретает положительную эмотивность. Важна также нарастающая образно-смысловая градация: каждое последующее четверостишие, заканчивающееся фразой *любовь одна*, эмоционально более экспрессивно.

*Однообразно и пустынно,
Однообразием сильна,
Проходит жизнь... И в жизни длинной
Любовь одна, всегда одна.
Единый раз вскипает пеной
И рассыпается волна.
Не может сердце жить изменой
Измены нет: любовь одна.
Мы негодует иль играем,
Иль лжем – но в сердце тишина.
Мы никогда не изменяем:
Душа одна – любовь одна.
Однообразно и пустынно,
Однообразием сильна,
Проходит жизнь... И в жизни длинной
Любовь одна, всегда одна.
Лишь в неизменном – бесконечность,
Лишь в постоянном глубина.
И дальше путь, и ближе вечность,
И все ясней: любовь одна.
Любви мы платим нашей кровью,
Но верная душа – верна,
И любим мы одной любовью...
Любовь одна как смерть одна.*

Так же, как и в стихотворении К.Бальмонта звучит мотив смерти и вечности. Эмоциональный параллелизм *жизнь – смерть, любовь – смерть* – ординарное явление для русской любовной лирики.

К ярким репрезентантам эмоциональной тональности лирического произведения можно отнести также оксюмороны, которые, к примеру, послужили фундаментом для следующего стихотворения Н.Заболоцкого:

*Я увидел во сне можжевельный куст,
Я услышал вдали металлический хруст,
Аметистовых ягод услышал я звон,
И во сне, в тишине, мне понравился он.
Я почуял сквозь сон легкий запах смолы.
Отгнув невысокие эти стволы,
Я заметил во мраке древесных ветвей
Чуть живое подобье улыбки твоей.
Можжевельный куст, можжевельный куст,
Остывающий лепет изменчивых уст,
Легкий лепет, едва отдающий смолой,
Проколовший меня смертоносной иглой!
В золотых небесах за окошком моим
Облака проплывают одно за другим,
Облетивший мой садик безжизнен и пуст...
Да простит тебя Бог, можжевельный куст!..*

Оксюмороны *легкий запах смолы, легкий лепет, едва отдающий смолой* – сочетания, конечно же, необычные, но поэтичные и эмоциональные, позволяющие понять образность, символизм стихотворения. Оксюмороны представляют национальные стереотипы, являются собой частицу русской духовной культуры. Благодаря неожиданным сравнениям, ярким метафорам и эмоцио-нальным антонимическим фигурам речи, перед читателем предстают живые образы, раскрывается идея произведения, его настроение и чувства поэта.

Не менее яркими являются символы и образные репрезентанты эмоциональности

произведе-ния, образно выражающие концепт *одиночество*. В последнем четверостишии, которое является центральным с точки зрения концептуального и эмоционального пространства текста [1], пред-ставлены следующие эмотивы-коннотативы:

Облетевиший мой садик безжизнен и пуст...

Да простит тебя Бог, можжевеловый куст!..

Ключевыми являются эмотивы *безжизненность* и *пустота*. В контексте данного произведе-ния они выражают чувство опустошенности и испытываемое героем одиночество.

Эмоциональная триада «любовь-одиночество-смерть» явно прослеживается и в стихотворении «Одиночество в любви» Дмитрия Мережковского.

Темнеет. В городе чужом

*Друг против друга мы сидим,
В холодном сумраке ночном,
Страдаем оба и молчим.
И оба поняли давно,
Как речь бессильна и мертва:
Чем сердце бедное полно,
Того не выразят слова.
Не виноват никто ни в чем:
Кто гордость победить не мог,
Тот будет вечно одинок,
Кто любит, – должен быть рабом.
Стремясь к блаженству и добру,
Влача томительные дни,
Мы все – одни, всегда – одни:
Я жил один, один умру.
На стеклах бледного окна
Потух вечерний полусвет. –
Любить научит смерть одна
Все то, к чему возврата нет.*

Вновь прослеживаются контекстуальные эмотивы *молчим, речь бессильна и мертва*, с помощью которых передается семантика тишины, душевной пустоты и угасания жизни, а также ключевой эмотив *один*, его варианты: *одни, одна, одинок*.

Исходя из идейно-философского содержания данного стихотворения, можно преобразовать указанную выше триаду в синонимичную по сути «жизнь-одиночество-смерть»: *Мы все – одни, всегда – одни: / Я жил один, один умру*. Жизнь – это любовь, любовь – это одиночество, одиночество – это смерть.

Концепт *одиночество* звучит и в поэзии А.Блока. В стихотворении «Мы встречались с тобой на закате» представлены основные ядерные компоненты концепта одиночества *безмолвие, опус-тошенность и смерть*:

*Мы встречались с тобой на закате,
Ты веслом рассекала залив.
Я любил твое белое платье,
Утонченность мечты разлюбив.
Были странны безмолвные встречи.
Впереди – на песочной косе
Загорались вечерние свечи,
Кто-то думал о бледной красе.
Приближений, сближений, сгораний –
Не приемлет лазурная тишь...
Мы встречались в вечернем тумане,
Где у берега рябь и камыш.
Ни тоски, ни любви, ни обиды,
Всё померкло, прошло, отошло...
Белый стан, голоса панихиды
И твое золотое весло.*

Через контекстуальные эмотивы *безмолвные встречи, лазурная тишь* репрезентируется

без-молвие, статальность. Опустошенность и смерть (угасание жизни) выражены в эмоционально насыщенной концовке:

*Ни тоски, ни любви, ни обиды,
Всё померкло, прошло, отошло...
Белый стан, голоса панихиды
И твое золотое весло.*

Таким образом, концепт одиночества в русской любовной лирике имеет характерный набор образных эмотивных средств, к которым относятся лексемы: *безжизненность, пустота, тиши-на, безмолвие, смерть, проходить, (уходить, убегать), даль*. Данные эмотивы антонимичны по своей содержательной структуре, но эмоционально синонимичны. Эмоциональное состояние ге-роя репрезентируют слова *тишина, безмолвие, смерть* и др., а глаголы движения *уходить, прохо-дит, убегать* символизируют прошлое, невозможность вернуться к былому, к былым чувствам.

Выявленные общие черты в репрезентации эмоциональной парадигмы русской любовной лирики обусловлены национально-культурными особенностями стереотипности мышления и демонстрируют эмоциональный потенциал лексем, реализуемый в поэтическом контексте.

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 496 с.

Түйін

Мақалада орыс махаббат лирикасындағы жалғыздық тұжырымының эмоциалық көрінісінің ерекшеліктері қарастырылады.

Resume

In this article it considers the features of emotional presentation of the concept of "solitude" in Russian love lyrics.

ҰСТАЗ ТАҒЫЛЫМЫ

А.Ибраева – аға оқытушы, филол.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ

Академик С.Қирабаев сыншы, ғалым, ұстаз, қоғам қайраткері ретінде, жоғары оқу орны, мектеп оқулығының авторы ретінде есімі мен еңбегі әдеби қауымға ширек ғасырдан астам уақыттан бері таныс екендігі мәлім. Ғалым алғаш С.Көбеевтің әдеби мұрасын жүйелеп, ғылыми тұжырымды пікір айтып, монографиялық деңгейде еңбек арнаған. С.Сейфуллин шығармашылығын жан-жақты қарастыруда ғалым бұрын-соңды ғылыми айналымға түспеген тарихи деректермен таныса келе, ақынның әдеби мұрасын жан-жақты түбегейлі зерттеумен ерекшеленеді. Ғалым әдебиетіміздегі ақтаңдақ беттердің ерекшелігін айқындауда Ж.Аймауытұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабайұлы шығармаларын жариялау, зерттеу істеріне жетекшілік етті.

Әдебиет тарихының күрделі мәселелері сөз болғанда ғалымның зерттеулерін ауызға алмау мүмкін емес. Себебі ғалымәдебиеттанудың барлық: әдебиет тарихы, теориясы, сын тарихы тәріз-ді салаларына қатысты көптеген еңбектерін арнаған. Шағын мақаладан бастап монографияға ұласқан зерттеулерінде әдебиет тарихындағы үздік шыққан ірілі-ұсақты көркем туындылардың көпшілігі дерлік қамтылған. “Спандияр Көбеев” (1960), “Өрлеу жолында. Әдеби-сын мақалалар” (1960), “Сәкен Сейфуллин” (1962), “Өнер өрісі” (1971), “Әдебиет және дәуір талабы” (1976), “Шындық және шығарма” (1981), “Шындық пен шеберлік” (1983), “Талантқа құрмет” (1988) тәрізді еңбектері әдебиеттің түрлі мәселелеріне арналған. М.Әуезов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С.Мұқанов тәрізді классик қаламгерлердің туындылары-мен қатар, Т.Жароков, Қ.Аманжолов, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Ғ.Орманов, Ж.Саин сынды ақын-жазушылардың әдеби мұрасын түгел қамтыды.

“Жүсіпбек Аймауытов. Өмірі мен шығармашылығы” (1993), “Әдебиетіміздің ақтаңдақ бетте-рі” (1995), “Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет” (2001), “Тәуелсіздік рухымен” (2002), “Өмір

тағылым-дары” (2006) т.б. еңбектері ұлттық әдебиеттану ғылымының алдына қойған мақсатын айқындау-мен ерекшеленеді. Әдебиеттің ақтаңдақ тұстары, кеңес дәуірінде біржақты пікірге ие болған туындылар қоғам талабына сай жаңаша қарастырылды. М.Әуезов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С.Мұқановтың кеңестік дәуірдің шындығын суреттеген шығармаларына қатысты өзгеше пікір айтылғанда академик С.Қирабаев қаламгер қоғамдық шын-дықтан алшақтамайтынын, көркем шындық өмір шындығына негізделетінін баса көрсеткен бола-тын. Бұл бір кездері кеңестік қоғамды бастан кешірген халықтың сол заман жайындағы көркем дүниелерден бас тарта алмайтындығына негізделді. Шындығында ғалымның тұжырымдары көркем әдебиеттің заңдылығын танытты. Сол арқылы қызыл саясатқа толы көркем туындылардың көркемдік кестесінің өзі көз тартарлық екендігін дәлелдей түсті.

Академик С.Қирабаевтың сыншылдық дәлдігі жайында ғалым Н.Ғабдуллин: «Бүгінгі күн тақырыбы жөнінде ой толғай ма, әлде әдебиеттің кешегісі жайында сөз қозғай ма, қай-қайсында да сыншы Серіктің айнымай ұстанып отыратын шарты бар. Ол шарт-әдеби туындының идеялық-көркемдік құнын оның шындыққа қатысына қарап айқындап, қоғамдық мақсат-мұрат тұрғысынан бағалау» (1/539) – деген болатын. Осы пікір ғалымның зерттеушілік бағыттағы ұстанымын байқатса керек.

Шәкірт жүрегінде ұстаз бейнесі мәңгі қалмақ. Бұл әсіресе, тағылымы мол ұстаздар үлесінде болса керек. Академик С.Қирабаев осындай шәкірт жүрегінен жол таба білген, ұстаз бақытына ие болған жан. Ғалымның ұстаздық жолы тікелей Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық уни-верситетімен тығыз байланысты. Шәкірттік-студенттік жолы осы оқу орнында басталған академик С.Қирабаевтің ұстаздық қызметі де осы орынмен байланысты болды. Ғалым мектеп мұғалім-дерін дайындаумен қатар, ғылым кандидаты, докторларының жұмыстарына жетекшілік етті. Ғалымның жаңашылдық бастамасымен, жетекшілігімен ақтаңдақ жазушы шығармашылығын зерттеу, сынның теориялық негізін тұтастай қарастыратын, жазушының шығармашылық әлемі, творчестволық лаборатория мәселелерін қамтитын зерттеу еңбектер қолға алынды.

Өзінің ұстазы Қажым Жұмалиев жайында «Қажым табиғатында адал жан еді... Бірбет, шын-шыл адам ойына келгенін тура айтатын да жүре беретін. Біз оны осы ғалымдығы мен адал ұстаз-дығы үшін, жоғары биік, адамгершілігі үшін, әлгіндей тазалығы үшін жақсы көрдік» – деген жүрекжарды сырынан ғалымның өз келбетін көргендей боламыз. Академик ғалымның табиға-тында бар әділдігі, дәлдігі, турашылдығы, адамгершілік парасаты, не нәрсе жайында жазса да түп тамырын, ішкі сырын, қасиетін тереңнен толғайтын білімдарлығы шәкірттерін қашанда сүйісінді-ріп қана қоймай, сондай болуға баулиды.

Қазақ әдебиетін зерттеуде, қазақ әдеби сынында, оқу орындарының оқулығын жазуда академик С.Қирабаевтың орны ерекше. Ғалымның зерттеушілік келбетін, ұстаздық қызметін, әдіскер-лік іс-тәжірибесін жан-жақты зерттеу әлі жалғасын табары анық.

1. Қирабаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1992. Т.2: сын мақалалар мен зерттеулер. – 544 б.

2. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы: Білім 1995, – 288 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются научные, педагогические взгляды академика С.Кирабаева.

Summary

The paper considers the scientific, pedagogical views of academician S.Kirabaev.

К ВОПРОСУ О ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА И.ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»)

Б.К. Аязбаева – Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Языковая личность, вслед за Ю.Н. Карауловым, понимается нами как совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых текстов, которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью [1, 3]. Структура языковой личности представляется состоящей из трех уровней: 1) вербально-семантического, предполагающего для носителя нормальное владение естественным языком, а для исследователя – традиционное описание формальных средств выражения определенных значений; 2) когнитивного, единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой индивидуальности в более или менее упорядоченную, более или менее систематизированную «картину мира», отражающую иерархию ценностей. Когнитивный уровень устройства языковой личности и ее анализа предполагает расширение значения и переход к знаниям, а значит, охватывает интеллектуальную сферу личности, давая исследователю выход через язык, через процессы говорения и понимания – к знанию, сознанию, процессам познания человека; 3) прагматического, заключающего цели, мотивы, интересы, установки и интенциональности. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире [1, 5].

Первый и второй уровни структуры языковой личности в исследовании основаны на лексико-графическом описании формальных средств выражения значений «человек один» и «человек не один» в казахском и русском языках. Антропоцентризм языка усматривается в том, в какой степени и в какой форме основные репрезентируемые в языке понятия соотносятся, сопрягаются с человеческим фактором. В нашем исследовании это эксплицировано в понятиях «человек» и «множество».

Обзор научной литературы, посвященный изучению понятия «человек», свидетельствует об актуальности вопроса о представленности фундаментального понятия «человек». Так, Ю.С. Степанов, наряду с другими, рассматривает концепт «человек» как предмет русской культуры: «...концепт «Человек» приобретает разные «измерения», «параметризуется». Ничто так не параметризовано, как человек. Сотни, если не тысячи, слов в каждом языке – это название одного и того же – «человека», но в зависимости от его разных «параметров» [2, 697]. Р.И. Розина осуществляет анализ концептов «человек» и «личность» [3, 52-56]. Г.А. Крюкова анализирует русское слово на материале концепта «государство» в социолингвистическом аспекте [4, 238-242]. Ю.А. Бельчиков исследует общественно-политическую лексику В.Г. Белинского, сравнивая употребление слов со значением «множество людей» [5]. В.В. Новицкая, рассматривая понятие «множество» в системе имен существительных, делит микросистему лексических средств выражения множества на четыре класса, среди которых выделяет и совокупность людей: «Наиболее сложную структуру в микросистеме имеет класс лексем с идентифицирующей семемой «совокупность людей» [6, 42].

В процессе исследования на основе анализа характера, форм, количественной представленности тематической группы «человек» и форм сопряженности этого понятия с понятием «множество» выявлена специфика национального мировосприятия носителей казахского и русского языков, определено место сопряженных понятий «человек» и «множество» в национальной языковой картине казахского и русского народов. Далее определены ядерные и периферийные лексемы, в семантике которых сопряжены понятия «человек» и «множество», выявлены сходства и различия в характерах, формах сопряженности понятий «человек» и «множество» в казахском и русском языках, осуществлена интерпретация результатов исследования в рамках проблемы «язык и культура» с целью определения места понятия «человек» и «множество» в национальной языковой картине казахского и русского народов. Так, сопоставление лексем выявило разную картину качественной представленности исследуемых лексем. В семантическом аспекте лексемы представлены достаточно широко. Особенностью семантической структуры лексико-семантического варианта ядерной лексемы казахского языка является взаимосвязанность сем «человек» и «количество». Отличительной особенностью ядерной лексемы русского языка является реализация сем «человек» и «количество» в разных словах, а также продуктивность в образовании парных слов в устаревшем значении.

В казахском языке понятие «человек» наполнено определенным социальным содержанием. В традиционной казахской культуре человек прежде всего член общества, в нем преобладает обще-

ственное начало. В казахском языке, в отличие от русского языка, ядерная лексема *адам* во 2 и 3 значениях имеет собирательное, обобщенное значение и предстает перед нами как совокупность лиц: человечество, большинство. В традиционной казахской культуре *адам* прежде всего член общества, в нем преобладает общественное, коллективное начало, поэтому в казахском языке понятие «человек» наполнено социальным содержанием в большей степени, чем в русском языке. Ядерная лексема *адам* параметризует идеальное значение – «человек, какой он должен быть». В базовых номинациях понятия «человек» наблюдается параметризация в зависимости от совокупности индивидуальных качеств, а также принятых национальных форм поведения: почитание старших по возрасту, гостеприимство; мировосприятия; фактора времени; языковой ситуации; физических и духовных качеств; сферы и цели общения.

В русском языке лексема *человек* достаточно широко реализуется в первом значении, что обусловлено обобщенным характером данного значения. Актуальным и продуктивным в языке является и второе значение слова, обозначающее равноправного члена общества, обладающий высокими моральными и интеллектуальными качествами. Концепт *человек* приобретает разные «измерения», «параметризуется»: в физическом и духовном планах, в духовном плане, в зависимости от общественных отношений, от совокупности характерных признаков, от политических и общественных интересов, а также может иметь терминологизированное значение. Отличительной особенностью ядерных лексем русского языка является их суммарная непродуктивность в образовании пословиц и поговорок, при этом все исследуемые лексемы, в отличие от лексем казахского языка, являются компонентом фразеосочетаний.

В исследуемых языках выявлены эквивалентные лексемы, которые в количественном и качественном плане представлены по-разному. В работе исследовались имена существительные казахского и русского языков, в которых понятие «человек» представлено как полное и неполное множество людей, при этом они обозначают соответственно абсолютное и относительное количество людей. Они объединяются в лексико-семантическую микросистему на основе ядерного значения «человек не один». В сопоставляемых языках выявлено большое количество лексем со значением «множество», при этом архисема «человек» присутствует в них эксплицитно или имплицитно. Сопряженность понятий «человек» и «множество» присутствует в большей части исследуемых объектов и представлена в сопоставляемых языках как лексическими номинациями, так и описательными единицами. Наиболее ярко и богато сопряженность представлена в казахском языке, что достаточно ярко демонстрируется примерами из романа И.Есенберлина «Кочевники». Общеизвестно, что обращение лингвистики к изучению реального функционирования языков в коммуникативно-прагматическом, лингвокультурологическом, этнокультурном, этнопсихологическом аспектах в плане выявления сходств и различий между двумя или несколькими языками расширила возможности и границы лингвистической науки. Бесспорна и актуальность проблем взаимоотношения «языка и мышления», «языка и культуры», «языка и психологии», «языка и сознания». По мнению С.Е. Никитина, языковое сознание реализуется в речевом поведении. Поэтому, говоря о языковом сознании личности следует иметь в виду те особенности речевого поведения индивидуума, которые определяются коммуникативной ситуацией, его языковым и культурным статусом, социальной принадлежностью, полом, возрастом, психическим типом, мировоззрением, особенностями биографии и другими константными и переменными параметрами личности. Языковое самосознание является частью культурного самосознания. Между сознанием элементов языка и других элементов культуры нет четко выраженной границы. В переломные исторические эпохи родной язык становится символом национального самосознания. Осознание элементов языка или языковой структуры текстов совершается теми средствами и идет по тем путям, которые предоставляет личности культура [7, 34-35]. Так, в исследуемом тексте романа перед нами предстает языковое самосознание в обобщенном виде, что составляет сущность человеческого мышления. Эта сущность отложилась в языке, сказалась на речевом поведении языковой личности целого народа, т.е. проявилась в языковом сознании и самосознании. Главными свойствами здесь являются опора на опыт предшествующего поколения, подчинение исторической ситуации и определенным сложившимся этическим нормам, обычаям, традициям. Свидетельством этой социальной особенности может служить ряд маркированных временем слов (*султан, десятник (онбасы), жузбасы, мынбасы, темник, нойон, улус, племена, жуз, род, хан, чингизид, импрат, батыр, джигит, торе, жырау, бек*) и словосочетаний (*золотоордынский престол, чингизидовские роды, ханский титул, степные разрозненные роды* и др.). Наблюдается это и в употреблении лексем со значением «человек» и «совокупность людей». Для примера приведем общие характеристики или выразительные фрагменты проявления национального сознания народа или отдельно взятой личности в период процесса объединения казахских племен после распада империи Тимура, борьбы с иноземными завоевателями из первой книги трилогии И.Есенберлина в

переводе М.Симашко [8].

1. В одном котле невозможно варить головы сразу двух баранов. И кому довелось встретить двух волков, которые бы не передрались из-за ягненка?

2. Львиное сердце должно быть у того, кто правит людьми и берет на себя ответственность за них перед богом.

3. «О изменчивый мир!.. Сейчас, пока их жизнь в моих руках, они сгибаются в три погибели. А попробуй хоть на минутку обессилеть среди людей. Как от прокаженного, побегут тогда от тебя, и самый последний из них тут же переломает тебе спину! Такова жизнь, и изменить ничего нельзя...»

4. Нет на свете мук сильнее, чем болезненная мания преследования.

5. – Пусть каждый скажет, что думает! – предложил Джаныбек.

У казахов издавна учили так сыновей. И хоть немудреная была эта школа, но знания оставались на всю жизнь, а потом передавались следующему поколению. Младшим нельзя говорить раньше старших.

6. Но не только о сегодняшнем дне следует думать человеку, стоящему государству...

7. Одним лишь страхом хочет он сковать людей в единое государство. Недолговечный это клей – человеческий страх. Да и суровость лишь тогда приносит плоды, когда идет в ногу со справедливостью. Малейшее лукавство или отступление от правды – и жестокое самовластие выступает наружу, чтобы похоронить в скором времени все под собой. Разве не показал его предок Чингисхан, что это прямой путь к национальному вырождению?

8. Только теперь поняли люди то, что раньше понимали лишь отдельные дальновидные вожди и народные жырау-прорицатели. Без сильного единого государства не останется на земле казахов.

9. Завет отца своего, Джаныбека, помнил он: не может существовать казахское государство без своих городов. Долгая и жестокая предстояла борьба, но другого выхода не было...

10. Чего только не видела казахская степь, каких потрясений не пережила за свою многовековую историю! Кажется, не было на земле завоевателей, которые не прошли бы по ней с огнем и мечом. Но, как примятая копытами трава, снова расправлялся и оживал народ. Да, покуда корни в родной земле, не вырвать, не вытоптать его. Снова и снова оживет он!

В приведенных выше примерах переводного художественного текста исторической трилогии показаны социальные, групповые и собственно индивидуальные черты. Совокупность данных черт определяет исторический языковой образ эпохи разединения казахов и междоусобных войн.

Исходя из приведенных выше примеров, можно говорить об эволюции казахской языковой личности. Следовательно, речь идет о взаимосвязанности параметров исторической и современной личности относительно жизненных идеалов, иерархии ценностей в картине мира и моральных принципов, основанных на любви к родной земле, приоритете национального благоустройства, а также консолидации сил и возможностей в строительстве государства.

В данных ниже фрагментах даны, на наш взгляд, чрезвычайно важные характеристики языковой личности в плане речевого поведения, раскрывающие индивидуальность говорящего, его характер, намерения, жизненные ценности, моральные нормы. Читатель воспринимает психологическую и социальную характеристики говорящего, вычитывая из них дополнительную экстралингвистическую информацию.

1. Через некоторое время он услышал топот проехавших мимо коней и голос дочери:

– Напрасно удержал ты мою руку... Попались бы к нему в лапы, он бы не пощадил!..

– С женщиной, убившей родного отца, не мог бы я пробыть и одной ночи!

Мужское хладнокровие было в голосе говорившего, и хан понял, что это батыр Саян.

– В таком случае убей его сам!

– Какая женщина с чистым сердцем назовет мужем человека, убившего ее отца?

– Я не могу прийти с оружием на похороны брата, – тихо отвечал султан Жунус. – Что скажут люди!..

2. – Нет, я не требую отпустить его. Но чтобы решить его судьбу, необходимо созвать совет. Мы же не разбойники, а государство, и не к лицу нам подавать примеры беззакония...

3. – Нет лекарства от моего недуга, раз не нужен я стал родной земле!.. Смерти заслуживает мой поступок с этими людьми, но что для меня смерть?.. Никогда я не боялся ее и теперь не испугаюсь. Самое страшное наказание выбрал я для себя, и не оставлено мне другого пути. Завтра я навсегда покину родную степь.

Итак, «в выборе языковой личности в качестве объекта лингво-психологического изучения заложена потребность комплексного подхода к ее анализу, возможность и необходимость выявления на базе дискурса не только ее психологических черт, но и философско-мировоззренческих

предпосылок, этнонациональных особенностей, социальных характеристик, историко-культурных истоков» [1, 7].

В исследуемом нами переводном тексте трилогии к наиболее часто употребляемым «совокупностям людей» относятся *страна, народ, мир, династия, люди, род, племя, держава, союз, империя, население, государство, орда, правительство, вселенная, ханство, курултай, жуз, ру* земля и многие другие. В силу специфики исторического произведения совокупность *страна* реализуется в произведении следующим образом: *страна казахов, казахское ханство, казахская земля, земля казахов, вся страна казахов, Казахская степь, казахское кочевье, казахский народ, племенной союз, кочевое государство*. Лексемы *ханство, род, племя, жуз, ру* реализуют факт исторически и географически обусловленного объединения казахов и развития их родственных уз, выражая традиционную важность, первостепенность мужского начала, приоритет смелости, отважности в решении общих, важных для всех, вопросов: «Во много раз больше могла выставить Казахская степь смелых и отважных, но кто соберет их вместе, кто поведет в битву за общие интересы? Не находилось уже среди многочисленных султанов человека, который бы осмелился претендовать на всеобщую власть. Родовых вождей устраивали слабовольные и послушные ханы собственных жузов. Это была закономерная логика родового строя» [8, с. 231].

Таким образом, проведенный краткий анализ лексических средств убеждает, что представленность понятия «человек» в художественном тексте исторической трилогии разнообразна и своеобразна, а также намного расширяет границы лексикографической представленности и открывает новые аспекты для исследования.

1. Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения // *Язык и личность*. – М.: Наука, 1989. – 216 с.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
3. Розина Р.И. Человек и личность в языке // *Логический анализ языка. Культурные концепты*. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
4. Крюкова Г.А. Социолингвистический аспект русского слова на материале концепта «государство» // *Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ*. – СПб., 30 июня – 5 июля, 2003. Концептосфера русского языка: константы и динамика изменений / Под ред. Рогожиной Н.О., Химика В.В., Юркова Е.Е. – СПб.: Политехника, 2003. – 355 с.
5. Бельчиков Ю.А. Общественно-политическая лексика В.Г. Белинского. – М.: Изд-во МУ, 1962. – 132 с.
6. Новицкая В.В. Лексические средства выражения множества // *Исследования по семантике русского языка*. – Уфа: Изд-во БГУ, 1974. – С. 40-52.
7. Никитин С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре // *Язык и личность*. – М.: Наука, 1989. – С. 34-40.
8. Есенберлин И. Кочевники: Историческая трилогия / Пер. с каз. Симашко М. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 672 с.

Түйін

Автор мақалада «адам» мен «көптік» ұғымдарының лексикографиялық көрінісі негізінде көркем аударма мәтіні мысалында тарихи ракурста тілдік тұлғаның дамуын қарастырады. Зерттеу авторлық контексті талдауға негізделген, ол тілдік және ментальдік құрылымның байланысына, «ойлау-тіл-сөйлеу» қарым-қатынастардың жүйесіне тоқталады. Тілдік тұлға индивидуалдыққа бейім сондықтан ол құрылым жағынан анық емес деп, автор оның құрылымының мотивациялық деңгейін сараптайды.

Summary

In the article author traces the progress of the lingual personality in historical fore shooting by example of translated fiction text on the base of the lexicographical representations of the «human» and «multitude» concepts. Research based on the studying of the author's context which leans on the interaction of mental, lingual structures and on the system of relations «thinking-language-speech». Author analyzes the motivational level of lingual personality's structure which can be more affected by individualization and accordingly is less clear in it's structure.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БАСПАСӨЗ

Ш.Ауелбекова – аға оқытушы, шығыс тілдері кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Өр кезеңнің өзіне тән тыныс тіршілігі, саяси ахуалы, ғылым білімге деген көз қарасы, зиялы қауымы бар. Осыларға толықтай көз жеткіземіз десек, сол кезеңнің баспасөзіне тоқталғанымыз жөн.

Қазан төңкерісіне дейін қазақ тілінде он төрт газет және бір журнал шығып тұрған. Олар: *Түркістан уалаятының газеті* (1870-1882), *Дала уалаятының газеті* (1888-1902), *Серке* (1907), *Қазақ газеті* (1907), *Дала* (шығу мерзімі белгісіз), *Қазақстан* (1911-1913), *Ешiм даласы* (1913), *Қазақ* (1913-1918), *Айқап* (1911-1915), *Алаш* (1916-1917), *Бірлік туы* (1917), *Сарыарқа* (1917), *Ұран* (1917), *Үш жүз* (1917), *Тіршілік* (1917).

Қазақ баспасөз тарихында *Түркістан уалаятының газеті* мен *Дала уалаятының газеті* белгілі бір мақсатпен өкімет тарапынан ресми түрде шығарылып тұрған. Ал басқа газеттерді еліміздің, ұлтымыздың қамын ойлаған, сол үшін күрескен ер азаматтарымыз бен зиялыларымыз шығарып отырған.

1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында елуге жақын газет журнал жарық көрген. Олардың ішінде облыстық партия комитетінің *Еңбекші қазақ*, *Советская степ*, *Ленинская смена*, *Жаңа арқа*, *Жаңа ауыл*, *Ленин жолы*, *Қызыл ту* газеттері шығарылып тұрған. Облыстарға қарасты *Колхоз*, *Колхозшы*, *Жаңа арқа*, *Ленин туы*, *Сталин жолы* сияқты аудандық газеттерде басылып тұрған. Бұл газеттер коммунистік партия мен совет өкіметінің ресми түрде шығарып тұрған басылымдары болатын.

Біз мақаламызда осы басылымдардың ішінен «*Түркістан уалаятының газеті*», «*Дала уалаяты газеті*» мен «*Айқап*» журналы жайында қысқаша мағлұматтар беруге тырыстық.

Қазақстанда шыққан тұңғыш басылымдардың бірі «*Түркістан уалаятының газеті*». Бұл газет 19 ғасырдың екінші жартысынан, яғни 1870 жылы ресми түрде Ташкентте басылып шыға бастаған. «*Түркістан уалаятының газеті*» алғашында орыс генерал губернаторының органы «*Туркестанские ведомости*» газетінің қосымшасы ретінде жариялана бастаған. Көп ұзамай жеке газет болып бөлініп шықты. «*Түркістан уалаяты газетінің*» алғашқы редакторы озық ойлы, білімді, шығыстанушы ғалым, генерал губернатордың тілмашы Ш.М. Ибрагимов болған. Ибрагимов бұл газетті он жылдай басқарды. Шығыс тілдерін жетік білген ол, газеттің қазақ тілінде таза шығып тұруына және газет материалдарының сапасының жақсы болуына көп көңіл бөлген. Қазақ халық әдебиетінен үзінділер, этнографияға байланысты материалдар жинап, осыларға байланысты бірнеше мақала жариялаған. Газет айына төрт рет, яғни екі саны қазақ тілінде, ал екі саны өзбек тілінде жарияланып отырған. Газеттің тиражы 240 тан аспағандықтан бүкіл қазақстанға таратыла алмады. Түркістан генерал губернаторының айтқанына қарағанда: «Бұл газет тек Түркістан аймағы үшін шығарылған жарғыларды билік басындағыларға естірту, маңызды ғылыми мақалаларды жариялау сияқты шектеулі мақсатта ғана басылып шығып отырған. Газетте роман мен әңгімелер жарияланбаған. Дау тудыратын саяси мақалаларға рұқсат етілмеген» дейді.

Бірақ уақыт өте келе газеттегі басылымдардың тақырыбы өзгере бастады. Қазақтардың мәдениеті, әдебиеті, тарихына байланысты құнды мақалалар жариялана бастады. Газет беттерінде халыққа пайдалы медициналық, ветеринарлық, ауа райы сияқты деректер басылып тұрған. Дегенмен жергілікті патша әкімшілігінің басшылығымен және қатаң бақылаумен шығып тұрған.

«*Түркістан уалаятының газеті*» бас аяғы он үш жыл шығарылып, 1883 жылы жабылды.

Патша өкіметінің тарапынан қазақ тілінде шыққан ресми газеттердің бірі «*Дала уалаяты газеті*». Бұл газет Омбы қаласында, 1888 жылының 1 қаңтарынан бастап, 1902 жылдың 12 сәуіріне дейін шығып тұрды. Газеттің шығарылу себебі 1882 жылы құрамына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары кірген, Дала генерал губернаторлығының құрылуымен байланысты. Осы газет арқылы жергілікті халықты үкімет бұйрықтарымен таныстырып отырған.

«*Дала уалаяты газетін*» зерттеген ғалым Х.Бекхожин, газеттің мақсаты, бағыт-бағдары, көтерген мәселелері, оның қамтыған қоғам өмірінің салдары туралы былай дейді: «Газет жоғарғы биліктің бұйрығымен екі бөлімнен, бірінші бөлімі ресми, ал екінші бөлімі бейресми болып шығарылып тұрған. Ресми бөлімінде, өкімет тарапынан шыққан жарлықтар мен басқарма орындарына тағайындалған қызметтер жайындағы мағлұматтар қазақ және орыс тілдерінде жарияланып отырған.

Ресми бөлімінде империяда болған көтерілістер, қоғамда болған түрлі пайдалы жағдайлар, қазақ өмірінің тыныс тіршілігі жайында жазылған. Сонымен қатар жеріміздің географиялық жағдайы, тарихы, этнографиясы, жергілікті халықтың тілі, қоғамдық өмірі, әдет ғұрпы туралы мақалалар да жиі жарияланып отырған. Қазақ даласындағы мал шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, мектеп, білім беру жүйесі, қазақтар арасындағы сауаттылық, сауда саттық жайында жазылған мағлұматтар да жетерлік. Газет беттерінде түрлі мейрамдар, құттықтаулар, атақты адамдар-

дың қайтыс болғаны жайында мағлұматтар, билер мен болыстардың берген есебі, табиғи апаттар жайында түрлі хабарландырулар жиі жазылып отырған.» Сонымен қатар Абайдың өлеңдері мен Алтынсариннің бірнеше әңгімелері жарияланған.

Осыларға қарағанымызда газеттің бағыт бағдары мен мақсатының өте кең екенін көреміз.

Газеттің редакторы ретінде әр кезде И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза деген кісілер қол қойылып отырған. Басылымның қазақшасын үзбей редакциялаған генерал губернатор канцеляриясының аға тілмашы Е.Абылайханов пен Д.Сұтанғазиндер болды.

Газет осылайша он төрт жылдай шығарылып, 1902 жылы сәуір айында жабылады.

«**Айқап**» журналы Мұхаметжан Сералиннің басшылығымен 10 қаңтар 1911 жылы Троицк қаласында Сосновскийдің (Троицкі қаласының мешань, «Степь» газетінің редакторы) «Энергия» баспасында жариялана бастады. Бұл журнал арап әріптерімен жазылған тұңғыш журналымыз болып есептеледі. Алғашында айда бір рет, кейінірек айда екі реттен жарияланып тұрған. Журналдың таралым тиражы 900-1000 данаға дейін жеткен. 1915 жылдың қыркүйек айына дейін 88 саны жарияланған. Кейбір жылдары 12-14 ке дейін, ал кейбір жылдары 24 саны басылған.

М.Сералин журналдың «Айқап» деп аталу себебін былай түсіндіреді: «Біздің қазақтың неше жерде «қап» деп қапы қалған кездері көп. «Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң журналымызды да өкінішімізге лайықтап «Айқап» болды» дейді.

«Айқап» журналының редакторы Мухаметжан Сералин қазіргі Қостанай облысы Қарабұлақ ауданында туған. Әкесі қайтыс болған соң шешесі екеуі Троицк қаласына көшіп келеді. Бұл жерде жеті жыл медреседе оқиды. 1887 жылы он бес жастағы Сералин Қостанай облысының Бестөбе ауылында тұратын жездесінің жанына келеді. Жездесі қаладағы екі жылдық орыс қазақ мектебінде оқытады. Осыдан кейін Сералин ауыл мектептерінде мұғалім болып жұмыс істейді. Сералин 1890 жылы Троицк қаласына барады, сол жерде тұратын татарлардың атақты байы Яушевтың қол астына жұмысқа кіреді. Оның бұл бай адамның қол астында жұмыс істеуінің бір себебі бар еді. Сералиннің әкесі өлер шағында қатты қарызданады. Қарызын бермеден бақилық болады. Ол Қарақыз Қыпшақтың Жаппасбай деген саудагергіне 1000 сом қарыз екен. Жаназасын шығарып жатқан кезінде Жаппасбай келіп «қарызымды беріп кет» деп Сералиннің әкесінің табытына жабысады. Қазақ байларының арасында қарызды төлейтін ешкім табылмапты. Дәл сол кезде, сол жерден өтіп бара жатқан Яушев, оның қарызын төлеп, босатқан екен.

Саудагердің бұл жақсылығын ұмытпаған Сералин, оның адал қызметшісі болыпты. Қала мен ауылдарды аралап саудагердің ақшасын жинаған екен. Осы жұмысты істей жүріп, бай мен кедейлердің арасындағы айырмашылықты түсінген екен. Қазақтардың әлеуметтік саясаттан, мәдениеттен артта қалғанын түсінеді. Халқын осындай қараңғылықтан құтқарудың жолдарын қарастырады.

«Айқап» журналының шығу тарихы мен редакторы жайында Санк-Петербургтағы мемлекеттік тарих орталығы архивінде мынадай дерек тіркелген: Қостанай облысы Шұбар ауылының қазағы М.Сералин басқаруымен шыққан «Айқап» журналы төмендегі бағдарлама бойынша жұмыс істеуіне рұқсат берілсін: Бас мақала, шет мемлекеттерден хабарлар, мұсылмандардың әлеуметтік өмірі жайында хабарлар, жаңалықтар, әзіл мен өлең, әдебиеттер мен ғылыми мақалалар, баспаға келіп түскен жаңалықтар мен хаттар.

Проф. Кенжебайев «Айқап» журналында жарияланған мақалаларды тақырыбы мен мазмұнына қарай мына бөлімдерге бөліп қарастырады:

1. Әлеуметтік және саясат жайында мақалалар. 2. әдеби еңбектер мен әдебиет 3. ана тілі, әліппе, емле мәселелері 4. қазақ әйелдерінің жағдайы 5. медицина, экономика жайында үгіт насихат 6. Ішкі, сыртқы жаңалықтар 7. кітаптарға сын 8. тілші хаттары мен жауаптар.

М.Сералиннің «Айқап» журналында бірнеше мақаласы жарияланған. Бұлардың бірі, «Біздің жастарымыз», «Шаһар Троицк» атты мақалалары. Мақалаларының көбісінде халықты оқу жазуға, әдебиетін тануға шақырады. «Айқап» журналы әдебиетті халыққа таныту, үйрету мақсатында көптеген жұмыстар атқарды. С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Сералин, С.Торайғыров, С.Дөңентаев сияқты көптеген ақын жазушылар осы журнал арқылы халыққа танылды.

«Айқап» журналы 1915 жылы І дүниежүзілік соғысының басталуына байланысты, қаражат-тың жетпеуінің салдарынан тоқтап қалды. М.Сералин журнал тоқтап қалғаннан кейін «Степ» газетінде қызмет атқарады. М.Сералин 1929 жылы дүние салады.

1. Субханбердина Ү. «Қазақ баспасөзі тарихынан» Айқап журналы, – Алматы, 1995. – 6 б.

2. Абілқасымов Б. «Тұңғыштың тынысы» Ана тілі баспасы, – Алматы, 1992. – 18 б.

3. Остроумов Н.П. «Сарты, этнографические материалы» 1 басылым, – Ташкент, 1890. – 127 б.

4. Абілқасымов Б. «ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» – Алматы, 1982. – 53-54 б.

5. Бекхожин Х. «Қазақ баспасөзінің даму жолдары» – Алматы, 1964. – 28 б.
6. Мырзахметов М. «Қазақ қалай орыстандырылды» – Алматы, 1993. – 128 б.
7. Кенжебайев Б. «Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер» – Алматы, 1956. – 15 б.
8. Атабай Қ. «Қазақ баспасөзі» – Алматы, 2000. – 160-166 б.

Резюме

Обзор газет и журналов начало XX-го века. Короткие справки о журналах «Газета Туркестанского Вилаята», «Айкын».

Summary

Review of newspapers and magazines beginning of the twentieth century. Short abstract of the journals "The newspaper of Turkestan Vilayat ", "Aikyn."

КОРЕЙ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ХЯНГА ДӘСТҮРІ

Г.Б. Тоқшылықова – аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Корей әдебиеті қиыршығыстық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. Біздің заманымыздағы I ғасырдың өзінде корей мәдениеті қытай иероглифін, жазуы мен тілін қабылдады. Фонетика-лық жүйесі жағынан да, құрылысы жағынан да корей тіліне мүлде ұқсамайтын қытай иероглифі тіпті XX ғасырдың басына дейін корей жазу мәдениетінде емін-еркін қолданылып келгені белгілі. Қытай иероглифімен бірге оның дыбысталуы да енгенімен, көп ұзамай ол корей тілінің фоне-тикалық жүйесіне сәйкес өзгеріске ұшырады.

Корей әдебиетіндегі поэзиялық және прозалық туындылар қытай тілінде жазыла бастады. Қытай тілінің корей елінде үстемдік алғаны соншалық, ол XIX ғасырдың соңына дейін ресми түрде барлық маңызды деген құжаттардың, әдебиеттің, тарихи және философиялық трактаттардың «мемлекеттік тілі» болып саналды. XV ғасырда қытай иероглифтерінің негізінде корей тілінің дыбыстарына дәл келетін, дыбыстық таңбалануы өте жеңіл өзіндік корей жазуы, ұлттық жазу ойлап табылғанына қарамастан, қытай тілі XIX ғасырға дейін «жоғарғы тіл», мемлекеттік тіл ретінде танылды. Корей мәдениетінің дамуында екі түрлі: ақсүйектік және халықтық бағыт болды. XV ғасырда корей алфавитін (1443 жылы корей ұлттық жазуы – хангыль) қабылдағаннан кейін де феодалдық ақсүйектер конфуцийшілдікті ұстанды, ұлттық жазуды менсінбеді, тіпті қарапайымдылығына, оңайлығына қарап бұл жазуды «әйел» деп атады [1, 11]. Ақсүйектер өз талғамы мен сұраныстарына тек қытай иероглифтері ғана толық жауап бере алады деп түсінді. Тарихи, діни-философиялық, беллетристикалық шығармаларды қытай иероглифтерімен жазды. Билеуші таптың кей өкілдері ғана халық арасындағы идеология, үгіт-насихат үшін ұлттық жазуды пайдаланды. Корей ақын-жазушыларының көпшілігі қытай ақындарының өлеңдерінен үзінділерді жиі алып отырды. Тіпті, бұл тәсіл поэтикалық шығармаларды безендіреді деген ұғым да болды. Корей суреткерлері әсіресе қытайдың тан поэзиясын үлгі тұтып, оны әдемі, керемет поэзия деп жоғары бағалады.

Демек, о бастан-ақ корей әдебиеті екі тілде жазылды. Әуелгіде корей тілінде және қытай тілінде жазылған туындылар бірдей қабылданып жүрді, бөлінген жоқ. Бөліну кейінірек басталды: корей тілінде жазылған туындылар «төменгі», ал қытай тіліндегі туындылар «жоғарғы» деп танылды. Жергілікті мәдениетке байланысты мәтіндерді жазу үшін – корей тілі қолданылса, рес-ми, тарихи туындыларды жазу үшін – қытай тілі қолданылып отырды. Ал туған тілді кемсітіп, оны дөрекі, тұрпайы деп қарау Ли династиясы кезінде шарықтау шегіне жетті. Өлем әдебиетінің көрнекті саласы болып табылатын француз әдебиетінде XVII ғасырда жанрларды «жоғарғы» және «төменгі» деп бөлу қалыптасқан болатын. Онда тек қана үстем тап өкілдері: корольдар, ақсүйектер, қолбасшылардың өмірі мен тіршілігі «жоғарғы» жанрға жатқызылған трагедия мен одаларда көрініс тапса; төменгі тап өкілдері: жұмысшылар, қолөнершілер, қарапайым адамдар тірлігі «төменгі» жанрдан саналатын комедия, элегиялық туындыларда ғана көрініс тапқан бола-тын. Бұл – әдебиеттің өмір сүріп отырған қоғамына қарай саясаттың ықпалынан шыға алмайтын-дығының жарқын бір көрінісі. Мұндай жағдай бізге де таныс, ана тіліміздің әлі күнге еңсесін тік-теп көтере алмай келе жатқандығы ешкімге таңсық емес. Корей тілі де осындай қағажуларды көп көріп, көп уақытқа дейін қытай тілінің көлеңкесінде қалып қойды. Соның салдарынан, корей әдебиетінде көзі

ашық, оқыған адамдардың арасында корей тілінде жазу қарапайымдылық, нағыз әдебиет тек қана қытай тілінде жазылу қажет деген түсінік қалыптасты. Бірақ, ұлттық жазу пайда болғаннан кейін Ли әулеті билеуінің екінші жартысында көптеген қаламгерлердің шығармалары қытай тілімен қатар ішінара корей тілінде де жазыла бастады. Тіпті, кейбір әдебиетшілер өз қаламдастарынан өзге тілді дәріптей бермей, туған халқының құндылықтарына көңіл бөлді талап етті. Әдебиет болмысты, ұлттың өмірін шынайы бейнелеуі қажет деп тапқан корей оқымыстылары қытайлық ежелгі үлгілерге көзсіз, шектен тыс елікті бермеуге, корей оқырмандарын ежелгі қытай өмірін ойдан шығарып жазған корей жазушылары шығармаларына сенбеуге шақырды. Сол үшін корейдің конфуциандық жазушыларының эпигондық әдебиетіне қарсы күреске шықты [1, 13].

Қытай өркениеті Кореяға конфуцийшілдік пен доасизмді әкелді. Қытай арқылы буддизм келді. Жатжерлік оқымыстылар мифтер мен ритуалдарда тұнып тұрған жергілікті мәдени түсініктермен байланысқа түсті. Буддизм халық арасына сіңіп кетті, келе-келе ол корей дәстүрлі мәдени мәтін-дерін сақтаушы да болды. Буддалық тәлімгерлердің ықпалымен ежелгі ритуалдық өлеңдер, миф-тер мен аңыздар жазылып алынды. Жазумен қоса, корей әдебиеті қытайдың прозалық және поэзиялық жанрларын да қабылдады. Әрбір жанрдың өзіндік атауы мен таңбасы болды. Поэзияда чольгу (қытайда цзюэцзюй), юльси (қыт. льюши), акпу (қыт. юэфу); ал прозада – чон (қыт. чжуань), ки (қыт. цзи), соль (қыт. шо), нок (қыт. лу) жанрлары пайда болды. Әдебиеттегі дәстүрлі роман, повесть, новелла секілді жанрлар корей әдебиетінде болған жоқ. Корей поэзиясында корей тілінде жазылған туындылар өзіндік жанрлық атауларын сақтап қалды, олар қытайдың да, еуропаның да жанрлық жүйесіне енбеді. Мәселен, сиджо – қысқа өлеңдер, каса – поэма типтегі көлемді өлеңдер. Соның ішіндегі ең маңыздысы әрі көнесі – хянга өлеңдері болып табылады.

Хянга – иду тәсілімен (*иду тәсілі – корей тілінің сөздері мен грамматикалық көрсеткіштерін фонетикалық таңбалау кезінде қолданған қытай иероглифтері*) корей тілінде жазылған, класси-калық корей поэзиясындағы әдеби жанрлардың бірі. Корей әдебиетіндегі жапондық хайку стилі-мен жазылған сиджо немесе Чосон әулеті кезеңінде ерекше қарқынмен дамыған каса жанрлары-мен салыстырғанда хянга жанрының өзіндік ерекшеліктері бар.

Хянганың 25 өлеңі сақталған. Олар екі буддалық жинақта: 11 өлеңі – «Кюне өмірінде», 14 өлеңі – «Үш мемлекеттің тарихи жазбаларында» қалып кеткен істер» атты тарихи ескерткіш «Самгук юсада» сақталған. Хянга өлеңдері 4, 8, 10 жолдан тұрады. 10 жолдан тұратын хянга үш шумаққа бөлінеді: екі төрт жолдан және соңғы екі жолдан. Біздің заманымызға дейін хянга әртүрлі пішін-де жеткендіктен, оның нақты өлшемі әлі күнге белгісіз болып отыр.

Корей тілінің ең ежелгі жазба ескерткіштері хянганы алғашында сэнэн-норэ немесе санвега деп атады. Хянга сөзін қазақ тіліне аударғанда «біздің өлең» деген мағынаны білдіреді, кей еңбектерде «Силла өлеңдері» немесе «атамекен жыры» деп беріледі. Қалай болғанда да ана тілін-де жазылған хянганың туған жер әуендері екені түсінікті. Хянганың «біздің өлең», «атамекен жыры» деп аталуы тегін емес. Себебі қытай иероглифтерімен жазу күшейіп, ханмун өлеңдері шарықтап дамығанда корей тілінде жазылған корей әдебиетінің ежелгі дәстүрі – хянга елеусіз қалды. Оны үнемі қытай поэзиясындағы Тан мемлекетінің поэзиялық туындылары – танси жан-рына қарсы қойып келді.

Хянга – «туған елдің әуені», «ана тілінде жазылған өлеңдер». Бұл Корей түбегінің оңтүстік-шығысында орналасқан, сонан VII ғасырда бүкіл түбекті өзіне бағындырған (VII-X ғғ.) Силла дәуірінде кеңінен тараған поэзияға берілген жалпы атау. Хянга өз кезегінде қытай тілінде туған поэтикалық туындыларға қарсы бағытталған дүние болғандықтан, корей әдебиетінде әуел бас-тан-ақ «өзінікі» мен «өзгенікінің» арасындағы бөлінушілік қалыптасты [2, 20].

Корей мемлекеттігінің ерте дәуірінде хянга секілді ұлттық мәдениеттің үлгілерін сақтап қалғандар – буддистер болды. 888 жылы Силла үкіметі күйрей бастағанда будда тәлімгері Тэгу мен жоғарғы лауазымды шенеунік Вихон екеуі бірігіп, хянганың алғашқы жинағын шығарып, оған «Самдэ мок» («Үш ғасыр поэзиясын біріктіру») деп атау берген. Бірақ өкінішке орай, бұл жазба ескерткіштер біздің дәуірімізге дейін сақталмаған. XIII ғасырда өмір сүрген сон мектебінің будда тәлімгері Ирэннің корей тіліндегі ежелгі поэзия үлгілерін жинап, жарияламақ болған ниетіне қарап зерттеушілер, осы ғасырдың өзінде «Самдэ мок» жинағының жоқ болуы мүмкін деген бол-жам айтады. Хянга өлеңдері алғашқы үлгілерінің

пайда болу кезеңін зерттеушілер VI-IX ғасыр-лар деп көрсетеді. Олардың қатарына «Содон туралы өлең» («Содонга») – Пэкче мемлекетінің билеушісіне айналған жас бала туралы; «Мыңқолды Кваным туралы өлең» («Кванымга») – соқыр баланың көз жанарын қайтарып беруін өтінген жыр т.б. жатқызады. Фольклорлық сарында жазылған хянгалар «Чхоеннің өлеңі», «Гүлдер туралы өлеңдер» деп танылса, корей әдебиетін зерттеуші ғалым М.Никитина «Хваран Кипх туралы өлең», «Туя ағашы туралы өлең» атты хянгаларды корей поэзиясындағы ең алғашқы пейзаждық туындылар деп санайды. Сондай-ақ ғалым «Хваран Чукча туралы өлең», «Хваран Кипх туралы өлең», «Кедр туралы өлең» атты хянгалар мәтінінің анағұрлым толық сақталғандығына және кейінірек туғанына қарап, бұл жекелеген авторлардың шығармалары болуы ықтимал дейді [3, 388].

Хянганың өркендеп дамуы біріккен корей мемлекеттігін күшейту кезеңімен тұспа-тұс келді. Өлеңдердің шығуы мен орындалуы ерекше әлеуметтік ұйым хваранмен байланысты болды. Хваран – әкімшілік пен әскерилерге адамдарды басқару ісін үйрететін ұйым, сонымен бірге ақын-абыздардың да қызметін атқарды.

Хянга – корей мемлекетін құрушылар туралы тарихи аңыздар мен ежелгі ритуалдық өлеңдерден туды. Хянга өлеңдерінде әлемді тану, түсіну мен ондағы хаос пен космостың өзара әрекеті моделі көрініс тапқан. Ежелде поэтикалық сөздер магиялық қызметке ие болды. Поэтикалық сөз космос әлеміндегі тәртіпті сақтау керек. Хянганы ритуалды өткізу үдерісінде абыз-ақындар шығарды. Ритуал прозалық мәтіндерде толық суреттелді, ал салт-жораларда басты орынды өлең алды. Әрине, ритуалдар көп болуы мүмкін, бірақ олардың бәрі бір ғана айқын мақсатқа ие болды: әлемде үндестіктің бұзылмауын қадағалау, демеу мақсаты болды. Салт-жораларды ұжымдағы маңызды тұлғалар: хваран, мәдени дәстүрді сақтаушы абыз, буддалық монах-ақындар (буддалық монахтар абыздық қызметті де атқарды) жүргізіп отырды.

М.И. Никитина хянга өлеңдерінің маңызын былайша түсіндіреді: «Поэзия жеке тұлға, қоғам, космостың арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесін талдап, қарастырды, сол үшін ақын табиғат пен социумда тәртіпті орнатуға қабілетті, сөз өнерін меңгерген маңызды тұлға ретінде алға шығады. Қиыр Шығыстың дәстүрлі мәдениеті үшін табиғат пен социум бір-бірімен тығыз байланысты болды, ал сөз шебері осы екі әлемнің арасында делдал, сарапшы қызметін атқарды. Поэма-дағы ең сүйікті тақырып табиғат болды, бірақ корейдің пейзаждық лирикасында біз қираудың, бүлінудің немесе апаттың суретін кездестіре де, таба да алмаймыз. Себебі мұнда табиғат үнемі өз қалпында, өзінің мерзімдік ауысуларымен табиғи ырғағында, толық үндестікте өмір сүреді» [4, 26]. Корей халқы табиғатты ерекше қастерлеп, оған үлкен махаббатпен, жауапкершілікпен қарады. Олар табиғат үніне құлақ түрді, оны түсіне білді. Табиғатты қадірлеу адамдарға бостандық берді, адамның ішкі жан-дүниесінің, ішкі әлемінің тәуелсіздігіне әкелді.

Шын мәнінде корей әдебиетінде қандай да бір тартыстың трагедиялық шешімі жоқ. Көркем туындылардағы әрекеттің көпшілігі даму бастауын хаостан алғанымен гармониямен аяқталады, ал шығарманың кейіпкері космоспен байланысты болса «қайырымды», хаосқа қатысты болса «жауыздар» деп бөлінеді. Дәстүрлі прозадағы қайырымды кейіпкерлер өз қарсыластарына қарсы шығып, белсенді әрекеттер жасамайды, олардың мақсаты – «өз табиғатын» сол қалпында, таза күйінде сақтау. Жауызды жазалап, адамгершілікті бағалау билеушінің қолында.

Ғалым А.Ф. Троцевичтің көрсетуінше хянга мәтіндерінде екі адам: орындаушы мен адресат болады. Егер әлемдегі үндестік бұзылса орындаушы соны қалпына келтіруші, тәртіпті сақтаушы қызметін атқарады. Ритуалдың ішіндегі ең маңызды сәт адресаттың таңдауы болып есептелді, себебі адресат таңдауы дұрыс болса, ритуал сәтті өтеді. Адресат, талап бойынша «маңызды тұлға» болуы қажет, ол космостың күшіне ие, ұжымның тұтастығы мен амандығын ойлаған «үлкен» болады. «Самгук юсада» ритуалдың бірнеше типі көрініс тапқан. Олардың кейбірі жергілікті мифологиялық және шамандық дәстүрлермен байланысты болса, кейбірі буддалар мен бодхисат-твандарға арналған. Буддалық хянга «үлкен» мен «кішінің» ритуалдық қызметі жөніндегі жергілікті түсініктер негізінде құралады [2, 21].

Ритуалдар мен хянга мәтіндерінде негізгі көңіл «үлкеннің» «келбеті» деген ұғымға бөлінеді. «Келбет» түсінігі «үлкеннің» нақты физикалық сапасын (сұлулық, денсаулық), сол сияқты адами қасиеттерін білдіреді. А.Ф. Троцевичтің талдауына жүгіне отырып, хянга өлеңдеріндегі бірнеше ритуалдарды баяндап көрейік:

«Билеуші Кендок-ван. Чхундам ұстаз. Ерекше қадірлі Пхехун» (Силла дәуірінде, 742-764 жыл-дар арасында Кендок билік жүргізді) деген атаумен берілген хянгада үлкеннің дұрыс тәртібі және социумдағы гармонияны сақтаудың ритуалы сөз болады. 3 айдың 3 күні астананың шығыс қаппа-сында орналасқан павильонда отырған Кендок билеуші өзіне «жақсы киінген» монахты әкелуді бұйырады. Жанындағы қызметшілері қатаң мәнерде киінген, жаны ізгі монахты әкеледі, бірақ билеуші оны ұнатпайды. Ол оң жақтан шыққан қолында шиіе ағашынан жасалған дөңгелек кәрзең-кесі, үстінде сырып тігілген киімі бар монахты жанына шақырады. Монах өз есімі Чхундам екенді-гін, әр жылы 3 айдың 3 күнінде және 9 айдың 9 күнінде ол Намсан тауына барып, шай дайындап, оны Майтрейеге апарып беретінін айтады (Майтрейе – будда мифологиясындағы әлеуметтік тәр-тіптің буддасы, ол әлемді әділ буддалық билеуші басқарған кезде келеді). Кендоктың сұрауы бойынша Чхундам оған шай демдеп береді. Кендок бұл монахтың «Кипх хваранды құрметтей-мін» деген хянғаны шығарғандығын білетін, сондықтан одан елді татулықпен қалай басқаруға болатындығы жөнінде өлең шығаруын өтінеді. Монах оған «Елді татулықпен басқару туралы өлең» шығарып береді. Онда былай делінген:

Мемлекет – әкем,

Оған тәуелді – сүйікті анам,

Қол астындағылар – кішкене балалары.

Ал егер балаларды сүю керек деп ұқсақ

Олар да өмірін босқа өткізіп жүрген адамдар

Оларды тамақтандырыңдар да – басқара беріңдер!

«Бұл жерді тастап, біз қайда кетеміз» деп ойлайды сонда олар [2, 22].

Көріп отырғанымыздай, хянға 8 жолдан тұрады, ұйқасқа құрылмаған, негізгі айтайын деген ой алдыңғы орында тұрады. Бұл хянғаның мәнісіне тоқталатын болсақ, ол көктемнің соңғы айында мол өнім алу үшін жасалатын ритуал кезінде, яғни 3 айдың 3 күнінде туып отыр. Ритуалды орын-даушы – оңтүстіктен келе жатқан монах. Киімінде де белгі бар, ол инемен сырылып тігілген. Ал ине – корей халқының түсінігінде күннің әмбебап белгісі. Сонымен қоса, монахтың оңтүстікпен және күннің белсенділігі мен көп өнім беруді сұрайтын көктемгі және күзгі ритуалдармен байла-ныстылығы оның ұжым үшін маңызды ритуалдарды орындаушы, жоғарғы күштермен байланыс жасайтын орындаушы-абыз екендігін білдіреді. Чхундамның қолына ұстағаны қоңыр түсті кәр-зеңке, миф бойынша қоңыр түсті ыдыс ұстау өндірушінің, молшылықтың белгісін береді. Билеу-шінің ритуал өткізу үшін таңдаған монахы солярлық өндіруші сипатына ие. Бұл сипаттаулардың бәрі Чхундамды көктемгі ритуалдың негізгі орындаушысы ретінде таңдап алуға, оған әлемді үй-лесімділікпен, татулықпен басқару жөнінде хянға шығаруды тапсыруға мүмкіндік береді [2, 23].

Үлкеннің келбетін жөндеу ритуалы төмендегі хянгада көрініс тапқан. Билеуші Хесон-ван әлі бала, мұрагер болмаған кезінде досы Синчхунмен шашка ойнап отырып: «егер мен сені ұмыта-тын болсам, онда кедр ағашы өз бейнесінен айрылды дегенмен бірдей», деп оны ешуақытта ұмытпайтындығын айтып сендіреді. Бірақ билік басына келгеннен кейін өз уәдесін де, досын да ұмытып, Синчхунға ешқандай қызмет бермейді. Бұған қатты налыған Синчхун ренжіп, досына арнап өлең шығарады да, өлең мәтінін кедр ағашына іліп кетеді. Көп ұзамай ағаш қурап қалады. Сонда Хесон өз қызметшісін жіберіп, ағаштың қурап қалу себебін біліп келуді тапсырады. Қыз-метшісі Синчхунның әлгі өлеңін тауып алып, оны билеушісіне әкеп береді. Істің мән-жайын бір-ден ұққан Хесон дереу Синчхунды сарайына алдырып, оған жақсы қызмет бергенде кедр ағашы қайтадан тіріліп, көктей бастайды. Бұл хянғаның мәнісі: мұнда мәңгі өзгермейтін, тұрақты кедр ағашына тұрақсыз билеушінің келбеті қарсы суреттеледі. Билеушінің тұрақсыздығы әдептіліктің нормасы бұзылғандығын білдіреді. Билеушінің тұрақсыздығы табиғатқа да жайсыз әсер етіп, кедр ағашы қурап қалады, өзен суы лайланып, оған түскен айдың сәулесі бұлдыр боп көрінеді. Хянға өлеңі «үлкен» мен «табиғат» бір-бірімен тығыз байланысты деген ұғымды тағы бір растай-ды. Хянға мәтінін оқығаннан кейін «үлкен» – билеуші Хесон-ван өз әрекетін жөндейді.

Келесі «Енчжэ ұстаздың қарақшылармен кездесуі» деген хянгада жауды қуу ритуалы суретте-леді. Қартайған шағында Енчжэ ұстаз тақуа болу ниетімен Намсан тауларына аттанады. Жолда ол 60 қарақшының қолына түсіп қалады. Қарақшылар оны өлтірмек болғанда табиғатынан көңіл-ді жүретін Енчжэ жалаңдаған, ажал отын шашып тұрған жау қылыштарынан еш қорықпайды. Оның бұл әрекетіне таңырқаған қарақшылар атын сұрайды.

«Енчжэ» есімі өздеріне жақсы таныс қарақшылар одан хянга шығаруды талап етеді. Енчжэнің табан астында шығарған хянгасының терең мазмұнына риза болған қарақшылар оған әдемі өрнектері бар екі жібек мата береді. Олар-дың бұл әрекетіне рахаттана күлген Енчжэ: «Жер астындағы тозақтың тамыры – дәл осы байлық-қа қызығудан басталатындығын мен жақсы білемін. Сондықтан да мен жан баласы жоқ тауға кетіп, өмірімнің соңына дейін сонда тұрғым келеді. Мына жібекті алмаймын» деп сыйлықтарын кері қайтарып береді. Ұстаз сөзінің ақиқаттығына тәнті болған қарақшылар бәрі бір ауыздан қару-жарақтарын тастап, шаштарын тықырлап алғызып, оның шәкіртіне айналады. Ұстаздары-мен бірге олар мәңгілікке Намсан тауларына кетеді. Бұл хянганың мәнісі: әлемдегі тәртіпсіздікті (қарақшылардың бассыздық әрекетін) жойды, үлкен мен кішінің (ұстаз бен қарақшылардың ара-сында) қарым-қатынасында гармония орнатты.

Хянганың тууы мен орындалуы Силла дәуіріндегі ритуал – әлемдік тәртіпті сақтаушы, әлеу-меттік маңызды тұлғаның ролі жөніндегі түсініктерінен туған. Силла мемлекеті құлап, Коре мем-лекеті құрылғанда хянга және онымен байланысты ритуалдар пайдаланылған жоқ. Себебі Силла-дан кейін келген Коре әулеті қытай мәдениетін, дәстүрін үлгі тұтты. Бірақ, хянга өлеңдері ұмы-тылған жоқ. Жергілікті мәдени дәстүрлер ішінара корей тілінде шығарылған Коре өлеңдерінде көрініс тауып отырды. Ол мәтіндер ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып жетті.

Хянга – халық өлеңдерінің негізінде туып, корей қоғамдық өмірінде үлкен роль атқарған поэзия. Хянга еңбек үдерісінде, барлық дәстүрлі (календарлық) мерекелерде айтылды. Халықтың хянга өлеңдеріне деген сенімі күшті болды. Ел басына қандай да бір қиындық заман туғанда, табиғи апат немесе адам баласы қатты ауруға шалдыққанда, тағы да басқа жағдайларда олар хянга өлеңдеріне жүгініп отырды. Ел арасында хянганың ролі күшті болғаны соншалық, оларды адам бойындағы ауруды қуу үшін әндетіп оқыды, хянга мәтіндерін жаман аруақтарды қуу мақсатында қабырғаларға іліп қойды. Яғни, халық түсінігінде хянга «аспан мен жерді қозғалта алды, аруақтарды қашырды», тіпті бірде-бір «Шицзин одаларына» мұндай қасиет бітпеген деп түсінді [3, 398].

Силла дәуірінде хянга мемлекеттік және мәдени құндылық деп танылды. Корей тіліндегі поэзия – хянга халық тұрмысында ғана емес, буддалық рәсімдерде де кеңінен қолданылды. Ол тіпті буддалық рәсімдерде қолданатын, бірақ тыңдаушыларға түсініксіз санскриттік және қытай өлең-дерін ығыстырып шығарды деп айтуға болады. Корей халқының өз тілінде жазылған поэзиясын ерекше қастерлегені соншалық ол ұлттық рухани ұлы құндылық, ұлттық мақтаныш болып таныл-ды. Осыдан келіп, хянга өлеңдерін насихаттау, оны барлық елге тарату, таныту, аудару мәселесі туындады. Көптеген корей ақындары хянга өлеңдерін қытай өлеңдеріне салып аударды. Корей әдебиетінде хянга дәстүрінің кейбір элементтерін бойына сіңірген сиджо, каса, кае секілді поэ-зиялық жанрлар пайда болды.

1. Тэн А.Н. *Корейская классическая проза XVII-XVIII вв.* // В книге: *Корейская литература. Сборник статей Ан СССР. Институт востоковедения. Издательство Восточной литературы.* – М., 1959.

2. Троцевич А.Ф. *История корейской традиционной литературы (до XX в.). Учебное пособие.* – Изда-тельство Санкт-Петербургского университета. 2004.

3. Никитина М.И. *Поэтическое слово в корейской культуре.* // В книге: *Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии.* – М., 1977. – С. 387-402.

4. Никитина М.И. *Корейская поэзия XVI-XIX вв. в жанре сиджо.* – СПб. 1994. – С. 306.

Резюме

В этой статье говорится о жанре хянга в корейской литературе.

Summary

In this article devoted of genre khynga in Korean literature.

Қ.ЖҰМАДІЛОВТІҢ «СОҢҒЫ КӨШ», «ТАҢҒАЖАЙЫП ДҮНИЕ» РОМАНДАРЫНДА КӨРІНІС ТАПҚАН ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

А.Әзизова – магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қай халықтың болса да, оның ертеден келе жатқан өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі болады. Салт-дәстүрлер сол халықтың мінез-құлқын, қасиеттерін таныта алады. Мысалы, қазақтарға тән бауырмалдық, ақжарқындық, қонақжайлық. Әрине, бұл қасиеттер басқа халықтарда да кездеседі. Бірақ бұл қасиеттер әр халықта әр қырынан көрініс береді. Сонымен ұлт-тардың салт-дәстүрлеріндегі мінездері мен қасиеттері бір-біріне ұқсап, бірін-бірі толықтырады.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері осы ұлттың мінез-құлқын, қасиеттерін көрсетеді. Кейбір салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары сол халықтың тұрмысына, тәрбиесі мен мінезіне, сеніміне, ырымына қарай қалыптасып, келеді. Қазақта «Алты жыл аш болсаң да, атаңның салтын ұмытпа» деген мақал бар. Той-думандарда, жиындар мен мерекелерде орындалатын осы қазақ халқының салт-дәстүрлері оның ұмыт болмағанын паш етеді.

Романдық эпос тұрмысқа тікелей қатысты болғандықтан онда осындай әлеуметтік-тұрмыс көріністерінен хабар беретін салт-жоралар мол. Халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын көптеген ақын-жазушыларымыздың еңбектерінен, көркем шығармаларынан, биографиялық шығармаларынан кездестіре аламыз. Әр кейіпкердің іс-әрекетін әдет-ғұрып, салт-дәстүрлермен көркемдей отырып, оқырман жүрегіне жылы жеткізе білген шебер жазушыларымыз аз емес. Осы жерде Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» романын ерте кезден бері қазақтың ауыз әдебиетінде кездесетін романдық-эпостық жырлармен салыстыра отырып талдасақ та болады. Себебі бұл романда да ауыз әдебиеті жырларында кездесетін түрлі салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ырым-жоралғылар молынан кездеседі, кейіпкерлерінің тағдырларынан да ұқсастықтар табылып жата-ды. Сол салт-дәстүрлердің бірнешеуіне тоқтала кетсек. Бірінші сөз болатын үйлену мен адамды жерлеуге байланысты өткізілетін салтқа тоқталсақ. Үйленуге байланысты қазақта түрлі ырым-жоралғы, ежелден келе жатқан дәстүрлеріміз жеткілікті. Соның бірі романда кездесетін әменгер-лік. Әменгерлік дегеніміз – атастырылып, қалыңмалы төленіп қойған қалыңдықтың немесе жас келіннің күйеуі қайтыс болған жағдайда артта қалған жесірді күйеуінің ағасына немесе інісіне қосуы. Қазақ халқының әменгерлік ғұрпын өлген туысының ошағы өшпесін, оның балалары жетімдік көрмесін, мал-мүлкі талан-таражға түспесін деген ізгі ниеттен туған ғұрып деп түсінгеніміз жөн. Романда Нұғыман байдың отбасы туралы сөз болғанда қазақтың ежелгі салты әменгерлікпен жолығамыз: «Дүрия да, Сәлім де Нұғыманның кіші әйелі Сақыпжамалдан туғанды. Бәйбі-шеден туған қыздар әлдеқашан ұзатылған. Жалғыз ұл бар еді, ана жылы азамат болған кезінде көкпар тартып жүріп, аттан жығылып өлді... Оның Керей ішінде қалыңмалы төленіп, әне-міне аламыз деп жүрген қалыңдығы бар-тұғын. Өлгендей бақытсыздықтан кейін екі жақ кезек арба-сып, көп сөйлесіп жүріп, ақыры жетіп отырған жесірді Нұғыманның кіші ұлы Сәлімге қаратып еді. Өткен жылы жайлау үстінде құдалыққа көп адам барып, келінді отаулап алып келген». Ал осы кездегі Сәлімнің жас шамасы да айтылып кетеді: «...дәл осы кезде жұрттың назарын өзіне аударып, сары ала қамшыны ат қып мінген, сегіз-тоғыз шамасындағы бір бала даладан тасырлата шауып келді... Үстінде кестелі барқыт мешпет-шалбар, басында үкілі тақиясы бар бұл бала – Нұғыманның жалғыз ұлы Сәлім болатын. Үй толы кісіні елең қылмай, келе-ақ әкесінің мойнына асыла кетті. – Ой, ақымақ, мына үлкен кісілерге сәлем берсейші, – деді Нұғыман ыңғайсызданып. – Ұят-ай, сені де үйленген жігіт дейді-ау?..» [6, 245]. Әменгерлік дәстүрмен баланың жас шама-сына да қарамау ежелгі дәстүрлердің бірі еді, алайды бұл оқиғалар бергі заманда болып жатса да ескі салт-дәстүрлердің әлі де қолданыс та болуы романға арқау болып отырған елде қазақы ескі дәстүрдің қаймағы бұзылмай, сол күйінше сақталып келе жатқанының белгісі деп түсінеміз.

Сонымен қатар романды оқи отырып кісі есімін ырымдап қою дәстүрін атап айтар болсақ Қанағат бидің әкесі Күдерінің есімін қойған кезді көреміз: «Ай артынан ай, жыл артынан жылдар өтіп жатты. Ысмайыл «бұл дүниеден, шынымен-ақ, тұяқсыз өтем бе?» деп жүргенде Айтолқын жүкті болып, шекесі торсықтай тағы бір ұл табады. Ысмайыл ат шаптырып, той жасап: «Күдерім-ді үзгенде жанған шырағым ғой» деп жаңа туған нәрестенің атын Күдері қойған екен» [6, 184].

Ат регеу. Ол – адамды сыйлауға арналған ізеттілік әдет-ғұрып. Ұлттық болмыс бойынша әйел-дер атасына, қайнағасына, қайнысына, қайынсіңілісіне атын атамау үшін қосымша ат қояды. Мұны ат тергеу деп атайды. Мұндайда қойылатын аттардың кейбірі мынадай: «Мырза қайнаға», «бай атам», «би аға», «тентегім», «еркежан», «шебер шешей», «ақ әже», «сырғалым», «шашбау-лым». Жеңгелері қайны-ларына әзілдеп, бойлары тапал болса «сұнғақтым», жайбасар болса «жүйрігім» деп те ат қояды. Халқымыздың осы бір ежелден келе жатқан дәстүрі Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» роман-дилогиясында да көрініс табады. Естайдың жеңгесі «Молда жігіт» деп атай-ды, себебі Естай жастайынан білім қуып, қалада оқиды. Сонымен қатар, шығарма кейіпкерлері Дүрияны жеңгесі Торғын «Бикеш» деп атайды. Осындай жеңгелердің қайны, қайынсіңілілерін, қайынағаларына ат қою дәстүрі жазушы шығармаларында молынан кездесіп отырады.

Арыздасу. Бұл фәнидегі (өмірдегі) тататын дәм-тұзы таусылып, өмірден өтіп бара жатқан ғаріп отбасымен, туған-туыстарымен, көрші-көлем, дос-жарандарымен соңғы рет тілдесіп, хош айтысады. Мұны арыздасу деп атайды. Арыздасуда бақилық болғалы жатқан пенде біліп, білмей жасаған қателік, күнә, кінәлары үшін жи-налғандардан, олар одан кешірім сұрайды. Бұл дәстүрді де жазушы шығармаларынан көре аламыз, дәл осы дәстүрді шығармада қолдана отырып, «Соңғы көш» шығармасы атауының шығу поэтикасын нақтылап көрсетіп кетеді. Қанағат бидің өмірден өтер алдында ағайын-туысын, балаларын, жан жарын қасына шақырып, хош айтысады, сол кезед ұлы Естай мен туған ұлындай болып кеткен Нұрбекке былай дейді «...жақында бір түс көргенін, түсінде Батысқа қарай жөңкіле көшіп бара жатақан елді көргенін айта келе «осы ел баяғы сендер келген ізбен Атамекенге қарай қайта жөңкіле көшетін сияқты, осы қазақтың соңғы көші болатын шығар. Егер де сондай бақытты күн туар болса мына елге өзің бас-көз болып, Атамекенге аман-есен алып өтерсің, балам!» – дейді Нұрбекке қарап. Дәл осындай өлер алдында хош айтысып, арыздасуды шығарманың басында Қанағат бидің әкесі Күдері бидің өмірден өтер алдында аға-йынмен соңғы тілдесуінде көреміз. Күдері би Балжанға «балам, өзінді туған еліңе, ағайын-туысы-ңа апарып табыстырамын деп уәде берген едім, әттең, орындай алмай барамын, баламдай болып кетіп еді...» деген көрініс те бар шығармада.

Ат тұлдау. Ер адам қайтыс болғанында мініп жүрген атының жалқұйрығын күзеп, оны бос жібереді де, өлген адамның жылында сол атты әкеліп сояды. Бұл дәстүрді ат тұлдау деп тұлдай-ды. Романда Қанағат бидің тұлпарын, би қайтыс болғаннан кейін жалқұйрығын күзеп, бір жыл-дан соң жылдық асында атты сояды.

Шығармада тағы да ырым-жоралғылардың қолданылуы жағынан көңіл аударарлық әйел дүниеге сәби әкелер кезде жасалатын ырымдардың да көрініс табуы: «...Бір-екеуі Ғалияның қасында қалып, өзгесі қазан-аяқ жақты айналдырып жүр. Лезде самауыр қойып, ет турап, «жарысқазан» жасаудың қамына кіріскен. Қазақтың ырымы бойынша, қуырдақ піскенше толғат-қан әйел де босанып қалуға тиіс. «Бәрі де осы қуырдаққа қарап тұрса, тезірек піссін» деп Естай отын жарып, су әкеліп, зыр жүгірді. Көрші әйел бір табақ етті қазанға салып, қуыра бастады... – Қара қазан бұрын пісе ме? Қара қатын бұрын туа ма? – деп дауыстады, жан-жағына қарап. – Әри-не, қара қатын бұрын туады...» [6, 492] Осы жерде де әйел босанар алдында жасалатын бірнеше ырымдар жасалады, бұлардың бәрі қазақтың ежелден келе жатқан, фольклордың бір бөлігіне айналған салт-дәстүрлері болатын.

Осындай зерттеулер жүргізе отырып жазушының шығарманы жазу барысындағы фольклорлық дәстүрлерді қолдануының ерекшелігін байқаймыз. Жазушы өз көаламынан туған туындыларында салт-дәстүр, ырым-жоралғылырамен қатар фольклорлық әстүрлердің бірі – мифологиялық көрініс – түс көру, оны жори отырып болашақты болжау әдістерін де кеңнен қолданады. Екі том-дық романда бірнеше бас кейіпкерлердің болашағы түс көру, соны жору арқылы көрінеді. «Бір қызық, шырма-шату түс көрді... Баяғы жас кезі екен дейді, бостандықта жүр екенмін дейді. Ауыл үстінде Қаражалда отырған тәрізді. Бұл бір топ адаммен Ақтасты кенерлеп, Қайрақтыны жайлаған Шөтік ішіне қайындап барған екен дейді... Қыздардың арасында ақ үкісі бұлғақтап, Күміс те келе жатқан-дай. Осы қызға баяғыда бір рет үйленген сияқты едім деп ойлайды. Енді бір мезетте асыр салып жүгірген балалардың ішінен өзінің екі ұлы Үрістем мен Дастанды көреді. «Бәсе, мен Күміске әлде-қашан үйленгенмін, мынау менің балаларым ғой», – Нартай ішінен. Әбден сағынған ұлдарына құшағын жайып тұра ұмтылады. Бірақ ана екеуі «көкелеп» келіп мойнына асылудың орнына, қаш-қақтап жоламайды. Мұны танымайтын сыңай көрсетеді... Енді бір қараса, қолына ұстап келе жатқан-ны көкпар емес,

жарқылдаған қайқы қылыш болып шығады. Соңында қапталдай шапқан елдің қолында да бір-бір қылыш... Оқ жаңбырдай жауып тұр екен дейді. «Баймұрат! Баймұрат! Азаттық үшін, туған ел үшін алға!» деп айқайлағысы келеді, бірақ үні шықпайды. Кенет дауыстары жер жарып, соңында ұрандап келе жатқан жұрттан да ешбір сарбаз қалмапты. ... Кенет қалың түнек-тің арасынан мылтығын кезей ұстаған жау солдатты шыға келеді. Жеңіске мастанған жау күлкісінен жексұрын не бар екен дүниеде? «Атсайшы енді, иттің баласы! Не қып тұрсың?» деп ақырады зығырданы қайнаған Нартай... Ол өз даусынан өзі шошып оянады. Ол біразға дейін жаңағы көрген түсін еске түсіре алмай, ақыры жобасын құрастырғандай болады. Қазақ жақсы түс көрсе, біреуге айтып жорытқанша асығады. Жаман түс көрсе, «Тәйірі, түс түлкінің боғы емес пе?» деп қолды бір-ақ сілтейді. Нартайдың қасында түс жорытатын да ешкім жоқ еді. Не үшін екен, соңғы кезде осындай бір түстерді жиі көретін болып жүр... Өйткенмен, бүгінгі түсі ұнамады өзіне. Қан-ша ырымшыл болмағанымен, түсінде жау қолында қалуын жақсылыққа жори алмады». [4, 69]. Нартай батырдың түрмеде жатқан кезіндегі көрген түсі өткені мен бүгінін және ертеңін дәл көр-сетіп, саралап береді, ол жерде жас кезіндегі ойын-сауықты, отбасын көрсете келе, ел үшін, жер үшін жанын шүберекке түйіп шайқасқан кездерін көреді, соңында өмірінде болмаған қызық жайттарды көреді, бұл сарбаздарымен бірге қашып келе жатыр екен, бір кезде сарбаздары да жоқ болып кетеді де, өзі жау қолында қалып қояды, жау батырды атып өлтіргісі келеді. Осы көрген түстері батырдың болашағынан хабар беріп тұрғандай. Өйткені алдағы өмірінде тура осындай шытырман оқиғалар күтіп тұр еді. Өміріндегі ең жақыны, бауыр еті балаларының өзі батырды көпшілік алдындағы ашық сотта әкелерінен теріс айналып, елдің алдында әкелеріне қарсы сөз сөйлейлі, батырға бұл өте үлкен ауыр соққы болады, өзінің туған жерінде болып жатқан жиында ең болмаса құлындарымды бір көріп, маңдайынан иіскесем деп тұрған әке өз ұлын көргенде есінен танып қала жаздады: «...Бірақ Нартайдың көретін сұмдығы әлі алда екен, бұған деген жан азабының ең ауырын да аяныштысын да әдейі соңына сақтапты. Өзінің үлкен ұлы Үрістемді әлдекім қолтығынан жетектеп сахнаға алып шыққанда, Нартай есінен танып қала жаздады. Бір көріп маңдайынан иіскеуге зар болып жүрген Үрістемі ғой... Тәңірім-ау, бұған не айтқызбақ сон-да? О, қу құдай, ендігі көрсетейін дегенің осы ма еді?!.. Манадан бері сыр бермей тұрған Нартай-дың осы тұста жүйе-жүйесі босап, басы айналып, тізесі бүгіліп кете жаздады. Баласының сөзі құлағына еміс-еміс қана жетеді. – Иә, ол халықтың жауы... Сондықтан менің де жауым. Бүгіннен бастап мен оны әке деп есептемеймін. Мен – халықтың баласымын... Нартайдың құлағы шыңыл-дап, бұдан ары не айтып тұрғанын естіген жоқ. Бір заматта есін жиып қараса, ұлы сөзін бітіріп, кетіп бара жатыр екен. Ол өзін ұстай алмай: – Үрістем, құлыным... келші, маңдайыңнан бір иіске-йін! – деді даусы жер астынан шыққандай тарғылданып. Қаны қашып, қағаздай ағарып кеткен Үрістем не істерін білмей, орта жолда сенделіп тұрып қалғанды. Әлдекім қолтығынан шап беріп ұстады да, ішке қарай ала жөнелді» [4, 164]. Бұның бәрі батырдың өзі түсінде көрген оқиғалар-дың өңінде шынға айналуы еді. Өзінің бауыр еті баласының өзіне қарсы сөз айтуы әке күтпеген оқиға болды, осы жағдайды да батыр түсінде көрген. Түсінің соңындағыдай батырдың ажалы жау қолындағы қарудан болады. Елі үшін аянбай жылдар бойы жауымен шайқасқа түсіп келген батырды Қытай өкіметі батырды өзінің туған елі алдында атып өлтіреді. Қарап отырсақ романда-ғы басты кейіпкерлердің бірі Нартай батырдың тағдыры да оқырманға фольклорлық дәстүрдің бірі – түс көріп, оны жору арқылы жетіп отыр.

Жазушының басқа шығармаларында да ежелгі салт-дәстүрлер, ырым-жоралғылар жиі кездесіп отырады. «Атамекен», «Сәйгүліктер», «Дарабоз», «Тағдыр», «Таңғажайып дүние», «Көкейкесті» романдарында ежелгі дәстүрлеріміз орынды қолданылып, әрқайсысының астарында үлкен мән жатыр. Романда қолданылған салт-дәстүр, ырымдар мұныменен бітпейді, шығарманың басынан аяғына дейін қазіргі кезде біз тек қана ауыз әдебиеті туралы кітаптардан ғана оқып-біліп жүрген қазақтың дәстүрлерімен кездесіп отырамыз. Мысалы, кісі шошынып ауырған кезде ұшықтап емдеу әдісі, байдың үйіне барған бидің байдың бәйбішесіне өз қолымен қымыз құйып беріп, ол қымыздан бәйбішенің ауыз тиіп, биге қайта қымыз құйып беру дәстүрі, мақал-мәтелдердің қолданылуы, жай ғана айтылып қоймай, әрбір мақал-мәтелдер бір сюжетпен теңестіріліп, бір іс-әрекет бір мақалға теңестірілу, тек аңыздарда ғана кездесетін жын-шайтандар туралы көріністер, діни-аңыздар, тек қазақ халқының ғана емес, сонымен қатар қытай халқының да адам жерлеу кезіндегі ырымдары да шығармада өте сәтті қолданылған. Қазақ халқында ежелден келе жатқан ескі дәс-түр – өлім

кезінде айтылатын жоктау өлеңде де романда көрініс табады. Қазақ халқының ұлттық ойындарын көрсетуімен автор өзге жазушылардан ерекшеленіп отырады. Әулие-бақсыларға құдайдай сенген аңғал халықты да осы шығармадан көре аламыз. Бір сөзбен айтқанда роман-диалогия дәстүр мен жаңшылдыққа құрылған десек те болады.

1. Жұмаділов Қ. «Соңғы көш» осылай туған // *Қазақ әдебиеті*, 1981. – 11 б.
2. Жұмаділов Қ. 8 томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 536 б.
3. Жұмаділов Қ. 8 томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 504 б.
4. *Қазақ фольклорының тарихылығы*. – Алматы: Ғылым, 1993. – 325 б.
5. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ фольклорының тарихы*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 287 б.
6. Жұмаділов Қ. *Ақынның ақырғы күндері* // *Қазақ әдебиеті*. 22 желтоқсан 2000 ж. №51.

Резюме

В статье рассматриваются народные традиции, обычаи, приметы, обряды, мифологические сюжеты художественного мира известного казахского писателя Кабдеша Жумадилова. Отмечается удачное использование метода предвидения будущего через толкования сна в неразрывной связи с жизненными событиями. В статье пранализированы мифологические сюжеты и приемы их использования на материале романов «Последнее кочевье» и «Удивительный мир».

Summary

Folk traditions, consuetudes, signs, ceremonies, mythological subjects of the artistic world of the known kazakh writer Kabdesha Zhumadilova, are examined in the article. The successful use of method of foresight of future through interpretations sleep is marked in indissoluble connection with zhizennymi sobyatiyami. In the article of pranalizirovany mythological subjects and receptions them ispol'zvaniya on material of novels the «Last camp» of nomads and «Surprising world».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ «АХЛАГИ-НАСИРИ» (НАСИРОВА ЭТИКА) ХАДЖИ НАСРЕДДИНА ТУСИ

Лейла Рагими – Диссертант, институт рукописей НАНА

В творчестве одного из крупнейших ученых средневекового Востока Хаджи Насреддина Туси (1201-1274) произведение «Ахлаги-Насири» занимает особое место. Автор написал это произведение на фарси по желанию Насиреддина Абдулрагима ибн Али Мансура Мохтешема Гохестани и в его честь во время проживания в 633/1235 году в городе Гаин Гохестана.

Являющаяся первой и основной статьей книги «Тахзибул-ахлаг» на самом деле представляет собой вольный перевод с арабского языка книги Ибн Мискавеха Рази «Аттахаратул-араг». Автор при написании второй статьи «Благоразумие дома» вдохновлялся статьей Гезали «Кимья-саадет» (Химия счастья). Третья статья, то есть «Политика управления страной», представляет собой собрание теорий великих личностей. Произведение «Ахлаги-Насири» занимает особое место в ряду персоязычных книг, написанных простой прозой. Необходимо отметить, что такая манера письма по сравнению с другими стилями считается более сложной. Несмотря на то, что книга написана на фарси, тот факт, что в нем широко использованы слова и термины на арабском языке, длинные предложения, а также изложение велеречивым языком ряда вопросов об основах восточной философии, является наглядным доказательством того, что этот стиль письма труден и сложен одновременно.

Автор, говоря об основных темах книги, сначала дает об упоминаемой теме краткое и конкретное объяснение, а затем определяет его границы и предоставляет объясняющую информацию о «целях» темы.

Основной темой «Ахлаги-Насири» является «практическая мудрость». Автор раскрыл эту тему в 3 основных разделах, то есть под заголовком «Очищение морали», «Благоразумие домовитости» и «Управление страной». В целом, книга состоит из предисловия, 3 статей и

итогов.

Книга состоит преимущественно из 3 статей:

1-Первая статья: «Очищение морали» состоит из 2 частей: Первая часть – «Основы» из 7, вторая часть – «Цели» 10 глав;

2-Вторая статья: «Благоразумие дома» состоит из 5 глав;

3-Третья статья: «Правила управления страной» состоит из 8 глав.

Раздел книги, связанный с моралью, написан в 7 главах. В первой главе книги автор сообщает, что у каждой науки есть тематика, самобытный стиль и основы. Согласно Туси, «человеческие желания» представляет собой тематику науки Тахзиб (очищение морали). Из чего состоит чело-веческое желание, предел её степени совершенства, мощь и сила, пути совершенствования и основные преграды на пути достижения совершенства – все подобные вопросы составляют тема-тику науки морали.

Во второй главе книги дается объяснение «человеческого желания» или же «речевого желан-ия». Согласно Туси, суть человеческого желания заключается в самой сущности человека и обладает силой врожденного осознания, то есть чувствует сам себя, не нуждаясь в ином средстве. Произошедшее в организме изменение, все меры и деятельность возникают под воздействием и влиянием «речевого желания». Эта сущность не является телом и не может быть осознано ни одним телесным органом. Для более наглядного объяснения этого понятия автор старается дока-зать следующие 6 свойств: «Существование желания»; «Сущность»; «Несложность и простота»; «Тело и бестелесность»; «Умение познавать себя только самим собой»; «Будучи средством для всего, не познание ни одним из органов чувств».

Автор, в силу того, что «существование желания» наглядно, не видит необходимости в каком-либо доводе для его доказательства, так как каждый человек верит в существование, и не ищет никаких доводов для доказательства.

Доказывая «Сущность желания», автор пишет, что кроме Аллаха, все сущее или *cövhar* – джовхер (сущность), или же *araz* – араз (случайность). То есть если его существование зависит от другого независимого тела, такое сущее называют *araz*, нет, если сам независим и не зависит от другого самостоятельного, его называют *cövhar*. Затем приводит такой довод: так как в истине желания нет случайности свойства, то есть, обладая способностью сохранять в себе сознательные значения, она постоянно осознает новые значения, забывая остальные. Это изучение и забвение, будучи свойством случайности, дает нам такой результат, что если желание не может быть слу-чайностью, следовательно, оно сущность.

При доказательстве несложности и простоте автор отмечает 2 основных понятия – «простой» и «сложный». Желание выражает исключительно значение единства. Знаем и то, абстрактные существа не делятся на единицы (раздробляются на части). Если бы желание делилось на части, то и единицы раздроблялись бы. А о не раздроблении единицы мы хорошо знаем. И этим доказы-вает примитивность желания.

Что касается не ощущения какими-либо органами желания, его он объясняет так: «Органы чувств в силах осознать только тела и телесные предметы. Так как желание, не является не телом ни телесным, ощутить его органами чувств будет невозможно».

Автор, перечисляя силы человеческого желания в третьей главе книги, отделив его от осталь-ных сил, различает 3 вида:

1 – Растительное желание;

2 – Животное желание;

3 – Человеческое желание.

Каждое из этих желаний по отдельности также обладает несколькими силами:

1 – Сила *qaziyye* (питания);

2 – Сила *təntiyyə* (развития и взращивания);

3 – Сила воспроизводства и увеличения потомства. Сила питания растительного желания ото-бражается посредством четырех сил:

1 – Сила *cazibə* (притяжения) (прием пищи);

2 – Сила *masekə* (удержания пищи);

3 – Сила *hazimə* (переваривание пищи);

4 – Сила *dəfe təvadd* (выделение).

Сила *təntiyyə* (развития и взращивания) совершенствуется с помощью сил *qaziyyə*

(питания) и *müğäyyirä* (меняющей форму для получения пищи). Сила воспроизводства и увеличения потомства также проявляется в *qaziyyä* и в другом действии, т.н. *müsävvärä* (цветения или же оплодотворения)

1 – Сила непроизвольного чувства;

2 – Сила произвольного (волевого) поощрения;

Сила непроизвольного чувства состоит из 5 *zähiri* (внешних) и *batini* (внутренних) органов чувств, сила произвольного поощрения – из двух сил вождения и гнева.

Единственную силу, отличающую человеческое желание от других животных желаний, Туси называет «силой речи». Эта сила без нужды в дополнительных средствах, чувствует осознаваемые предметы и может отличить их друг от друга.

В четвертой главе книги Туси показывает, что человек «*äsräfi-mäxluqat*» (золото сущего), то есть самое славное из всего сущего. Затем отобразил выделение желание от тел и неживой природы и возвышение до самых высших человеческих категорий.

В пятой главе книги повествуется о совершенстве и недостатках желания, и отмечается само-бытность, то есть наличие в каждом существе только ему присущих свойств. Согласно Хаджи Насреддину Туси и у человека есть специфичные особенности, наличием которых он отличается от иных существ. Эта особенность есть сила «речи человека». Человек с помощью силы речи различает прекрасное от уродливого, хорошее от плохого, и с помощью силы воли (позволения) движется к нему (прекрасному или уродливому, хорошему и плохому). Именно с помощью этой силы поступки человека делятся на добрые и дурные деяния и, наконец, эти (добрые и дурные) деяния направляют человека к вечному счастью (если доброе деяние) или же к несчастью (если деяние дурное). Да, человек присущей ему самому силой призывается либо к счастью, либо к несчастью. Пользуясь «человеческим желанием» в правильной и достойной форме, возвышает себя до уровня совершенства. Наоборот, любая ошибка и халатность в использовании этой силы становится причиной деградации «человеческого желания» и, наконец, несчастья человека. Согласно Туси, совершенствование или деградация человеческого желания зависит от его позволения и воли. Говоря иначе, отследив верный путь, оставив позади этажи эволюции, достигнуть его высоких вершин, или же упасть в яму унижения – все во власти человеческого желания.

В шестой главе книги Туси объясняет, в чем заключается совершенство человеческого желания. Он совершенство человеческого желания делит на основе составляющих речевое желание двух научных и практических сил, на совершенство научной и практической силы. Автор указывает, что темой теоретической мудрости является совершенство научной силы, а темой практической мудрости – совершенство практической силы.

По мнению Туси, совершенство научной силы заключается в том, чтобы осознав науку овладеть просвещением, достичь до степеней существ и узнать их действительную сущность, и, наконец, достигнув считающейся источником существования всех существ абсолютную сущность, осознать мгновение *iövhid* и единения. И этим его душа, успокоившись, освобождается от оков изумления и подозрений.

Совершенством практической силы же называют адаптивное поведение человека своих возможностей и деятельности для достижения степени «нравящейся морали». После достижения вершины совершенства нравственности, человек должен заняться оставшимися двумя делами, то есть вопросами «благоразумия дома» и «управления страной». В итоге, если воля и возможности человека смогут осуществив на этой почве гармоничную деятельность, сохранить равновесие друг-друга, то он приобретет к вечному счастью.

В седьмой главе книги Туси повествует о «добре» и «счастье» в том ключе, что в действительности они оба (добро и зло) относятся к нужным условиям достижения совершенства. Согласно автору «добро» и «счастье» отличны друг от друга. Счастье есть само добро. Однако у каждого есть собственное счастье. Этого совершенства можно достичь только в результате сознательной деятельности и воли. Из этого предложения понимаем, что так как счастье людей получается в результате индивидуального сознания и воли, то счастье одного человека еще не означает счастья другого человека.

Затем автор, основываясь на теориях древних философов, декларирует виды счастья. Они называют, что «счастье» бывает четырех видов, а именно мудрости, доблести, беспорочности и справедливости. Это называют еще и «*äcnasi-fäzail*» (виды всех благ).

Туси считает подаренное Аллахом совершенному человеку счастье истинным счастьем.

По его мнению, только используя все силы своевременно, к месту и в надлежащей форме, можно достичь счастья. И наоборот, несвоевременное использование существующих сил человеческого желания создаст преграды для достижения счастья.

Во второй части первой статьи книги ведется речь о целях очищения морали и в десяти главах они объясняются. Первая глава о сущности характеров и о том, как меняется нравственность. Автор признает характер одним из привычек желания, так как он как качество привычки *bətiuz-zəval*. То есть скорость его исчезновения с уничтожением чрезвычайно мала. Согласно Хаджи, «характер» не натура, может быть своего рода привычка. Натурой называются врожденные качества человека. Однако привычка впервые возникла с помощью сознания и воли (позволения), а затем в результате повторных тренировок (опытов) и постоянного контакта с ним, укрепившись, стабилизируется.

Во второй главе «очищение морали» читается самым почетным делом и для доказательства этого утверждения приводит такое довод: человек, будучи самым славным существом этого мира среди всего сущего, то и работа, завершающаяся эволюцией человека, будет самой почетной из всех работ в мире.

В третьей главе отмечаются виды *kəramət* (уважение) и *fəzilət* (достоинство) морали. Хаджи указывает на равенство количества «блага желания» с числом сил желания. То есть в результате воспитания и движущей силы «речевого желания» овладеет благами «науки» и «мудрости», в результате воспитания и движущей силы «необузданного желания» овладеет достоинствами «науки» и «доблести», в результате очищения «животного желания» и подчинения его «умственному желанию» овладеет благами «чистоты» və «щедрости».

Как уже отмечалось, человек обладает двумя силами – «теоретической» (или же научной) и «практической». В результате очищения теоретической (или научной) силы получается блага «мудрость», в результате воспитания силы гнева – блага «доблесть», а в итоге, в результате воспитания силы вождения – достоинство «беспорочности». В результате очищения практической силы же приобретает блага «справедливость».

В четвертой главе автор декларирует виды «благ». «Разум», «скорость осознания (восприятия)», «ясность интеллекта», «легкое познание», «красота ума», «самосохранение» и «память (находчивость)» – все они относятся к «блага мудрости».

Туси видит «блага справедливости» состоящим из следующих 12 видов: «преданность», «беспорочность», «верность», «милосердие», «*siileyi-rəhm*» (связь с родней), «награда», «*hüsni-şirkət*» (соблюдение равенства), «*hüsni-qəza*» (не нарушение прав других при вынесении приговора какому-либо делу), «*təvəddüd*» (создание дружеских связей), «*təslim*», «упование» и «поклонение».

В пятой главе отмечает антагонизмы видов благ, то есть виды подлостей. Он декларирует невежество антагонизмом мудрости, трусость доблести, жадность, беспорочность, деспотизм справедливости. Согласно Хаджи у каждого достоинства есть свой предел, и если любое достоинство дойдет до крайней степени ниже или выше предела, превратится подлостью. Следовательно, достоинство находится в центре, а подлости в неограниченном количестве вокруг него. Линия достоинств подобна линии, нарисованной между двумя пределами, а линии подлости – на бесчисленные кривые линии, нарисованные вокруг нее. В результате впадения в крайности в ту или иную сторону перед каждым достоинством возникает 2 подлости (одно из них образуется когда достоинства выше, другое – ниже необходимого предела). Следовательно, перед указанными нами выше четырьмя основными достоинствами (мудрость, доблесть, беспорочность и справедливость) существуют 8 подлостей.

Шестая глава о различии между достоинствами и внешне схожими с достоинствами. Туси, намекая на ведущих себя подобно мудрецам, но в действительности являющихся подражателями мудрости или же изображающих себя беспорочными, но вовсе не являющихся чистыми душой людьми, указывает, что мудрость является неотрицаемой частью чистоты, щедрости и доблести. Хаджи видит отличным от истинной справедливости проявления справедливости для достижения богатства.

Седьмая глава о преимуществах достоинств справедливости от других благ, его особенностях и видах. Хаджи называют создание в делах равенства и отношений справедливостью. По его мнению, справедлив тот, кто может придать соответствие и созвучность нестыкующимся вещам. Такое лицо должно быть совершенным судьей средним и равным мерам. Истинным творцом справедливости и равенства является считающаяся

источником единства божественная совесть (человеческая совесть). Приобщаясь к благам справедливости человек приближается к мгновению божественной близости (близости к Всевышнему).

Восьмая глава посвящена овладению достоинствами и степеням счастья. Каждый человек может овладеть благами благодаря своим врожденному таланту, обучению и усердию.

Девятая глава о здоровом желании и о том, как сохранить достоинство. Как медицинская наука рекомендует человеку для сохранения здоровья организма пользоваться подходящими натуре, организму вещи, так и нравственные законы для сохранения здоровья желания требуют поддерживать отношения с людьми, имеющие общие свойства.

В последней главе «целей» Хаджи заводит речь о правилах лечения болезней желания, то есть гнусности. Как в лечении организма (медицинской науке) болезни лечатся своими противоположностями, так и в лечении желания, подлости уничтожаются их противоположностями. На лечебной арене в начале определяется, в чем болезнь заключается, затем полностью выясняются его причины и, наконец, приступается к лечению.

Вторая статья под названием «Благоразумие дома» состоит из 5 глав. В первой главе раскрывается значение «науки домоводства». Туси верит в то, что «наука домоводства» является наукой, облегчающей обеспечение быта. Иногда «наука домоводства» называется мудростью обустройства семьи. Согласно Туси, общая основа «науки домоводства» подобна охране равновесия между составными частями человеческого организма. Если есть равновесие, защищает его, нет, если же оно нарушено, старается заново восстановить его.

Вторая глава посвящена управлению, накоплению товаров и продуктов. В этой главе Туси видит управление в 3 основных делах – «заработке», «сохранение богатства» и «трате денег» – а затем намекает на особенности приемлемой и понравившейся профессии (специальности). Автор отмечает как одну из особенностей приемлемого дела и следование справедливости, чистоте и великодушию, дистанцированность от корысти и непогрешимость.

В третьей главе повествует о политике создания семьи. Согласно автору, основной причиной женитбы является «сохранение товара» и «продолжение рода». Он расценивает набожную женщину (хорошую супругу) как компаньона богатству мужа, помощницу мужу в домоуправлении и заместительницей в делах управления в его отсутствие. Туси предлагает 3 основных пути для управления женщиной:

- 1 – Мужчина должен быть грозным и гордым по отношению к мужчине;
- 2 – Мужчина должен обращаться с женщиной с лаской;
- 3 – Мужина должен организовать для своей женщины в домашних условиях занятие.

Туси в четвертой главе второй статьи (науки домоводства), высказывая свои мысли о воспитании ребенка, пишет, что после появления ребенка на свете ему должно дать красивое имя. Автор в продолжении главы разъясняет в продолжении главы различные этапы воспитания ребенка.

Хаджи в последней части книги рассказывает в 7 главах о правилах «управления страной»

В первой главе объясняется потребность народа в культуре, то есть жизни в общественном строе, и сущность и достоинства культурной науки (науки управления страной).

Туси указывает, что так как человек в одиночку со всеми делами (изучив профессию, специальность) справиться не в силах, для продолжения своего рода нуждается в помощи сородича (других людей). Автор после этого предложения приходит к выводу, что человек «*tadaniyyut-tabdir*». То есть он априори (по своей природе) обречен на жизнь в общественном строе. Следовательно, человек «будучи индивидуумом», только в рамках этого общества в пределах своего таланта и труда, может направлять развитие, в целом же общество, в котором он живет, к высшим целям. Хаджи называет это мероприятие «политикой». Если эти меры совпадут с «божественной мудростью», его называют «божественной политикой».

Во второй главе говорится о любви и его видах. Согласно Хаджи, одним из элементов (средств), необходимых для создания связей и общения между социумами, является создание «любви» между ними и призыв к единству. Человек, от рождения (по своей природе) будучи создан со склонностью к совершенству (развитию, эволюции), вынужден для достижения этой эволюции строить дружбу и отношения (объединяться) с другими особями своего вида. А для этого люди в силу природы ищут свою «любовь». Автор делит имеющуюся в людях любовь на 2 части:

- 1 – Естественная любовь (непроизвольная), например, как любовь материк ребенку;
 - 2 – Волевая любовь (волевая любовь).
- Волевая любовь и сама делится на 4 вида:
- 1 – Быстро возникает, и быстро улетучивается;
 - 2 – Постепенно зарождается, постепенно исчезает;
 - 3 – Постепенно зарождается, быстро пропадает;
 - 4 – Постепенно появляется, постепенно уходит.

В третьей главе Хаджи заводит речь о видах общества и появления городов. Как «волевые дела» человека делятся на 2 части, то есть «добро» и «зло», так и общества делятся на эти же 2 части. То есть, созданное с целью добра общество и возникший с помощью зла социум. Созданный с целью добра строй называется «*mādiyye-fazilā*» (совершенная община), возникший с помощью зла строй же «*qeyri-fazilā*» (несовершенным) обществом.

Так истина и добро не состоят из множества (то есть истина одна), вид общества *fazilā* – совершенного общества будет один. *Qeyri-fazilā* общество – несовершенное общество делится на 3 вида:

- 1 – общественное устройство *cahilā* (невежд);
- 2 – общественное устройство *fasiqī* (грешников);
- 3 – общественное устройство *zallā* (жестокых).

В четвертой главе говорится об управлении страной и особенностях шахов. Согласно Туси, управление страной может быть 2 видов:

1 – политика *fazilā* (совершенства) (ее называют еще *imamāt* – (руководство). Его цель заключается в эволюционном развитии людей и, в результате, достижении вечного счастья.

2 – политика *naqis* (несовершенная) (ее называют еще насильственным, фальшивым и коварным). Цель такой политики заключается в том, что пожертвовав людьми ради своих целей, проволочить в несчастье.

В пятой главе Туси делится мыслями о значении дружбы и о поведении в отношении друзей. Автор совершенным и счастливым считает того человека, который прилагает все усилия для нахождения хороших друзей и выделяет из полученного достатка долю и друзьям.

Туси в шестой главе описал правила поведения с людьми из различных слоев народа. Автор верит, что слои общественного устройства бывают не более 3 видов:

- 1 – с точки зрения славы выше слоя;
- 2 – с точки зрения славы ниже слоя;
- 3 – с точки зрения славы равна слою.

Если выше слоя, должен сохранить свою позицию, если ниже – должен довести себя до уровня этого слоя, а если равен со слоем, должен стараться повысить свои позиции.

Хаджи, посчитав особенности друзей и врагов, делит друзей на 2 группы: 1-истинные 2-ненастоящие друзья.

- الامين، المحسن، اعيان الشيعة، بيروت، دار التعارف للمطبوعات، سال: 1403 هـ. 1973 م. 11
- الكتبي، محمد بن شاکر بن احمد بن عبد الرحمن، فوات الوفيات، به تحقیق دکتر احسان عباس، بيروت، دار الحياء، بی تا، ج 4
- امینی نجفی، احمد، شرح جامع تجرید الاعتقاد، قم، نشر مرتضی، شهریور 1369 شمسی، ج 6
- آشنایی اقبال، عباس، تاریخ مغول، بی جا، امیر کبیر، بی تا، ج 2 در یک مجلد
- بهشتی اسرانی، محمد بن احمد، تقرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد، به تصحیح و تحقیق، براتعلی حاتمى، کرج، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، شهریور 1375 هـ ش
- طوسی، محمد بن حسن، اخلاق ناصری، تهران، انتشارات خورشید، بی تا
- علوی مقدم، محمد – اشرفزاده، رضا، برگزیده اخلاق ناصری، تهران، انتشارات توس، چاپ ششم، تابستان 1374 هـ
- مدرسی زنجانی، محمد، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه طوسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، 1363 هـ
- مینوی، مجتبی – حیدری، علی رضا، تصحیح و توضیح اخلاق ناصری، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ چهارم، شهریور 1369 هـ ش
- مدرس رضوی، محمد تقی، احوال و آثار خواجه طوسی، بی جا، بنیاد فرهنگ سابق ایران، چاپ اول، 1354 هـ ش چاپ دوم: (اول اساطیر)، 1370 هـ ش
- مصطفی صدر الدین، منتخب اخلاق ناصری، بی جا، نشر هما، پاییز، 1373 هـ ش

Түйін

Шығыстың ортағасырлық ірі ғалымы Хаджи Насредин Туси шығармашылығында «Ахлаги-Насири» шығармасы маңызды орын алады. Автор бұл шығармасын Гаин Гохестан қаласында

тұрған кезінде Насиреддин Абдуррагим ибн Али Мансур Мохтешем Гохестанидің тілегі бойынша парсы тілінде жазды. Мақала «Ахлаг-Насири» шығармасының жалпы сипаттамасын арналған.

Summary

The article is devoted to the research of life and works by Nasiraddin Tusi, also “Aklaki-Nasiri”, products played a greater role in development of medieval literatures.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ МЕН АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

К.Конарбаева – магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақстан мен Орта Азияның ежелгі ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби (толық аты Насыр Мұхаммед Тархан ибн Ұзлық әл-Фараби) қазіргі Түркістан қаласына жақын жерде, Арыс пен Сырдария өзендерінің құйылысында орналасқан (бұрын үлкен орталық камал болып, қазір аумақ-ты қорған ретінде сақталған) ежелгі Отырар қаласында, қыпшақ ұлыстарынан шыққан әскери басшы – тархан Мұхаммед Ұзлақұлы отбасында дүниеге келген. Әбу Насыр жас шағынан талап-ты, оқуға жетік жас болып әкесінің де, ұстаз оқытушы-тәрбиешілерінің де назарына ілінген. Фараби грек, араб тілдерін жетік үйреніп, сол тілдердегі ғылым табстарын меңгеруге күш салады.

Әбу Насыр Әл-Фараби – түркі ойшылдарының ең атақтысы, ең мәшһүрі, “Әлемнің 2-ұстазы” атанған ғұлама. Оның заманы “Жібек жолы” бойындағы қалалардың, оның ішінде Отырардың экономикасы мен мәдениетінің дамыған кезіне дәл келеді. Әбу Насыр Әл-Фараби Орта Азия, Парсы, Ирак, араб елдері қалаларына жиһанкездік сапарлар жасап, тез есейді. Ол жерлерде көп-теген ғұламалармен, ойшыл-ақындармен, қайраткерлермен танысып, сұхбаттасты. Тарихи дерек-тер бойынша 70-ке жуық тіл білген. Өздігінен көп оқып, көп ізденген ойшыл философия, логика, этика, метафизика, тіл білімі, жаратылыстану, география, математика, медицина, музыка салаларынан 150-ге тарта трактат жазып қалдырды. Шығармаларында көне грек оқымыстыларының, әсіресе, Аристотельдің еңбектеріне талдау жасады (Аристотельдің “Метафизика”, “Категория”, “Бірінші және екінші аналитика” сияқты басты еңбектеріне түсіндірмелер жазған). Арабтың атақ-ты ғалым-географы ибн-Хаукал өзінің “Китаб Масалик уә мамалик” атты еңбегінде және 13 ғасырларда өмір сүрген ибн-Халликан өзінің “Уфиат әл-аиан фи әл-Заман” атты еңбегінде Әбу Насыр Әл-Фарабидің арғы аталарының аттары (Тархан, Ұзлақ) таза түркі тілінде келтірілген. Бо-лашақ ғалым алғашқы сауатын туған жерінде өз тілімен ашса да, 12-16 жас шамасында керуенге ілесіп, білім іздеп Бағдадқа кетеді. Әбу Насыр Әл-Фараби дүниеге келгенге дейін 126 жыл бұрын түркілердің үлкен мәдени орталығы болған Фараб қаласы бейбіт жолмен ислам дінін қабылдаған болатын. Ол кез санасы ашық әрбір мұсылманға ислам діні ғылымымен шұғылдануды парыз еткен. Осы кезден бастап Әбу Насыр Әл-Фараби араб тілді ғалым болып есептеле бастады.

Әбу Насыр Әл-Фарабидің жас кезінен Бағдадқа баруының мынадай екі сыры бар. Біріншіден, сол кездегі Бағдад халифатын басқарған Аббас әулетінің сенімді уәзірлері негізінен түркістандық Фараб қаласынан болған. Екіншіден, Бағдад шаһары ғылым мен өнер жолына бет алған адамдар-ға қақпасын кең ашып, барынша жағдай жасаған. Бағдадта “Баит әл-хакма” атты ғалымдар үйі және әлемдегі ең бай кітапхана болған. Алғашқы кезде Әбу Насыр Әл-Фараби өзін ақын, әнші, күйші ретінде танытып, одан соң ежелгі грек ғалымдарының қолжазбаларын оқу арқылы күрделі ғылыми зерттеулермен шұғылдануға кіріскен. Фарабидің алғашқы ұстаздары Иса пайғамбарды “құдайдың баласы” демей, “пайғамбар” деп таныған несториандық христиандар болған. Ежелгі грек ғылымы мен араб ғылымының арасын қосқан осылар еді. Әбу Насыр Әл-Фараби дүниетанымы – екі әлемнің: көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің және Шығыс пен Грек-Рим мәдениетінің өзара байланыстарының нәтижесі. Әбу Насыр Әл-Фараби заманының әлеумет-тік-саяси көзқарастарын, тіл мәдениетін, философиялық-гуманитарлық (философия, логика, этика, эстетика, саясат, социология, лингвистика, поэзия, шешендік, музыка) және жаратылыстану (астрономия, астрология, физика, химия, география, космология, математика, медицина) ғылым-дары салаларын терең меңгеріп, осы бағыттарда өзі де құнды ғылыми жаңалықтар ашты.

Бұхар, Самарканд, Шам, Мысыр, Александрия – араб, парсы елдерін түгел кезеді. IX-XI ғ.ғ. Орта Азияда ғылым-білім, философияның гүлденген уақыты болды. Сол кезеңдегі ортазиялық ғалымдар – әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Хорезми, әл-Бируни және т.б. көне дәуірдің ғылыми мұрасы мен философиясын жинақтап, жаңа деңгейге көтерді. Олар Орта Азия халықтары тарихи байла-ныста болған барлық ұлы өркениет көздеріне үңілді. Бұлар көне грек ғалымдарының еңбектері мен көне үнді жазбаларының сырларын, Орта Азия халықтарына белгілі мұралары арқылы көне Қытай ілімін зерттеді және пайдаланды. Бұл кезеңде Батыс христиандары ортаазиялық ғалымдар – әл-Фараби, ибн Сина, әл-Бируни, ибн Рушдпен бой жарыстырар бірде-бір ғалым шығара алма-ды. Бұл кезеңде Орта Азия ғылымы әлемдегі алдыңғы орынға шықты. Бағдат халифаты мұсыл-ман әлемінің түрлі тарабынан, әсіресе, Персия мен Орта Азиядан ғалымдарды орталыққа жина-ды. Осы мақсатта халиф әл-Мамун Бағдатта «Байт ал-Хакма» атты ғалымдар үйін ашты және әлемдегі ең бай кітапхана қорын жинақтады. Бұл ғалымдар үйі ғылым мен өнер адамдарына қақ-пасын кең ашты. Алғашқы кезде Бағдат ғылымын атақты ортаазиялық математик Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми басқарды. Әл-Фарабидің кезінде Бағдат халифі әл-Мұхтадирдің ең сенімді уәзірлері негізінен түркістандық Фараб қаласынан болған (Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. 1998 ж.). Ендеше, жасы елуге келгенде Бағдатқа ат басын бұрған ұлы ғұламаны білім іздеген шәкірт деп емес, осы ғалымдар үйіне шақыртумен келген ұстаз деп қараған дұрыс.

Фараби ғұмыр кешкен кезең Шығыс елінің оянуға бет алған ұлы өзгерістері мен өрлеу дәуірі болатын. Бұл кез – арабтың әдебиет тілі айта қаларлық дәрежеге, абырой-атаққа ие болып, мұсылмандар өлкелеріне кең қанат жая дамыған кезі еді. Осы кезеңде араб тілінде араб емес көп-теген халықтардан шыққан ұлы ғұламалар, данышпан ақын-жазушылар өз еңбектерін жазып қал-дырды. Сөйтіп, араб мәдениетін өркендетуге мұсылман дініндегі халықтар түгел қатысып, араб тілінде ұлы мәдениет жасалады [3].

Әл-Фараби көбіне Аристотель ізіндегі философ болған. Жалпы рисалаттарын біреулер 128, енді біреулер 100 дейді. Негізгі еңбектері «Рисалат фима янбағи ан юкадама кабла такалам әл-фальсафати» (философияның бет ашары), одан соң «Фасусул Хаким» (философияның тараулары) т.б. поэтика, математикаға арналады. Алдыңғы еңбектің жеке бөлімдері бірнеше кітап болып басылған. Соның бірі «Екінші ұстаз Әбу Насыр әл-Фарабидің құдайшыл Платон мен Аристотель философиясындағы пікірлер гармониясы жайындағы кітабы», «Ақыл сөзінің мағынасы», «Ғылымдардың тегі», «Әділ қала тұрғындарының дүние танымы» деген еңбектер [2. 304].

Қазақ әдебиеті тарихы үшін, әсіресе, Әбу Насыр әл-Фарабидің орны бөлек. Әбу Насыр әл-Фараби – қазақтың ескі мекенінде дүниеге келген даңқты ұстаз, заманының жан-жақты білімді адамы. Аты бүкіл әлемге әйгілі философ, математик, дәрігер, музыка зерттеушісі т.б. Әдебиет мәселелеріне қатысты «Риторика туралы кітап», «Жазу өнері туралы кітап», «Өлең өнері қағида-лары туралы трактат», «Өлеңнің ұйқасы мен өлшемі туралы кітап» шығармаларын айтуға бола-ды. (ежелгі дәуір тарихы)

Кейінгі кезде зерттеушілер әл-Фарабидің әдебиет саласындағы еңбектеріне назар аударып бас-тады. Бұл салада да білім атасының бітіріп кеткені бірталай деп, толық ауыз толтырып айтуға келеді. Ғұлама ғалымның «Риторика», поэзия өнері канондары хақындағы трактаты, «поэзия өне-рі жайлы трактаттары» әлі тиек боларында шеек жоқ.

Әл-Фарабидің екінші трактаты «Китаб ашшир» немесе «Поэзия кітабы» деп аталады. Бұл туындысы баспадан орыс тілінде шыққан «Логикалық трактаттарының» ішінде бар. Бұл да Әл-Фарабидің «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатының» жалғасы іспеттес. Поэзия шындық-ты еліктеуден, соның бейнесін сомдаудан туады. Бір зат арқылы екінші затты түсіндіреді, салыс-тырып бейнелейді, сөздің қуатты күші адам мінін, мінезін түзеуге дейін апарады дейді ғалым.

Қазақ топырағынан шығып, Шығыс елдеріне барып мол біліммен сусындап, санаткер мұрала-рымен дүниеге жарқ еткен ұлы ғалым амамыз Әбу Насыр әл-Фарабидің құдіретті талантының бүгінде тоқсан тоғыз қыры ашылып отыр [3. 83].

Әбу Насыр Әл-Фараби өзінің философия көзқарастарында басты үш бағыт анық аңғарылады: ол дүниенің мәңгілігін мойындады, танымның болмысқа тәуелділігін растады, ақыл-парасат туралы ілімді саралады. Мәңгілік пен тәуелділік бастауларын құдіретті Алладан, аспан әлемінде-гі құбылыстардың мәнінен, ақыл-парасаттан, адамның жан-дүниесінен, түр мен материя арақаты-насынан іздеді. Аристотель қағидаларынан өз

дүниетанымына жақындарын қабылдады және оны осы тұрғыдан түсіндірді. Әбу Насыр Әл-Фарабидің философиялық көзқарасын тарихи жағдайда, оның өз дәуірімен байланысты қарағанда ғана терең түсінуге болады. Орта ғасырларда философиялық ойдың дамуы діни ілім негіздеріне сүйенді. Демек, Әбу Насыр Әл-Фарабидің философиялық ілімін де өз кезеңінің діни түсініктері тұрғысынан қарастырған ләзім. Бірақ ол бұл түсініктерді философиялық тұрғыдан дамытты. Ол, әсіресе, “Аспан астындағы дүние” ілімінен неғұрлым айқын көрінеді. Бұл Аристотельдің жасампаз ақыл жөніндегі көзқарасын әрі қарай дамыту еді. Жасампаз ақыл – тек “аспан астындағы дүниенің” қозғалыс себебі ғана емес, өз алдына логос. Осы дүниенің заңдылығы – жер бетіндегі дүниеге іштей тән ақыл. Жеке адамның ақылы әлемдік санамен ұштасса ғана дамиды. Соңғысы, яғни әлемдік сана – мәңгі. Адам болса дүние салады, өткінші. Осыдан барып жанның мәңгі екенін және басқа жаққа ұшып кетуін бекерге шығару туады, мұның өзі діни қағидалар мен философияның арасындағы күреске тиек болған тезис еді. Ұлы ойшыл философияға үлкен мән берді, оған көп үміт артты. Ол философияны қоғамды оятатын зерде, парасат шамшырағы, халықты әділетті қоғамға жеткізетін негізгі бағыт, ұрпақтар арасындағы рухани-мәдени сабақтастықты ғасырларға жалғастыратын құрал, әлеуметтік-этикалар күрделі мәселелердің шешімін, уақыт талаптарының жауабын табатын әдіс деп түсінді. Осы деңгейде дұрыс ойланып, оңды әрекеттену үшін философияның 9 қағидасын оқып-білу қажеттігін ескертеді. Мұндағы мақсат – тұтастықты, ақиқатты, ізгілікті, жаңа игілік көздерін іздестіру, соған қол жеткізу. Философ адамды өз болмысын өзі танып білуге тәрбиелеу ісіне үлкен мән берді. Бұл мәселені логикалық, этикалық, педогогикалық, тілдік тұрғыдан кеңінен саралап, бұларды бір-бірімен өзара сабақтастықта қарастырады. Рухани жоғарғы мақсат нышан-дарын адамдарды өзара байланыстыратын бастаулардан – жан-дүние үндестігінен, әдеміліктен, қайырымдылықтан, бақыттан іздестіреді. “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы”, “Мем-лекет қайраткерлерінің қанатты сөздері” және т.б. саяси-әлеуметтік трактаттарында қайырымдылық пен бақыт мәселесіне кеңірек тоқталды. Қайырымдылық дегенде ақыл-ой, әділдік, бақыт және теңдік идеяларын құптаған ежелгі ойшылдар дәстүріне сүйенді. Тек бақыт туралы нақты білімі бар, оған жету жолдарын айқын білетін, соған сәйкес әрекет жасайтын қауым ғана қайырымдылыққа икемді екенін ескертті.

Әл-Фараби сезім мен ойлау, тәрбие мен іс-әрекет жүйесін жетілдіру мәселесіне қайта айналып соғып отырған. Білімсіз адамгершілік молаймайды, білімсіз адам өзгенің абзал қасиеттерін тани алмайды. Жан-дүниені тәрбиелемей үлкен жетістікке жету жоқ. Ғылым мен тәрбие ұштасса ғана рухани салауаттылыққа жол ашылмақ. Мінез-құлқын түзей алмаған адамның ақиқат ғылым-ға қолы жетпейді деп ескертеді.

Адамзат тарихында ғылыми ойдың үздіксіз даму барысында «өзін танымақтың» немесе «жан қуаты» туралы ойлардың қалыптасу жолдарын танып білу күрделі мәселеге айналып, бастан-аяқ қарама-қарсы көзқарастардың өріс алуына түрткі болды. Адамның өзін танымақтық жөніндегі ілімнің алғашқы қадамы көне дүние философтарынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған Фараби еңбегі ерекше көзге түседі. Жалпы «жан қуаты» немесе «өзін танымақтық» жайлы күрделі ой сарасына қазақ топырағында арғы заманда Фараби, соңғы дәуірде Абайға терең барлап барған. Абай өлеңдері мен қарасөздеріндегі жан қуаты жайлы ой толғануында «жан құмары», «жанның жибилі қуаты», «жан қуаты», «жанның азығы» т. б. осы іспеттес филос. сарындағы ойларын таратқанда: «Жан қуаты деген қуат-бек көп нәрсе, бәрін мұн-да жазарға уақыт сиғызбайды» – деп, айрықша ескертуінің өзіндік себептері бар. Бұл тұжырымынан ақынның «өзін танымақтығы» жөніндегі ілімнің тарихымен толық таныстығы анық байқалып, өз тарапынан ойларын кең түрде тыңдаушыларына молынан жеткізе алмаған өкініші де сезіледі. Жан қуаты жөнінде Фараби қолданған философиялық терминдер Абайдың өлеңдері мен жетінші, Он жетінші, Жиырма жетінші, Отыз сегізінші, Қырық үшінші қарасөздерінде сол түпнұсқадағы қапына немесе қазақы ұғымға сай балама сөздермен беріледі. Ақынның Он төртінші, Он жетінші қарасөзі мен «Әуелде бір суық мұз ақыл зерек...», «Көзінен басқа ойы жоқ...», «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа...», «Алла деген сөз жеңіл...», «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі асыл тас... «өлеңдерінде арнайы сөз болып, талқыланатын ақыл, қайрат, жүрек жайлы филос. мағынадағы ойларының бастау алар көзі Фараби еңбектерінде жатыр [4].

Абай мен әл-Фарабидің ғылыми-философиялық, діни, ағартушылық, өнер т.б. салалардағы төркіндес, тектес, жақын келеді, бірін-бірі толықтыратын идеялары, ойлары мысал болады.

Олар-дың педагогикалық, тәлім-тәрбиелік мазмұндығы байланысы, тамырластығы осының бірден бір айғағы.

Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» атты еңбегінде адамның өзін танымақтығы жөнінде айтылатын ойларын «өсімдік жаны», «хайуан жаны», «адам жаны» деп жүйелейді. Адам жанына (интеллект), оның ішкі және сыртқы сезім мүшелеріне (хауас) талдау бергенде жүрекке үнемі шешуші мән беріп, ерекше даралай көрсетіп отырады. Жалпы жан қуаты жөніндегі танымға булай қарау мешаиын (перепатетиктер) мектебіндегілерге тән құбылыс. Бұл жөнінде Фараби мен Абайдың ой қорытулары сабақтас, өзара іліктес келеді. Фараби «Жүрек – басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ, мұның үстемдігі бірінші емес» (эл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973, 289 б.), – деп, жүрекке шешуші мән бере қараса, Абай да: «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ менің ісім депті. Бірақ, сонда билеуші жүрек болса жарайды» деген тұжырымға келеді. Бұдан екі улы ойшылдың да жүрек жөніндегі танымдарының негізі бір екені, тек баяндау түрі басқаша берілгені көрінеді. Ақын Фараби ұйғарысындай жүрекке шешуші мән-мағына берумен қатар, оны ізгілік, рақым, шапағат атаулының шығар көзі, тұрар мекені деп біледі. Ойшыл-ақын көп көңіл бөлген мораль философиясы да осы танымға негізделген. Абай туындыларының өн бойына таралып отыратын адамгершілік, имандылық ойларының бәрі де осы көзқараспен ұштасады. Ақынның «хауас», «үш құю» (имани гүл), «жә уан мәрелік», «әділет», «шапағат» жайлы ой толғаныстарының желісі де осы таным шеңберіндегі ұғымдар. Бұлар Ф-дің жоғарыда аталған еңбегіндегі адамның жеке басының ең кемелденген (камили инсани) үлгі-өнегесі жайлы арналы танымы-ның негізіне саяды. Осы Фараби дәстүрінің жалғасы Абайдың «толық адам» жөніндегі ой-пікірі-нен айқын сезіледі. Абайда жиі сөз болатын «толық адам», «жарым адам», «адам болу», «инсани-аттың кәмәләттығы», «бенделіктің кәмәләттығы», «толық инсаниат», «адамшылық», «адамның адамдығы», «адам болу» т.б. атаулық мәні бар ұғымдар, сөздер тобы, ол жайлы пікірлердің шығар көзі Фараби еңбектеріндегі ой желісінен туындайды. Фараби «Табиғат ғылымдарының негіздері» (космогония) жайлы еңбегінде жалпы хакаса, әсіресе, оның хауаси хамса заһири деп аталатын сыртқы сезім мүшелеріне ерекше назар аударған. Фарабидің қоршаған орта болмысы-ның сырын тануда басты орын алатын сезім мүшелері – хауаси хамса жайлы филос. ұғымдары Абайдың Жиырма жетінші, Отыз сегізінші қарасөзі мен «Алла деген сез жеңіл» өлеңінде сол түп-нұсқадағы қалпында берілген. Ақынның «Жансыз жаратқандарынан пайда алатын жан иесі хай-уандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатын ақылды инсанды (адамды) жаратыпты» деген тұжырымы дүниенің жаралуы жайлы Фарабидің тәңірі әуелі жансыз дүниені, есімдіктерді, жан-жануарларды, содан соң ақыл иесі адамдарды жаратқан дейтін сатылы танымынан туындай-ды. Бұл таным Фараби көзқарасының әлсіз жері болса, Абай танымының да осал жағы болып табылады. Ойшыл ақын өз шығармаларында Фараби дәстүрімен хауаси хамса заһириге ерекше мән береді. Ақыл, сана дегеніміз бізді қоршаған өмір шындығының сыртқы бес сезім арқылы, яғни, танымның жибилі қуаты мен адамның санасында сәулеленуінен пайда болатын рухани құбылыс деп таниды. Абайдың ақыл мен сананың пайда болуы туралы дүниетанымының негізі Фарабидің «Ақыл дегеніміз тәжірибеден басқа ешнәрсе де емес» (эл-Фараби. Философиялық трактаттар, 295 б.) деген ой желісімен өзектес келеді. Фараби жан қуатын қозғалт тыратын қуат және танып білетін қуат деп екіге бөліп, адам бойындағы танып білетін қуатты ішкі және сыртқы жан қуаты ретінде қарастырады. Фарабидің бұл танымы Абайдың шығармашылығында сол түр-ғыдан психол. ұғымдардың баламасы ретінде сөз етіледі. Ақынның қарасөздерінде адамның сыртқы бес мүшесі мен ішкі сезім мүшелері бірлікте алынып, хауас ретінде түсіндіріледі. Абай-дың хауас ұғымы-көбінесе, бейнелеу қағидасымен (ахси жиһан) ұштасатындықтан, Қырық үшін-ші сөзінде адам бойындағы жан қуаты жөніндегі Фараби танымдарымен іштей сабақтасып жата-ды. Ақынның «адамды танымақтық» деп өз алдына сараланатын ұғымдары Фарабидің жан тура-лы ойларымен өзектес келеді. Фарабидің адамның дүниені танып білу қуатына (эл-қуат алмута-хаййла) ерекше мән бере қараған, негізгі ой желілері Абайда арнайы сөз болатын хауас, хауаси хамса заһири, хауас сәлем ұғымдарынан көрініс тапқан. Фараби жан қуаты жөнінде өзіндік соны ойлар желісін таратқанда, оларды өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке жіктеп, таным процесін адам жанына тән тума қасиет ретінде қарастырады. Осындай тұжырымдар Абай-дың Жетінші, Он тоғызыншы, Жиырма жетінші, Отыз сегізінші, Қырық үшінші

сөздерінде ұшы-расады. Жетінші сөзінде «жанның тамағы» жайында тоқтала келіп, Абай: «...өрістетіп, өрісімізді ұзартып құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», – деп, оны жан құмары арқылы дамытын сезім тұрғысында түсіндіреді. Жиырма жетінші сөзінде хайуан мен адам арасындағы ерекшелікті олардың дүние тану үрдісіне қарай жіктеп, «...Һәмма мақлұққа да қара, өзіңе де қара, жаңды бәрімізде де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе? Адам алдын, артын, Һәм осы күнін – үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ» деп тану қабілетінің адамда зор сапалық ерекшелікте болатынын атап өтеді. Ақын Фарабидің түсіндіргеніндей жан құмары, жан қуаты деген қасиеттер тек адамға ғана тән нәрселер деп таныған [5].

М.Әуезовтің ақын мен Шығыс әлемі хақында сол кезеңде айта алмай кеткен ақиқатының емеуірін түсініп, осы бағытта зерттеулер жүргізді: біріншіден, Абай мұрасының Шығысқа қатысын анықтап, дәлелдеуде әрдайым М.Әуезовтің ой тұжырымдарын басшылыққа алды; екіншіден, Абай мұрасының шығысқа қатысын үш салаға топтастыра – а) Абай және Шығыс классиктері, ә) Абайдың исламиятқа қатысы, б) Абай және Шығыс хакімдері мен даналарының арасындағы мораль философиясы сабақтастығын зерделеді; үшіншіден, әл-Фараби мен Абайдың ғылымды жіктеу принциптерінің өзара үндестігі мен бір тектес келуін кешенді зерделеді; төртіншіден, Абай дүниетанымындағы “жан мен тән”, “жан сыры”, “жан құмары”, “жанның жарығы”, “жан қуаты”, “жанның тамағы”, “хауас”, “хауас сәлим”, “хауаси хамса заһири”, “иманигүл”, “толық адам”, “пенделіктің кәмалаттығы” тәрізді күрделі ұғымдарға сындарлы ғылыми тұжырымдар жасалды; бесіншіден, ойшыл танымындағы жүрек культі мәселесі М.Әуезов зерттеуінің негізгі нысаны болуы сараланды; алтыншыдан, Иасауи, әл-Фараби, Ж.Баласағұн дүниетанымдары және “Кабус-Наме” еңбегі мен Абай дүниетанымы арасындағы сабақтастық сарапталды [6].

Қорыта айтсақ, Әл-Фараби де, Абай да – ең әуелі ұстаз, ағартушылар, олардың бүкіл философиялық ізденістері мен пайымдаулары адамды барынша кемелдендіру, дамыту мақсатына арналған. Әл-Фараби адамдарды шынайы бақытқа жеткізу жолдарын табуды мұрат тұтса, Абай толық кемел адам (жәуанмәрттілік) тәрбиелеп шығару мақсатын көздеген. Екі ұлы ойшыл ұстаздың сөз саптауларындағы негізгі өзгешелік – әл-Фараби жалпыға арнай, теориялық жолмен толықтап айтса, Абай «қалың елі – қазағының» ыңғайына лайықтап, келте қайырып, қысқа да нұсқа айтады. Бірақ та олардың көздеген мақсат-мұратында бәлкендей алшақтық жоқ, көксегендері – адамның жақсы қасиеттерін, мінез-құлықтарын онан сайын асырып, жаманын жөндеу, осы арқылы оның көсегесін көгерту, шын бақытқа жеткізу.

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 2005.

2. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы, 2009.

3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.

4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы.

5. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 344 б.

6. Отырар. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005.

Резюме

В статье анализируются эл-Фарабидің философские взгляды Аль-Фараби и о его творчестве в казахской литературе. А также, рассматриваются философские взгляды и взгляды воспитания Абая и Аль-Фараби

Summary

In the article analysed plots and reasons of east literature meeting in Kazakh literature. And also, analysed philosophical looks and looks of education of Abay and Al-Farabi.

ИРАН ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ

Н.Әтейбекова – магистрант, Абылай хан атындағы ҚХЖ және ӘТУ,

Р.Садықова – доцент, ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі заманымыздың негізгі талабының бірі – жан жақты дамыған, яғни білімді де тәрбиелі, мәдениетті және өз мемлекетінің мәдениеті мен тарихын жақсы білетін, оған жаны ашитын жас-тарды даярлау. Бұл қазіргі еліміздің мәдени саясатының басты бағыттарының бірі. Соңғы жылда-ры осы бағытқа байланысты жастардың шет елдерде білімдерін толықтыруларына, тәжірибе алмасуына байланысты көптеген іс-шаралар өткізілуде. Елімізді әлемге таныту мемлекет тарапы-мен қоса сол шет елдерде білім алып, жұмыс істеп жатқан қандастарымыздың да үлесі зор. Солар арқылы шет елдер қазақ жұртының мәдениетінің қандай екенін біледі, таниды. Сондай-ақ шет елдерде білім алып, тәжірибе жинақтап, қазақ мәдениетін танытумен қатар өз мәдениетіміздің тарихын білу керек.

Мәдениет ұғымының ауқымы кең екенін баршамыз білеміз. Мәдениетте әртүрлі үрдістер: материалдық, саяси әлеуметтік, көркемдік, моральдық құбылыстар қарастырылады. Сол себептен де әр салада жұмыс жасап жүрген маман иелері әртүрлі сала бойынша мәдениетке өз үлесін қоса алады. Мысалы, біз тіл мамандары шет тілдерде жазылған мағлұматтармен таныс бола, өзіміздің мәдениетімізге қатысты жайттарды жинай, салыстыра зерттей аламыз. Осылайша, мемлекетімізге өз үлесімізді қосамыз, өз халқымыздың мәдени мол қазынасын толықтырамыз.

Парсы мәдениеті – Азия аумағына кең тараған және кеңінен ықпал еткен мәдениеттің бірі. Та-рих қойнауына қарасақ, Иран мен Тұран бұрынғы заманнан бері көрші болған, кейде дауласып, кейде достасып келген. Дегенмен, бұл екі ел татуласу жақтарына аса мән берген. Қазақстан мен Иранның арасындағы мәдени байланыстар екі елдің өткенін еске түсіреді. Авеста және Шаһнама кітаптарында осы екі елді байланыстыратын дәлелдер берілген [1, 75 б.]. Шығыстың не батыстың өзіне тән мәдениеті бар екені хақ. Алайда, сол мәдениеттердің түпкі терең тамырына көз салсақ, бір мәдениетке тән элементтерді екінші бір мәдениеттен көруге болатынына көзімізді жеткіземіз. Бұның бірнеше себептері де бар, айтарлық тарихи оқиғаларға байланысты, сауда қатынасы арқы-лы енген элементтер және көршілес жатқан елдердің әсерінен және т.б. себептер арқылы енген элементтерді айтуға болады.

Парсы тілі және қазақ тілі, жалпы алғанда, парсы мәдениеті мен қазақ мәдениеті арасындағы байланыстарға келетін болсақ, әсіресе мәдениеттер арасындағы байланыс ертеректен басталға-нын байқаймыз. Сондықтан әрбір бейбіт кезеңнің олардың тығыз экономикалық, мәдени байла-ныс жасауларына мол мүмкіндік бергені де рас [2, 7 б.].

Парсы және қазақ халықтарын рухани туыстырып отырған қасиетті Ислам дініне байланысты. Орталық Азия көшпелілері арасында Ислам діні VII ғасырдың соңғы ширегінде тарала бастады. Бұл өңірде өзге конфессиялар да кеңінен таралғанымен, жергілікті тұрғындардың салттары мен діни ғұрыптары исламның әсерімен қалыптасқан. Ұлы Жібек жолы арқылы мұсылман елдерімен қатынастың өрлей түсуі Орталық Азия өңірінде мешіттер мен ірі діни мекемелер жүйесінің кеңеюіне септігін тигізді. Сол кездерден бастап қазақ елі де нағыз мұсылмандық қағидаларды қабылдап, құдайға құлшылық ететін болды [3, 80 б.].

Енді, біз осы орайда қазақ халқының мәдениетіндегі иран элементтері туралы қысқаша мағлұ-мат беріп өтсек. Қазақ мәдениеті дегенде, ең алдымен біздің көз алдымызға «киіз үй, алтыбақан текпен қазақ жастары, қазақтың ұлттық киімін киген жастар» тағы басқалар елестейді. Бірақ, бұн-дай көріністі өкінішке орай, тек мерекелік іс-шаралардан ғана, әсіресе біз «Наурыз, ұлыстың ұлы күнінде» көреміз. Шындығында, Наурыз көрінісі өте тамаша көрініс. Бәріміздің асыға күтетін ұлы мерекеміз Наурыз. Бұл – ирандықтардың да ұлы мерекесі. Олар да осы мерекені асыға, қуана күтеді.

Наурыз мерекесі – өте көнеден келе жатқан мейрам. Күні бүгінге дейін жер шарындағы көпте-ген халықтардың дәстүрлі мейрамына айналып отырған бұл мерекенің қашаннан бері тойланып келе жатқанын дәлелдейтін айту қиын.

22 наурыз – Ұлыстың ұлы күні. Бұл күні күн мен түн теңеледі. Табиғат та, Жер-Ана да, жан-жануар да түлейді, жаңарады. Адамзаттың бойында қан жүгіріп, тал-теректер бүршік жарады. Қазақтың сайын даласын Қызыр баба кезіп, адам баласына құт-береке, бақ-дәулет сыйлайды. Самарқанның көк тасы еріп, қасиетті қара жер, қара топырақ бусанады. Ұлы

даланың төсінде қызғалдақтар құлпыра өсіп, бел-белестерге қызылды-жасылды кілем төселеді. Ұлан-байтақ Қазақстанның халқы жеті түрлі дәмінен наурыз көже жасап, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар-ды сақтап, ай бойы Ұлыстың Ұлы күнін тойлайды. Бүкіл Шығыс халқына ортақ бұл мейрамда араздасқандар татуласып, дүйім халық, мұқым ел ауызбіршілікте болады. “Наурыз тойының” басты мақсаты – халыққа молшылық, тоқшылық тілеу. Сол үшін де Наурыз көже беретін үйлер қазан-қазан көже жасайды. Оны тойып ішіп, артығын, құйып әкетуіңе де болады. Әрине, Наурыз көженің белгілі бір ережесі жоқ. Ең бастысы: бидай, тары, қамыр, ет, тұз, сүт, суы бар жеті дәм-нен құралуы керек. Қалғаны әркімнің тұрмыс жағдайына байланысты. Сол үшін де халық Наурыз көженің қамын ерте ойластыратын болған. Сөйтіп наурыз көжеге арнап соғымның жамбасын, жаясын, қазы-қартасын сақтайтын. Бұған қоса кәрі жілікті де сақтайтындар бар. Онысы қарттық-тың белгісі сияқты. “Қартайғанша аман болайық!” деген тілектен болса керек.

Наурыз (Ноуруз) иран халқының көнеден келе жатқан және де асыға күтер төл мерекесі. Наурыз яғни, жаңа жылды мерекелеу Иранда кең етек алған және бұл мерекені бүкіл бір ай бойы тойлай-ды. Сондықтан Наурыз мерекесі алдында да және жалпы наурыз мерекесінде іске асырылар шаралар мен осы мерекеге қатысты рәсімдер де өте көп. Мысалы: Наурыз мерекесіне ғана тән, өзіндік наным сенімі бар «һафт син» деп аталатын жеті нәрседен тұратын наурыз дастарханы. Жеті нәрсе де «син» әрпінен басталады. Яғни: [сиб] алма, [серке] сірке суы, [сәнджед] бұршақ, [сәбзе] көк шөп, [секке] тиын, [сәмәну] халваның бір түрі және [сомақ] жиде [4]. Аталған Наурыз дастарханына қойылатын жеті нәрсенің әр қайсының өзіндік беретін ерекше мағыналары және мәні бар. Атап айтсақ: алма-жеміс мол болсын деген ниетпен, сірке суы – зұлымдық, бәле жала-ны аластату мақсатында, бұршақ-мейірімділік пен махаббат нышаны, секке – күй қуаттылықтың белгісі. Осы жерде иран халқы мен қазақ халқының Наурызға байланысты ұқсас жатқан жері ирандықтарда «һафт син» дастарханы бұл Наурыз мерекесінің маңызды бөлігі болса, ал қазақ халқында «Наурыз көже» ұлыстың ұлы күнінің басты тамағы болып есептелінеді. Қазақтарда Ұлыс күні жеті түрлі заттан-соғымнан қалған сүр ет, езілген құрт, бидай (тары, күріш), пияз және сәбіз қосылған қазан толы «Наурыз көже» пісіріледі. Сүр ет – қыс тағамымен қоштасуды, ал құрамына ақтың қосылуы – жаз тағамымен қауышуды (жаңа тіршіліктің басталуы мағынасында) білдіреді. Ирандықтар жеті нәрседен тұратын тағам түрін қойса, ал қазақ халқы жеті нәрседен тағам әзірлеуді. Бұдан «жеті» санынан екі халыққа да ортақ қасиеттілігін көруге болады.

Сондай ақ, иран халқы үшін «он үш» саны бақытсыз сан болып табылады. Бұл санға ирандық-тар ерекше мән береді. Бұны «сиздәһ бэ дәр» (үйден тысқары он үш) делінетін наным-сенімді іске асыру шарасынан байқауға болады. Иран халқы фәрвәрдин айының он үшінші күні, яғни жаңа жылдың он үшінші күнінде бүкіл жанұясымен «он үш» біздің табалдырығымызды аттама-сын деген ниетпен көкке, өзен, көл жағасына, яғни табиғатқа шығып кетеді. Осы күні тұрмыс құрмаған қыздар арнайы жаңа жыл дастарқанына әзірленген «сәбзені» (көк шөп) тұрмысқа шығу ниетінде байлап «сиздәһ бэ дәр сал э дигәр бэ хане йе шоуһәр» (он үшінші күнде келесі жылы кү-йеуімнің үйінде) деген жолдарды айтып ырымдайды. Ирандықтар Наурыз мерекесінен біраз күн бұрын осы «сәбзені» өсіріп, оны «сиздәһ бэ дәр» күніне дейін сақтап сосын оны суға ағызып жі-береді. Бұндағы Ирандықтардың ойы осы «сәбзэ» жаман қасиеттерді бойына жинады, енді сумен сол жамандықтар кетсін дейді. Қазақ халқы да «он үш» санына қатты көңіл бөлген. Оған дәлел «он үш жас – мүшел басы», яғни қауіпті сан деп санаған. Иран халқының тағы наурыз мерекесі кезінде, яғни жаңа жыл кезінде өткізілетін жаңа жылдық іс-шаралардың бірі – чоһар шанбэ йе сури деп аталады. Чоһар шанбэ йе сури ескі жылдың соңғы сәрсенбісінде тойланатын мейрам. Бұл мейрамды тойлау барысында ирандықтар үй ауласында, көше бойында қуарған ағаштан үйме жасап, оны жағып, оттың айналасында билеп, оттың үстінен секіреді. Иран халқы (көбінесе жас-тар) оттың үстінен секіргенде мынандай өлең жолдарын айтады: «зәрдіе мән бэ то, сорһие то бэ мән» (маған сенің қызыл алауың, саған менің бозғылттығым, бойымдағы сары түс) [4]. Бұл өлең жолдарын айтып оттан секіру – менің бойымдағы ауру кетіп, сенің бойыңдағы жалындаған от маған берілсін деген ниетте жасалынады. Мұндағы қызыл түс – денсаулық белгісі болса, ал сары түс ауру, дерттің белгісі. Осылайша ирандықтар отпен бойларындағы ауруды аластатқан. От өшкеннен кейін күлін міндетті түрде ағынды сумен ағызып жібереді. Яғни пәле-жала осымен кет-сін деген ниетте. Осындай отқа табынуды қазақ халқынан да көруге болады. Бұрынғы кезде қазақ халқы

Наурыз мерекесін тойлаған күні қараңғы түсе екі жерге үлкен-үлкен от жағатын болған. Адамдар жас ерекшеліктеріне қарай топ-топ болып, осы екі от ортасынан өтіп бара жатып, қолда-рындағы бас жағына майлы шүберек ораған таяқтарын тұтатып «алас, алас, пәледен қалас» деп айтып, айнала төңіректі отпен тазалап шығатын болған. Әрине көбінесе бұндай іс-шараны жасы үлкен кісілер істеген, ал жастар жағы болса жанып тұрған оттан секіретін болған. Алайда, қазақ мәдениетінде болған иранның оттан секіру элементін қазір көрмесекте, қазақ халқының әлі күнге дейін отпен үйді аластауын, баланы ұшықтауын көруге болады. Яғни, бұл сол элементтің бір ұшқыны.

Осындай, қазақ мәдениетінен көрінетін иран элементтерінің бірі қазақ тілінде кездесетін мың-даған парсы тілінің сөздері мен қазақ халқы арасында кездесетін мыңдаған адам есімдерін де айтуға болады. Қазақ тілінде парсы және араб тілінен енген сөздерден саны, зерттеушілердің пікірлері бойынша, шамамен 10-15 пайызды құрайды. Бұлар, негізінен XVIII-XIX ғасырларда енген сөздер. Бұлардың қатарында жалпы абстрактілік түсінік, оқу-ағарту және мәдениет термин-дері бар, мысалы адамзат [адамизад], айбат [Һәйбат], ғазал [ғәзәл], пешене [пешене], шарайна [чарайна], ақиқат [хағиғат], ақпарат [аһбар], ақырет [аһрет], аспаз [ашпаз], әдеп [одаб], әділет [одалат], бақша [бағче], ғашық [ошеғ], дана [доно], дариға [дариго], дәреже [дәрәдже], дәстүр [дастур], жануар [джанвар], жаһан [джаһон], жұма [джоме], зерек [зирәк], нан [нон], патша [подә-ша], зындан [зендон] және т.б. [5]. Қазақ тіліне енген парсы тілінің мыңдаған сөздерінің ішінде кеңінен әрі күнделікті біздің қолданып жүрген сөздеріміздің бірі – апта күндері. Парсы тілінде «шәнбе (сенбі), йекшәнбе (жексенбі), дошәнбе (дүйсенбі), сешәнбе (сейсенбі), чохаршәнбе (сәр-сенбі), пәнджшәнбе (бейсенбі), джомме (жұма)» болса, қазақ тіліне бұл сөздер «дүйсенбі, сейсен-бі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі» түрінде енген. Қазақ тілінде де парсы тілінде де апта атаулары бірдей болғанмен аптаның басталуы әр елде әр қалай. Мысалы, қазақ халқы апта күнін «дүйсенбіден» бастайды, ал иран халқы «сенбіден». Алайда, қазақтарда бұрын аптаны «сенбі» күнінен бастаған. Сондай ақ ата бабаларымыз жыл мезгілдерінің атауларында да парсы сөздерін қолданған. Мысалы, олар қысты «зымыстан» парсыша «земестан», ал жазды «табысқан», яғни парсыша «табестан». Парсы тілінен қазақ тіліне кейбір сөздермен қатар -кер, -паз, би-, не- сықылды жұрнақтары сөздерге тіркеліп, әр-алуан жаңа сөздерді жасауға септігін тигізген. Мысалы, талап-кер, жауап-кер, айып-кер, айла-кер, ас-паз, өнер-паз, жыл-нама, ауру-хана, ас-хана т.б. Сондай-ақ, парсы тілінің болымсыздық жұрнағы би-, бей-, на-, не-, қазақ тіліндегі көптеген сөздерде пайдаланылады; бей-бақ, бей-ғам, бей-шара, бей-таныс, бей-мәлім, бей-тарап, на-хақ, на-мәрт, на-разы т.б. Бұл сөздердің барлығы дерлік қазақ тілінде төл сөздеріндей қолданыс-та, бұл аса зор мәдениеттің ұзақ ғасырлар бойғы сіңісудің нәтижесі болса керек. Қазақстанның бас қаласының парсы тіліндегі «Астана» сөзімен аталғаны да және қазақ валютасын «теңге» деп атауымыздың да Иран мәдениетінің ежелден келе жатқан әсерінің әлде де күшті сезілетінін көр-сетсе керек. «Астана» парсы сөзі «Астанэ» қазақ тіліндегі негізгі беретін мағыналары «кіре беріс, патша сарайы, табынатын қасиетті жер» болып табылады, ал «теңге» сөзінің беретін мағынасы «ақша, күміс не алтын тиын» және бұл сөз ауыз екі парсы тілінде «тәнге» немесе «тенге» деп айтылады [6].

Қазақ тіліне шеттен ауысқан түрлі лексикалық элементтердің ішінде ең керекті орын алатын араб және парсы сөздері болып табылады. Қазіргі қазақ тіліндегі парсы лексика элементтерін негізінен екі топқа бөліп қараған жөн деп білеміз. Бірінші топқа – қазақ тіліне ежелгі заманнан еніп, әбден сіңісіп, өзінің алғашқы фонетикалық тұлғасын өзгертіп жіберген сөздер жатады. Мұн-дай лексикалық элементтердің шеттен ауысқан сөздер негізінен ұмытылып та кеткен деуге бола-ды [7]. Екінші топқа – қазақ тіліне онша сіңісе қоймаған, бірақ қазақ оқушысына бұрынғы қисса-дастандардан жақсы таныс араб-парсы элементтері жатады. Парсы сөздерінің қазақ тіліне ауы-суы талай-талай ғасырларға созылған ұзақ та күрделі тарихи процесс болғанын естен шығармау керек.

1. عابدینی م. ح. سیمای فرهنگی قزاقستان. تهران: بین المللی الهدی، 1384. - 75-76 ص.

2. Исабеков Д. Қазақ-Иран мәдени байланыстарының өткені мен болашағы (семинар материалдары). – Алматы, 2001. – 7 б.

3. Озганбаев Ө. Дәстүрлі достық аясында. Қазақ-Иран мәдени байланыстарының өткені мен болаша-ғы. (Халықаралық семинар материалдары). – Алматы, 2001. – 77 б.

4. Рүстемов Л.З., Самарэ И. Парсы тілінің ізашары. – Тегеран, 1994. – 495 б.

5 Садықова Р.К., Пилтанг Ж. Қазақ және парсы тілінде мағынасы бірдей сөздер. – Алматы, 2007. – 50 б.

6. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. – Тегеран, 1997.

7. Садықова Р.К. Тұр-тұс атауларының аудармада берілуі «Абай жолы» роман-эпопеясының парсы тіліне аудармасы негізінде: филол. ғылымд. канд. ... диссерт. – Алматы, 2010. – 150 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются сходства обычаев казахского и иранского народов.

Summary

This article features out of the similarities of customs of Kazakh and Iran people.

ҚАЗАҚ АЙТЫСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қ.Досанова – магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазақ айтыстарының жеке жинақ болып та, әр түрлі газет, журнал, хрестоматияларда үзінді кү-йінде де басылып жарық көру мерзімі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұлардың іші-нен В.В. Радлов құрастырған халық әдебиеті нұсқалары жинағын айрықша атаған жөн. В.В. Радлов осы жинағына өзінше топтастыра отырып, «Ұзатқан қыздың өлеңі» деген тарауда «Жар-жарды», сондай-ақ «Қайым өлең» деген атпен «Жанақ пен Түбектің айтысы», «Ұлбике мен Күдері Қожа», «Мөнек пен Опан қыз», «Шортанбай мен Орынбай» айтыстарын, ал «Жұмбақ» деген бөлімде қыз бен жігіттің жұмбақтасу айтысын алғаш рет орыс таңбасымен қазақ тілінде бастырады [1; 10]. Бұл шығармалар «жыршы қалай айтса, дәл солай...» жазылуы жағынан да, тұңғыш рет жанрлық топтастырылуы тұрғысынан да құнды.

Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарында-ақ зерттеушілеріміздің алдында қазақ айтыстарын жанрлық тұрғыдан топтастырып, ғылыми бағалау міндеті туды. Бұл мақсаттағы алғашқы елеулі еңбек деп, М.Әуезовтың 20-жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихына арналған зерттеулерін [2] атауға болар еді. Автор бұл еңбегінде қазақтың ауыз әдебиетін: салт өлеңдері, батырлар әңгімесі, халық дастандары, тарихи өлеңдер, ертегі, айтыс өлеңдер деп жіктеп бөліп, айтыс өлеңдерінің жанрлық ерешеліктерін талдап, оны қазақ халқының әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста алып мұқият қарастырады.

С.Сейфуллиннің 30-жылдардағы еңбегінде де халық ауыз әдебиеті нұсқалары жанрлық жағынан осы тектес етіп топтастырылған. Автор оны зерттеуінде: «Ауыз әдебиетінің тіл өнерінің дені айтыс өлеңдер, ал соның ең көне түрі – «Аужар», «Бәдік», «Жұмбақ айтыс», «Әзіл өлеңдер», – деген ұстамды пікір айтады.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиетімен қоса айтыс үлгілерін ғылыми жіктеп, оның халықтық сипатын жан-жақты ашып талдау – бұдан кейінгі жазылған зерттеу еңбектердің үлесіне тиді. Жазушы С.Мұқанов 1942 жылы «Айтыс» жинағына жазған алғы сөзінде қазақ айтыстарын халық өмірінің жарқын көрінісі, шындықты көркем бейнелейтін әдебиеттің бір мол саласы дей келіп: «...одан (айтыстан – Қ.Д.) халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси шаруашылық тұрмысы да, мәдени дәрежесі де, замана идеологиясы да, әдет-ғұрпы да, жалпы әдептілік және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартысының формалары да көрінеді» [3; 7], – дейді.

С.Мұқанов өз зерттеулерінде қазақ айтыстарын: 1) Әдет-ғұрып айтысы; 2) Қайымдасу айтысы; 3) Жұмбақ айтысы; 4) Дін айтысы; 5) Ақындар айтысы деп таныстырады. «Бұл жерде автор жұмбақ айтысы мен дін айтысын жеке түр есебінде ақындар айтысынан бөліп алып, оны тудырушы-лардың да бір кезде ақындар болғанын, бұл айтыстардың мазмұн-сипатымен жалпы ақындар айтысының бір түрі екенін ескере бермеген тәрізді» [1; 13] – деген ой айтады осы жіктеуге орай М.Жармұхамедов.

Орта мектепке арналған қазақ әдебиеті оқу құралында Қ. Жұмалиев айтысты: 1) Бәдік айтысы; 2) Жар-жар; 3) Мал мен адамның айтысы; 4) Өлі мен тірінің айтысы; 5) Жұмбақ айтысы; 6) Салт айтысы: а) Қыз бен жігіттің айтысы; ә) Ру айтысы; 7) Осы күнгі айтыстар деп жеті топқа бөледі [4; 117-137]. Мұнда ақындар айтысы салт айтысына қосылып талданып, өзіндік беті айқын, өзекті сала – ақындар айтысының ара-жігі дараланып ашылмай қалған.

Қазақ айтыстарын жіктеп топтастырудағы кейбір даулы мәселелер М.О. Әуезов зерттеулерінде ғылыми дұрыс шешімін соңғы басылуындағы айтысқа байланысты жазған тарауларында айтыс өлеңдерін ірі екі топқа бөліп қарастыруымен тапқан. Олар: 1. Әдет-ғұрып айтысы; 2. Ақын-дар айтысы. Автор әдет-салт айтысына рушылдық, жұмбақ, дін айтыстарын жатқызады. Сондай-ақ, М.Әуезов ақындар айтысын түре, сүре айтыс деп ірі екі жүйеге бөледі. Ал бір-бір ауыз өлең-мен шектелетін түре айтыстың өзін қайым өлең, қара өлең деп екі сатыға жіктейді де, бұларды кәнікті ақындармен қатар, айтысқа жаңа машықтанып жүрген көпшіліктің де сүйіп қолданатынын да айтады. Сонда бұл түре айтыс үлгісі сүре айтыс деп аталатын кәдуілгі ақындар айтысына барып жалғасатын алғашқы сатысы, яки соның бастамасы тәрізді болып көрінеді.

М.Әуезов бұл зерттеуінде [2] қазақ айтысына тән ерекшеліктерді жан-жақты талдай отырып, Қазақстанның қайсыбір сипаттарын да жете әңгімелеген. Мәселен, автор Жетісу өңірінде «Тау өлең», «Су өлең», «Жер өлең» секілді айтыс өлеңдердің мол болғанын атап көрсетеді.

Бізде осыған ұқсас еліміздің кәсіп-шаруашылығына байланысты мал мен адам, яки үй іші, от басы, ошақ қасына қатысты тіршілікке сәйкес туған, басқа айтыс түрлерінен құрылыс бітімі өзге-ше, жеке бір сала айтыстар да бар («Әке мен бала», «Атасы мен келіні», «Шәкірт пен жалқау-лық» т.б.) [1; 10].

Бұлар көбінесе көшпенді шаруа жайын әңгімелеп, кейінгі буын жастарға тәлім-тәрбие беру, оларды еңбекке, оқу-білімге баулу мақсатында туған. Осындай тәрбиелік, білімдік сипаттарына қарап, бұл топтағы айтыстарды дидактикалық (тәлім-тәрбиелік) айтыстар деп атауға да болар еді [1; 15].

Қазақ айтыстары туралы жазылған үлкенді-кішілі зерттеулердің бәрінде дерлік айтысты әдеби ірі жанрдың біріне (драма, яки роман, поэма) теліп талдау жиі ұшырайды. Мәселен, Б.Кенжебаев белгілі «Біржан-Сара» айтысын өлеңмен жазылған роман десе [5; 213], Е.Ысмайылов жалпы қазақ айтыстарын түгелдей сюжетті поэмаға қосуды құптайды [6; 123].

Айтыстың диалог түрінде келуі оны сырттай болса да, драмалық туындыға жақындастырып, екеуін бір-бірімен ұқсас ететін тәрізді. Ал енді драмалық жанрға келсек, олардың бәрі бірдей сахна заңына лайықталып жазылған, әрбір образды, ұсынар идеяны актерлар ойыны арқылы бейнелейтін, табиғи бітімі тіпті басқаша шығармалар емес пе? Сондықтан, айтыстың ерекшелік белгілерін әңгімелегенде, оның алғашқы қайсыбір театрлық элементтерін ғана атап айту мен оны тікелей драмалық жанрға жатқызуды бір-бірімен әсте шатастырмаған абзал.

Қазақ айтыстары өзінің туыс бітімінде тұрмыс-салт жырларының (сыңсу, тойбастар, беташар, жұбату, қоштасу, наурыз өлеңі т.б.) көптеген ерекшелік белгілерін бойына мол сіңірген жанр. Жалпы айтыс жанрына М.Әуезов атап көрсеткен кейбір драмалық сипаттар да, әдебиеттегі жыр, толғау, дастан секілді эпикалық жанрдың ерекшелік-белгілері де жат емес. Қазақ айтыстары – ғасырлар бойы халық өмірімен біте қайнасып, қалың бұқара басынан кешірген әлеуметтік-қоғамдық тұрмыстың қат-қабат көріністерін көркем бейнелейтін, кешегі үстем тап өкілдерінің озбырлығы мен әділетсіздіктерін жұрт алдында тезге саларлық әшкерелегіш қасиеттері мол уытты жанр.

Ғалымдардың түрлі жіктеуіне қазақтың ауызша кәсіби мәдениетінің түрлерінің дамуы мен шығу тегін зерттеуші ғалым Е.Тұрсынов та өз пікірін айтады. «Жеңілден күрделіге» ұстанымы бойынша автор айтыстың барлық дерлік түрлерін келесідей кезекте атайды:

- А) «Жар-жар»;
- Ә) «Бәдік» қарғысы, «бәдік-айтыс»;
- Б) «Қайым-айтыс»;
- В) Қыз бен жігіт айтысы;
- Г) Жұмбақ айтыс;
- Д) Тартыс;
- Е) Би-шешендер айтысы;
- Ж) Тақпақтасу;
- З) Ақындар айтысы [7; 250-251].

«Әдебиеттану ғылымындағы жанрлық жіктеулерді негізге ала отырып айтыс өлеңдерін:

- 1. Тұрмыс-салт айтысы: а) «Бәдік»; ә) «Жар-жар»; б) «Қыз бен жігіт қайымдасулары»; в) Төрт түлік мал туралы айтыс; г) Дидактикалық (Тәлім-тәрбие) айтыс;

2. Ақындар айтысы: а) Жұмбақ айтысы; ә) Ру айтысы; б) Дін айтысы; в) Жазба айтыс деп топ-тастырып бөлу жөн болар еді» [1; 16-17], – деген ой айтады ғалым М.Жармұхамедов өз зерттеуінде.

Ғалымдардың жоғарыда келтірілген жіктеулері әр қилы болғанына қарамастан, өзара ұқсас-тық бар екені анық. Шартты түрде айтылған осы пікірлерге назар салар болсақ, қазіргі заманда тек қыз бен жігіт айтысы мен ақындар айтысы ғана өз белсенділік күшін жоймаған тәрізді. Кері-сінше, күннен-күнге дамып, құлашы кеңге жайылуда. Бұрынғы ғасырларда «Жар-жар» айтыс қатарында саналса, бүгінгі таңда орындалу сипатына қарай айтыс формасына келмейді. Сондай-ақ, қазіргі айтыстың өткен ғасырлардан өзгешелігі – телеарналық және радиохабарлық жобала-рының пайда болуы. Бұл, әрине, ең алдымен, заманның өркендеуі, техниканың дамуының ықпа-лы. Мұның өзі айтысты насихаттауда зор үлес қосуда.

1. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 168 б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Қызылорда-Ташкент, 1927.
3. Айтыс, I том. – Алматы, 1942. – 379 б.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті, I бөлім. – Алматы, 1950. – 292 б.
5. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XIX ғ. басындағы демократ жазушылары. – 329 б.
6. Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚазМем.көр.әдебиет, 1956. – 296 б.
7. Кожаметова Ж.А. К вопросу о классификации казахского айтыса // Вестник КазНУ. Серия филоло-гическая. №9 (108). 2007.

Резюме

Вопросы, рассматриваемые в статье. Жанровая классификация казахского айтыса. Особенности казах-ского айтыса. Исследования казахского айтыса.

Summary

Abstract. The issues dealt in this article. The Genre categorization Kazakh's aitys. The Particularities Kazakh's aitys. The Studies taught Kazakh's aitys.

ЛИРИКА-ПУБЛИСТИКАЛЫҚ ПОЭМАЛАРДАҒЫ РУХАНИ ҮНДЕСТІК ПЕН АҚЫНДЫҚ ТАНЫМ ӨЗГЕШІЛІГІ

Ж.Д. Қалиева – магистрант, М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

Поэма – көркем әдебиеттегі басты жанрлардың бірі. Қазақ әдебиетінің тарихына көз жүгірт-сек, оның даму кезеңдерінің әр тұсында да поэманың өзге ірі жанрларымен қатар іргелі де маңыз-ды орын алып келе жатқанын көру қиын емес [4, 121].

Әміркүл Мырзақұлұлы эпикалық туындыларға д құлаш ұрған ақын. Ол поэма жанрының ішкі байлығын кең пайдалануға тырысқан ақындардың бірі. Қазақ поэзиясының түбегейлі бір саласы жыр-толғау болса, жазба ақындардың өкілі ретінде дәл осындай бағытпен поэмаларын дүниеге әкелген.

Жанрлық ішкі ерекшеліктері тұрғысынан келгенде, 20-жылдары қазақ поэмалары екі салаға жіктеле түсетінін көреміз. Біріншісі – ежелгі дәстүр бойынша жазылған шын мәніндегі сюжетті поэмалар болса, екіншісі сюжетсіз лирика-публицистикалық поэмалар. Әміркүл Мырзақұлұлы-ның сюжетті поэмасы «Жетім баланың зары» 1962 жылы жазылған еді. Ақынның осы поэмасы жазылған қойын дәптерінің бір бұрышында мынандай жазбаларға көзіміз түсті: «Алматы қаласы. Мұхтар Әуезов атындағы әдебиет және көркем өнер институтының директоры Базарбаевқа. Город Джалбул дом народного творчество при обл. управление культуры Аубакирову».

Бұл жазбадағы мәліметтерге көз жіберсек, поэманың бір нұскасы жоғарыдағы мәдениет ошақ-тарының мұрағаттарында сақталып жатуы ғажап емес.

Жоғарыда айтылғандай, сол сөз болған сюжетті поэмалармен жарыса жарық көріп, жұртшы-лық назарына түскен екінші сала лирика-публицистикалық поэмалар екенін байқаймыз.

Әміркүл ақынның келесі поэмасы «Жұмыр жер мен әз адам» осы лирико-

публицистикалық поэмалардың қатарына енеді. Себебі, лирико-публицистикалық поэмалардың сюжетті поэмалар-дан басты-басты айырмалары бар. Ең басты айырма, поэмалардың бұл түрінде шын мәніндегі сю-жет болмайды. Екіншіден, сюжетті поэмалардағыдай нақтылы адамдардың арасындағы қарым-қатынас көріне бермегендіктен, көбінесе нақтылы адамдардың бейнесі де жасала бермейді [4, 123].

Лирико-публицистикалық поэмаларда ақын қоғам өмірінің белгілі бір кезеңдерін, не нақтылы бір кезеңін жинақтап, түйінделіп бейнеленеді де, сол заман көрінісін көзге елестеп отырады. Қазақ әдебиетіндегі лирико- публицистикалық поэмалар, ең алдымен, ұлттық дәстүрге сүйеніп жасалды деуге негіз бар. Лирико-публицистикалық поэмаларда сол толғау жырдың көптеген көр-кемдік элементтері ұшырайтынын көреміз. Бірақ лирико-публицистикалық поэмалар толғау жыр емес. Бұның толғау жырдан бөлек тың сапалары бар [4, 121]. Міне, дәл осындай соны ізденістер мен тың сапаны Әміркүлдың «Жұмыр жер мен өз адам» поэмасынан көре аламыз. Поэма он бір буынды қара өлең ұйқаспен, төрт тармақты шумақпен, үш бунақты тармақпен жазылған шығар-ма. Идеясы жағынан адам баласының Жер-ананың қадірін түсінуге, оны құрметтеуге, табиғат байлықтарын қорғауға шақыру болып табылады. Мазмұны жағынан әрі философиялық, әрі эко-логиялық тақырыптар іштей ұштасып жатқанын төмендегі шумақтардан байқаймыз:

*Жұмыр жер асты-үстімен қабат-қабат,
Өз адам іздей берсе бәрін табад.
Өмір де, өлім де бар – іздегенге,
Мың жылдар адам үшін болған сабақ.
Адамның жеке жасы азғантай- ақ ,
Сонда да жерге қарар жасқанба-ақ.
Ей, өз адам! Жасың кіші, Жер Ұлы ғой,
Ұлы жерді қаталданбай көрсеңші аяп.*

Жалпы поэманың тақырыбы «Жұмыр жер мен өз адам» болып аталуының өзі шығарма мазмұ-ны мен идеясының тереңде жатқандығын аңғартады. Бұл поэмаға арқау болған «Жұмыр жер мен өз адам» атауларының шығу төркіне терең үңілер болсақ, алдымен «өз» атауының тарихын біліп алуды жөн көрдік. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» 2-томында: «Өз араб тілінен енген сөз сын. 1. Ғазиз ардақты, сыйлы, жақсы. 2. ауыс. Қасиетті,киелі 3. Көне, бұрынғы. 4. // тар. Дәстүрлі қазақ қоғамында асқан әділдігімен, ерекше қайраткерлігімен даңқы шыққан ел билеушісіне ғана берілетін мәртебелі ресми атақ» [6, 378].

Ал ақын ұғымында поэма желісінде басты категория ретінде «Өз адамының» сыры тереңде жатыр. Сан жылдар бойы Жер-ананың төсінде еңбек етіп оның қадір қасиетін жете түсінген диханшы ақын Әміркүл адам баласы мен жұмыр жердің бірге үйлесімді ғұмыр кешуі жайында кеңінен толғанады. Мұнда баса назар аударатын жайт; тек қана қазақ қауымында, жұмыр жер доңғалақ, дөңгелек екенін ықылым заманнан көшпенділер болжап қойған. Алдымен, арнайы сөз-діктен «Жұмыр» сөзінің сын есім ретіндегі бастапқы мағынасына назар аударсақ: «Жұмыртқа сияқты жұп жұмыр домалақ. Ал. жұмыр жер – жер шары, жер беті» деген сөз тіркестерінің бейнелеуіш мағынасында қолданылады екен [7, 566]. Бұл поэтикалық оралымға нақты мысал, төмендегі шығармалардан алынған үзінділер. 1. *Жұмыр жердің бетінде, мұндай мол суды әлі күнге ешкім осыныя биіктікке көтеріп көрген жоқ* (А.Сейдімбеков). 2. *Жұмыр жер, барлық ел, бар адам; Эфирге құлағын тосады, ғажайып бір хабар тараған «Адам Марсқа ұшады!»* (М.Рашиев, Қанатты қиял). 3. *Оқ атпасын ешкім де өмір деген тым ыстық. Жұмыр жердің, үстінде, Бұзылмасын тыныштық* (Ө.Дүйсембиев, Көңілді).

Табиғаттың ошағы, тіршіліктің қайнаған ортасы Жер ананың тартқан қасіреті санасыздардың кесірінен, ал тіршілік атаулы мақұлықтардан адам баласының жеке даралайтын қасиеті ол – сана-сы мен ақылы деген ой түйеді. Сондықтан Әміркүл қарапайым адамнан өз адам деңгейіне көтере-ді. Оған мына жолдар дәлел:

*Тажалмен есі жоқтай ойнамағын,
Күн туды шындап енді толғанатын,
Ей, адам! Өмірді ойла ұзақ жасар,
Сол үшін «өз адам» деп болған атың.*

Ақын миллион адамның қасіретін де қуанышын да қайыспаған Жер ананың асқақ

қасиетіне тамсанады. Оның қасірет деп түсінгені санасыздар мен ессіздерің жауыздық қолынан туатын зор-лық-зомбылық. Ақын танымы, әз адам ақылдың бастауымен жүріп, саналы еңбек ететін жан, осы сияқты әрбір жан өмірде өз орнын табу үшін бейнетпен, адал тер төгу керек.

*Ізденсең өмір кілті табылады ,
Тек қана саналы еңбек! Бағын әлі
Жұмыр жер түс түріңді таңдамайды,
Жер анаға еңбектен де табын әлі.*

Өміркүл ерінбей, жалықпай аянбай тер төгіп, бейнеттену арқылы еңбегінің тәтті жемісін көріп, жаны рахат күй кешті. Оның ақындық жүрегі мұны жырламай тұра алмады, әрі оны аза-маттық парызым деп санады.

XX ғасырдың 60-шы жылдары көрнекті ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтың «Адамға табын, жер, енді» поэмасы. жарық көріп, бүкіл халықтық рухани мұрасына айналғаны айдан анық. Аталмыш поэма да жанрлық тұрғыда лирико-публицистикалық поэма екені баршаға мәлім. Бұл шоқтығы биік туындыда сол заманда үлкен саяси маңызы бар оқиға, яғни адамзат тарихында тұңғыш рет ғарышқа самғауы, Ю.Гагариннің ерлігі әлемге ерекше пафоспен паш етіледі. Сонымен қатар, ақын Олжас Жер ананың мәңгі қасіреті экологиялық проблемалары да ақындық жүрегімен аяныш білдіріп күйіне жырлайды:

*Жұмыр Жер қалай ғана жыламайды,
Көрген ол құйын,
Боран,
Құлағайды.
Құла түз құлазыған,
Қаңыраған
Безбүйрек мына бізді кіналайды [5, 21].*

Мемлекет және қоғам қайраткері, маңдай алды ақынымыз Олжас пен қарапайым жер төсінде еңбек еткен бағбан-диханшы, дарынды шайыр Өміркүлдың арасындағы рухани үндестікті, ой бірлігі мен мазмұн сәйкестігін байқау қиын емес шығар. Десек те, Жер ананың қадірін жете түсінген Өміркүлдың жан-дүниесінің тазалығы, Жер-анаға жанашырлығы бүкіл адамзатқа бейбіт өмір тілегімен сабақтастырады

Әр ақынның өзіндік ойы, үні, бояуы тілі болу шарт. «Отты сезім, ойға бай тіл табу» – негізгі талаптың бірі. Поэзия адам жанының сырларын аша отырып, оның рухани бейнесін қалыптасты-руда ерекше қызмет атқаруы тиіс, ол үшін поэзия ең алдымен шын мағынасындағы өнер дәреже-сіне көтерілуі шарт деген ұғым Ә.Мырзақұлов шығармашылығында мықты орын тепкен эстетикалық принцип.

Осыған орай, поэманың көркемдік ерекшелігіне келер болсақ, Өміркүл қаламының поэтика-лық тілдегі ажарлау мен құбылтудың сан алуан түрін жіті мұқияттылықпен, асқан эстетикалық талғаммен қолдана білгендігіне төмендегі шумақтар мысал бола алса керек:

*Адамзат біле білсең зергерлісің,
Оны да біл Жер-ананың перзентісің.
Өмірді Жер-анаңмен жайнататын,
Күн туды ойланатын ертеңісің.*

Бүкіл адамзат атаулысының барлығы Жер ананың перзенті, саналы өмірімен жайнататын сүйікті ұрпағы деп түсінеді. Келтірілген мысалдағы екі нәрсемен құбылысты салыстырып және жанастырып-жақындату негізінде астарлы мағына беріп тұрған асты сызылған жолдардағы бей-нелі сөздер метафора болып табылады. Жұмыр жердің қасиетін ардақтаған ақын жүрегінен жыр тиегін былайшы ағытады:

*Ажары ақ мақтадай үлтілдеген,
Жастары қайғырып бір күрсінбеген.
Шаттықтан қуанышты сарай салып,
Өмірдің бетін ашты жұрт білмеген.*

*Іргесі граниттен қаланғандай ,
Мүддесі гауһар тастан жасалғандай.
Жер-ана! Қандай қамқор шебер едің?
Әз адам мұнда түгел жасарғандай.*

Мұндағы ақын тіліндегі қолданылған теңеудің тамаша үлгісін көру арқылы Әмірқұлдың әде-биет теориясынан білімінің сан тарамды кендігін байқауға болады.

Сонымен қатар, келесі келтірілген мысалда кезекті троптардың бірі – метафораны көреміз:

*Жұмыр жер сырың терең дуалысың,
Сананың бердің шексіз қуанышы.
Аялап әз адамды өсіргенмен,
Сүйте тұра ессіздердің құралысың.*

Әмірқұлдың поэмасы көркемділігі жоғары, идеялық мазмұны терең туынды деп білеміз. Ақынның жүрегіндегі жазулары асқақ қиялға құлаш ұрған, жарқын болашаққа сенетін лирикалық кейіпкердің сөзі. Халқымыздың тәуелсіздік алып, Жер анаға деген қамқорлығы артып, саналы еңбекпен ғұмыр кешеріне ақын кәміл сенеді.

*Келді кез тізгін тиер саналыға,
Қамқор боп жұмыр жердің адамына,
Тәуелсіз Қазақстан алда келед,*

Нұр жаусын көш бастаған қадамыңа!

Ә.Мырзақұлұлы шығармалары алдымен өзінің эстетикалық сипатымен күшті. Ол ешуақытта табиғатты адам тағдырынан, қоғам өмірінен бөліп алған емес. Табиғаттың объективтік құбылысы арқылы ақын лирикалық өз көңіл-күйін анық танытады, сөйтіп адамның өмірі мен табиғат құбы-лысы диалектикалық бірлік табады.

Табиғат әлденендей жұмбақ, түсініксіз құбылыс емес, ол – лирикалық қаһарманның жақын сырласы, әдемілік пен сұлулықты ұғындырушы керемет күш. Сонымен қатар, лирикалық кейіп-кердің танымдық эстетикалық деңгейін білдіретін көркемдік құбылыс. Ақын табиғатты көбіне-көп лирикалық-философиялық тұрғыдан ұғынып жырлайды.

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, «Санат», 2007. – 360 б.
2. Қазақ совет әдебиетінің тарихы. III-том. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. – Алматы 1967 – 662 б.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: «Мектеп», 1978. – 192 б.
4. Нарымбетов Ә. Қазақ совет поэмасы. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 240 б.
5. Сүлейменов О. Таңдамалы туындылары. Поэмалар, сценарий / Ауд. Мырза әли Қ. – Алматы: Жібек Жолы, 2005. – 336 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Қалиев Ғ., Бизақов С., Нақысбеков О. және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ғ., Есенова Қ. және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.

Түйін

Научная статья посвящено творчеству А.Мырзакулы. Представлен всесторонний анализ лирико-пуб-лицистической поэмы А.Мырзакулы. «Жұмыр жер мен әз адам».

Summary

The article is devoted to A.Murzakulov's activity. In the article the detailed of liryco-publicistic analysis of A.Murzakulov's poem «Round land and respect person».

ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ ШЫҢҒЫС ХАН ОБРАЗЫ

А.Нусипов – магистрант, филология, әдебиеттану және әлем тілдері
Факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Шыңғыс ханның қазақ әдебиетінен алар орны мен бейнесі жайлы көлемді зерттеу жұмысы жоқ десе де болады. Арнайы тоқталған ғалымдар болғанымен, дәл біз атаған тақырып негізінде еңбек жазған адам жоқ. Біз, осы мақсатта қазақ әдебиетінің шығармашылық өкілдерінің көркем туындыларын ғана емес, ауыз әдебиеті үлгілеріне аздап тоқталамыз.

Халық ерекше даңққа бөленген, басшы деп таныған, хан деп бас иген, сүйген тұлғасы

жайын-да қашан да алыс-жақынға аңыз таратып, жыр-дастан қалдырып отырғандығы белгілі. Бір-ақ мысал келтірсек, Шыңғыстың сүйікті ұлы Жошы өлгенде туған аңыз. «Ақсақ құлан, Жошы хан» деп аталады. Біз жырдың өзіне тоқталу былай тұрсын, жалпы мазмұнына шолу жасағанды артық көріп отырмыз. Себеп сол, кез-келген қазақ баласына бала күнінен таныс аңыз бұл. Әйтсе де бір-ді-екілі жерін мазмұндамай болмайды.

« – Сөйле, жырау!

Зерлі қызыл ала түрікпен кілемнің үстінде малдасын құрып, алтын тақтың қарсысында отыр-ған Кет-Бұға қобызына таянған қалпы алға қарай сәл еміне түсті. Әміршісінің бетіне бажайлай қараған.

«Жырла» деді. Не жөнінде жырламақ дәл бүгінгі күні? Ескіде өткен әйгілі баһадүрлер жайын-да ма? Туысы аз, туғаны аз, ат жалын тартып мінуге жетпеген жас баланың дұшпаннан көрген қорлығы хақында жырласа, қағанның адам баласы тура қарауға шыдамайтын шегір көздері жасқа толар еді. Бірақ сол баланың ер жетіп, үстіне бадана көз кіреуке киіп, кешегі өзіне теперіш көр-сеткен дулығалы басын қыл шашақты ұзын найзасына қалай шанышқаны жайлы толғағанда, қар-лығыңқырақ даусымен әдеттегідей қырылдап күлер ме!? Жырды аяғына дейін тыңдай да қоймас. Кенеттен «Жошыдан не хабар?» – деп салса қайтпекпін? Алдын алу керек... бұл сұрақты қоймай-тын болсын... Қаралы хабар айтушының жазасы – өлім!» (1, 4).

Шыңғыс ханның асқақ ордасының бейнесімен қатар Шыңғыстың өткен өмір тарихын да көре аламыз. Өзінің қиын-қыстау өмір белестерін көргенде қайсар ханның көзіне жас алатындығынан бажайлауға болады. Сонымен қатар, соңғы болған оқиғадан хабардар боласыз. Шыңғыстың ұлы Жошы өлген. Енді соны естірту керек. Және, естірткен адамның құлағына қорғасын құйылады. Азапты өлім.

«Кет-Бұға ауыр ойдан серпіліп, сылбыр қимылмен қобызын оңтайлады да, Қорқыттың күйіне басты...

– Жетеді, – деді бір кезде. Зекіген жоқ, ақырған жоқ, бірақ даусы зілді, әрі пәрменді естілді.

– Басқа бірдеме... Мен бұрын естімеген бірдеме тарт!

...Қу тақтай азынап қоя берді. ...Шыңғыстың төбе құйқасы шымырлап кетті. ...қобыздың өзі сөйлеп жатқандай... Бір кезде манағы қаралы сарын өксіген зарға ауысты. Бұл – лағын жоқтап маңыраған киіктің шері, ботасын жоқтап боздаған аруананың мұны еді. Бұл – жалғзынан айрылған ананың жоқтау жыры еді.

Қағанның көзіне де жас іркілді...

...Қобызында ғана жан бар сияқты, күңіреніп жатыр:

«Балаң өлді... балаң өлді...

Балаң өлді... балаң өлді...»

Қағанның әжімді бетін ыстық жас жуып кетті» (1, 6).

Күйдің құдіреті. Қобыздан шыққан азалы үнді осы қазір естіп тұрғандайсың. Былайғы жұрт тегіс біледі. Естімесе де біледі. Сан тармақтан тұратын «Ақсақ құлан, Жошы хан» атты күйдің бар екендігін. Сол күйді де шығарған халық. Жошы ханның аң аулай шыққан сапарынан бастап, өлім сәтіне дейін түгел. Сол күйдің ең қайғылы тұсын көріп отырмыз.

«...Қанша уақыт өткенін кім білсін, бір кезде қобыз:

«Өзіңе берсін денсаулық!» – деп барып тынғанда, ол басын көтеріп алды... орнынан өкіре түрегелді.

– Жошы!! Жошы!.. Жошы өліпті! Айрылдым ұлымнан! Өлді!.. Жошы ханым... ер ұлым өлді... Бай-бай!!! – Қаһан шың еткізіп қынабынан қысқа, қайқы наркескенін суырып алды. Жасы құрғап кеткен.

Ұзын бойлы, кең иықты, еңгезердей Шыңғыс ханның мысық көздері от шашып, ...Кет-Бұғаға түйіліп келе жатты. Шауып қақ айырмақ... Төніп кеп қалды.

– Дат тақсыр! – деді кенет жырау қобызын көтеріп. – Қаралы хабар айтушының жазасы – өлім. Бірақ Жошының қазасын естірткен мен емес едім ғой! Мына қобыз емес пе еді, саған азалы хабарды жеткізген!..

Қағанның қолындағы алмас қылыш алтын балдағы жарқ етіп кілемнің үстіне сылқ түсті. Шыңғыс хан қалшиған күйі Кет-Бұғаның қолындағы көтерулі қобызға қарап біраз тұрды да, кенет:

«Құлынын алған құландай құлынымнан айрылдым,

Айрылысқан аққудай ер ұлымнан айрылдым!..»

– деп, еңіреп отыра кетті...» (1, 1-8).

Арғыда өткен тарихтың алып тұлғалары мен солар жасаған ұлы істердің сұлбасын бүгінгі күнге жеткізуші – халықтың өз аузымен айтылатын аңыз. Аңыз түрлі нұсқада болуы мүмкін. Біреуі былай айтады, біреу алай айтады. Оның себебі, ауыздан ауызға көшкенде өзгеріске ұшыраған, болмаса, біреу өз мақсат-мүддесі тұрғысынан, әдейі өзгертуі мүмкін. Аңыз – қара сөз немесе жыр түрінде де келе береді. Түп төркіні қарапайым сөз, соны естіген біреу өлең сөзбен көркемдеген. Осыдан келіп, аңыз оқиғаға құрылған жыр туған. Біз түгелге жуық келтірген аңыз да осы жыр үлгісінде халық арасында айтылып жүретін Шыңғыс ханның ұлынан айрылып, қайғы жұтқан сәтінің көрінісі.

Шыңғыс хан және қазақ әдебиеті. Шыңғыс ханды қазақ тарихын қоя тұрып, әдебиетінен іздеу-де біздің алдымен үңілетініміз де осы – аңыз, ауыз әдебиеті. Әуезовше айтсақ, аңыздың түп төр-кіні – шындық. Зерттеушілер біз тоқталған аңызды да – шындық дейді. Бұған ешкімнің дауы бол-маса керек. Шыңғыс қағанның көзі тірісінде, сөз жоқ, оның айналасындағы жыршы-жыраулар-дың ханға арнап айтқан мадақ сөздері, дастандары болған. Бізге соның аңызға айналып, жұқана-сы болса да жетуі мүмкін. Біздің аңыз деп жүрген жырлардың түбі – сол заманда ұлы қағанға арналған шығармалардың сұлбасы болуы да. Қалай болғанда да, бүгінгі күнге шындық жеткен.

Иә, баяғы заманның алыбы бүгінге алып қалпын жоғалтпай жетуі алдымен, әдебиеттің арқасы. Халық – сүйген, күні қараған, қаймыққан адамына сол заманда-ақ мадақ айтқан, керісінше уәж-дегі туындылар да туылғандығы даусыз. Қалай десе де заңдылық. Жаугершілік дәуірдің заңы. Кімнің қылышы өткір, күші мығым, айласы алымды – сол қаһарман. Қаһарманның біреу үшін сүйікті, біреу үшін жау болуы заңды нәрсе. Шыңғыс хан да өз хандығын ұлғайтып, мәңгі жасай-тын мемлекет құру мақсатында еркімен бас иегендерді қылыштың жүзімен бағындырған. Соғыс – біреуге үрей, біреуге мерей. Жеңілуші жақ ақыры ұлы хандық құрамына енгенімен, соған дейін халықты ерлікке үндеу, жоқтау, зар тұрғысында шығармалар (Ақтабан-шұбырынды жылдарын-дағы атақты «Елім-ай» секілді) тудырғандығы күмәнсіз. Сол шығармада басқыншы Шыңғыстың атының аталғандығы да ақиқат. Әрине, жағымсыз тұрғыда. Ал, жеңімпаз ханның әр жеңісін тойға айналдырып отырғандығын ескерсек, жиын-тойда бұрынғы мадаққа қоса, жаңа, тың туындылар-дың да туылып отырғаны талассыз. Заманнан заман өткенде, әлгі шығармалардың ұмытылғаны ұмытылып, ұмытылмағаны сан өзгеріске ұшыраған. Уақыт ағынымен алға жылжи берген. Аңыз-ға айналып. Енді, сол аңызды кейінгілер өз шығармасына шикізат ретінде қолданған. Кейбірі, тіпті, Шыңғыс ханды аттап өтіп. Өзінің арғы уақыттарда өткен бір бабасына қатысты қылып. Сөйтіп, өзгере-өзгере бүгінге жеткен. Прозадан орын ала бастаған. Өзгергенімен түп мазмұны айқын аңызды бір жазушы алады да, тарихқа қатысы жоқ туындысының идеясына қарай бұрып әкеліп, айтпағына тұздық етеді. Тарих бұрмаланған жоқ. Аңыздың тағы бір нұсқасы пайда болды. Оның өзгерткенін тағы біреу оқыды. Тарихи тұрғыдан шындық деп қабылдап, Шыңғыс ханның жағымсыз жағын қазбалап кетті. Тағы қарсы мәндегі шығармалар туып жатты. Түптің түбінде келіп, талас туды. Біреу Шыңғысты даттайды, біреу мақтайды, қорғайды. Қазір қазақ арасында Шыңғысты басқыншы, қазақтарды қойдай қырған, қаніпезер моңғол деушілер де, керісінше, дүниедегі ең ұлы, ең үлкен ұлысты құрушы, түбі түркі, біздің даңқты бабамыз деушілер де бар. Не жақтайды, не қарсы. Міне, осындай екі идея болған жерде, екі автор қарама-қарсы мәнде шығармалар жазады. Ол шығармалар Шыңғыс ханмен бірге бүгіннен өтіп, ертеңге жетеді.

Әу демейтін қазақ жоқ. Бес қазақ бас қосса, жыр айтпай тарқамаған заманда, бұрынғылар Шыңғыс туралы жыр-аңыздан естіген, әңгіме арасында қарапайым сөзбен де өткен күнге шолу жасаған. Кейінірек, жаппай «сауаттанып», ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне ауысқан тұста, Шыңғыс бейнесі – талай романның, хикаяттың, әңгіменің, поэманың, пьесаның, қысқасы, талай үлкен туындылардың негізі болды. Тікелей Шыңғыс ханға қатысты болмағанымен, өзегінде аты аталып, ісі суреттелетін, бейнесі ұшырасатын көркем шығармалар қаншама!

Шыңғыс ханды қазақ әдебиетінен іздеудегі себеп – осы еді. Жыршы-жырау, ақын-абыз, би-шешен емес, ханның атын әдебиетпен байланыстыру ерсі көрінуі мүмкін. Біздің айтарымыз, Шыңғыс хан шығармашылық тұлға емес, яғни шығарма жазбаған. Есесіне, Шыңғыс хан туралы басқалар жазған. Дәл қазір, көркем шығарма тұрыпты, ұлы қаған туралы

әңгіме БАҚ-на ауысты. Оның тегін, істеген ісін қазбалаған мақалалар мен зерттеулерді жиі ұшырата аласыз. Қаған жай-лы зерттеулерден қазақ әдебиеті ғылымы да кенде емес. Бірақ, Шыңғыс хан бейнесін көркем әдебиет арқылы зерттеген жұмыс жоқ десе де болады. Осы тұрғыда, біз арғы диссертациямызды айт-пай-ақ қояйық, бергі шағын мақала көлеміндегі зерттеу жұмысымызда Шыңғыс ханның қазақ әдебиетінен алар орнын айқындап шығамыз деп ойлаймын.

Шыңғыс хан өзі ғұмыр кешіп, құс қанаты талар ұлан-ғайыр даланы бір орталыққа бағынды-рып, билік құрған күнінен бастап талай шығармаға арқау болған тұлға. Өз заманының сөз ұстаған тұлғаларының туындыларының көбі Шыңғысқа арналғаны шүбәсіз. Өттеген-айы, бізге жете алмағаны. Одан бергі шығармалар да жетерлік. Оның бәрін шағын жұмысқа сыйдыра алмаспыз. Дегенмен, аздаған аңыз, әңгімелердегі Шыңғыс ханға тоқталып өтейік.

Алдымен тоқталарымыз, жоғарыда, сөзіміздің басында келтірген аңыз. Мұхтар Мағауиннің тілімен жазылған бұл аңыздың жырға түскен үлгісі талай қазақ баласына бала күннен таныс бол-са керек. Енді, осы аңыздағы Шыңғыс хан кім? Біріншіден қайғыдан қабырғасы қайысқан адам. Балаларының ішінен ерекше жақсы көрген, талантты, айрықша үміт артқан сүйікті ұлы Жошы-дан айрылған қағанның қайғысы. Кәдімгі ұлын сүйген әкенің махаббаты, зары. Содан кейін, беті-не жан қарай алмас өткір адам. Хандығының қаншалықты мығым болғандығы тарихтан белгілі. Ол орнатқан тәртіп көзі тайғаннан кейін де бұзылған жоқ. Өлгі аңыздан көреріміз, оның ордасы-ның көрінісі, айбыны. Сол айбынды орданың құты, тірегі әрине, әмірші. Сөзден тоқтап көрмеген Кет-Бұғының өзін бір сәт дағдартқан ханның мысы басым жүзі ғана емес, сұсты орда, асқақ шаңырақ. Қысқасын айтсақ, ханның салтанаты.

Бұл аңыздағы Кет-Бұғының түпкі тегі тарихтан белгілі, найман. Ал, наймандардың хандығы Шыңғыс ханнан жеңіліс тауып, бір жола құлағандығы белгілі. Ал, енді Шыңғыс ханды тек қырып жоюшы, әскері жеткен жерде тірі жан қалдырмай тып-типыл жасайтын, қылышынан қан тамған қанішер, жалмауыз етіп көрсетушілерге қарсы бір дәлел – осы. Бір кезде елін құлатқан, жерін алған Шыңғыстың жанында Кет-Бұғы неге жүр? Неге ол қағанның ұлының өліміне қайғырады? Шыбын жан үшін емес, қалған найманның жеке ел болмаса да, қағанат құрамында ұлыс, ру дәрежесінде күн кешуін қалаған. Шыңғыс хан соған жағдай жасаған. Жыршылары – ұлы ханды мадақтаған, батырлары – әскеріне айналған. Мұрат-мақсаты – Шыңғыс хан құрған хандықтың ұлғаюы, күшеюі. Тағы бір мәселе, ханның өнерді қалай бағалайтындығы, әділдігі. Өнерді бағалайтындығы – күйден сөз ұғып, сыр түйе білгені. Керек десеніз – ақындығы. Күй құдіретін сезінбес, иісалмас, түйсігі тар, сезімі саяз біреудің алдында күймен қаралы хабарды естірту – ақымақшылық болар еді. Өмір-шісінің аңғарымпаздығы мен сезімталдығын, күй ұғарлық жүрегінің бар екенін білгендіктен ғана Кет-Бұғы таңдауды қобызға салды. Әділдігі сол, тар жерде ақыл тапқан, қысылғанда сөз тапқан Кет-Бұғыны өлім жазасынан босатуы. Ал, Жошыны аһ ұрып, елжірей жоқтауы – қатігездігін жоққа шығарса керек. Ет пен сүйектен жаралған, етжүректі адам екенін аңғартады. Адам, бірақ ерекше талайы бар, тәңірінің тегін жаратпаған пендесі. Аңыз осылай дейді.

Аңыз деп әңгіме бастаған соң тағы айта кеткен жөн. Ешқандай сілтемесіз-ақ сөйлеуге болады. Шыңғыс хан – Шыңғыс хан болмай тұрып, тіпті арыда, Темуджин болып өмірге шыр етіп енді келгендігінің өзі – аңыз. Бәріміз хабардармыз, ол – қағанның қан шеңгелдеп тууы. Расында солай туылды ма, ол жағын қазбалап керегі жоқ. Темуджин туыла салғанда бұл жайттан алыс-жақын хабардар болды ма, болмады ма, ол да маңызды емес. Бастысы, өмірге енді келген сәбидің ерек-ше тумысы. Даңққа, жеңіске, қанға толы болашақ. Тәңірінің ерекше назары түскен, әлемді билеу үшін жіберілген елші дәрежесінде өмір есігін ашқан халақтың қаһарман ұлы. Бұл аңыз кейін шықса да, қарапайым халық тарапынан ұлы билеушіге берілген баға.

«Шыңғыс хан турасында қазақ арасында сақталған аңыздар мен тарихи әңгімелердің жосыны бір бөлек. Мәнді және мазмұнды. Кейінде қазақ халқын құраған ру, тайпалардың тең жарымы дерлік Ұлы далада жасап, ақыры Шыңғыс хан туының астына топталғанын, көп ұзамай бүкіл Дәшті-Қыпшақ, яғни кейінгі бар қазақ төңірек, туысымен Еке Ұлыс құрамына енгендігін еске алсақ, дәурені жүрген Алтын Орданы, оған жалғас өзіміздің Қазақ Ордасын билеген ел ұйытқысы хан, сұлтандар түгелдей Шыңғыс әулеті болғанын тағы айтсақ, Шыңғыс хан есімі халық жадында аруақты баба, ұлы әмірші ретінде қалай орныққанына

таңырқамау керек. Таң қаларлық жағдай – сондай тарихи әңгіме, аңыздардың ұзақ жеті ғасыр – жеті жүз жыл бойы ел есінен шықпауы» (2, 25) – дейді Мұхтар Мағауин.

Аңыз әңгімелерде ұлы билеушіні қарапайым адамнан асырып, ерекше нұрдан жаралған Тәңірі дәрежесіне дейін сипаттау үрдісі бар. Шыңғыс хан да Тәңірінің нұрынан (ай сәулесі, күн нұры) жаралған деген де аңыз кездеседі.

«Бір ханның көрген кісі есінен танардай ғажайып, сұлу қызы болады. Хан жан адам жұғыспа-сын деп, бұл қызын оңаша, алтын сарайда бағып-қағады. ...Ақыры, бойжеткен кезінде, алтын сарай ішінде қамсыз жатқанда терезеден күн сәулесі түсіп жүкті болады. ...Сондай ерекше жағдайда дүниеге келген, яғни Тәңірінің көзі түсіп, күн нұрынан жаралған перзент – болашақ Шыңғыс хан екен» (2, 28).

Біз қалқып қана шыққан бар-жоғы екі-үш аңыздың қаншама нұскасы бар. Біреуден біреуге жеткен. Заманнан заманға ауысқан. Өзгеріске ұшырауы заңды. Ежелгі аңыздардың жалпы сұлбасын білгіңіз келсе алдымен халықтың аузын баққан жөн. Қазіргі жұрт қалай айтады? Содан соң әр замандарда жазылған жазба деректер мен тарихи шежірелерді зерделеу керек. Тасқа басылған тари-хи-дерек көздеріндегі аңыз әңгімесінің халық аузында қалай түрленіп жүргенін байыптай аласыз.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетінің қай жанрын алмаңыз, Шыңғыс хан туралы, оның істері, бейнесі туралы кездестірмей қалмайсыз. Бұл, біздің әдебиеттің тарихпен бірге туғандығын, және бірге жасай беретіндігін көрсетсе керек. Аңыз адам деген тіркес бар. Әлемдік күнтізбе бойынша екінші мың жылдықтың басты ұлы тұлғасы Шыңғыс хан – сол аңыз адам. Қазақ қана емес, күллі түркі әдебиетінің басты қаһарманына айналғаны, халықтың өз жадында аңыз болып айтылып, бүгінге жеткені – соның дәлелі.

1. Мағауин М. Он үш томдық шығармалар жинағы, 8 том. – Алматы: Қағанат, 2002.

2. Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. // Жұлдыз, №10, 2011.

3. Дүйсенбаева Ж. Ә.Кекілбаев прозасы. Халықтың аңыздар және көркемдік шешім: канд.диссертация. – Алматы, 1999.

4. Қабышұлы И. Шыңғыс хан. // Егемен Қазақстан, 24-тамыз, 1992.

Түйін

В этой статье рассказывается об образе Великого Чингизхана в казахской художественной литературе. Рассказывается о том, как правдиво раскрыты исторические дела и особенности характера. Наряду с этим раскрывается связь литературы с историей, говорится о тесной связи истории Чингизхана на разных этапах развития литературы с историей казахской литературы.

Summary

In this article of examined about appearance of Great Chingizkhana in kazakh artistic literature. Told about that, how historical businesses and character features are true exposed. Side by side with this connection of literature opens up with history, talked about close connection of history of Chingizkhana on the different stages of development of literature with history of kazakh literature

ЭПОХА, ЖИЗНЬ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ АРУЗОВЕДА XIII ВЕКА ШАМСЕДИНА МУХАММЕД БИН ГЕЙС АР-РАЗИ

Ходжат Гахрамани – диссертант, Институт рукописей им.Физули
Национальной Академии Наук Азербайджана

XIII век в истории народов Ближнего и Среднего Востока запомнился в основном набегами монголов. В начале XIII века в Центральной Азии существовало государство Хорезмшахов (1097-1231). Во времена правления Аладдина Мухаммед бин Текиш Хорезмшаха (1200-1220) государ-ство достигло самого высоко пика развития в политике, в экономике и военной мощи. Помимо объ-единения провинций Центральной Азии он подчинил себе территории Ираги-Аджеми, Мазандара-на, Аррана, Азербайджана, Ширвана, Парса, Кермана, Мекрана, Мангышлака, Киша, Сиджистана, Гура, Ганза, Беймана, и продвинулся вплоть до границ Индии (1, 82). Аладдин Мухаммед бин Текиш Хорезмшах в 1217 году также совершил

набег на столицу халифата Багдад, хотя он завершился неудачей. Но его противоречия с Чингисханом привели к тому, что начиная с 1219 года Чингисхан начал войну против государства Хорезмшахов, результатом чего стали постоянные набеги монголов на Хорезмшах, а также на территории всего Ближнего Востока. В результате постоянных набегов монголов Аладдин Мухаммед бин Текиш Хорезмшах потерял все свои земли и был вынужден бежать в Центральную Азию. В 1220 году он умер на одном из островов в Каспийском море. После его смерти власть перешла его сыну Джалаладдину Мангубурни (1220-1231).

Наука, культура, образование и искусство в государстве Хорезмшахов было на высоком уровне. Поэтому не случайно, видные ученые и поэты жившие в XII-XIII веках, жили при дворе Хорезмшахов или же на других территориях государства, и посвящали им свои произведения и хвалебные оды. Общественный деятель государства Хорезмшахов, известный литератор и поэт Рашидаддин Ветват (умер в 1183 году) написал про Хорезм следующее: "Хорезм всегда был местом ученых людей и стоянкой караванов мудрых" (2, 19). Во времена существования государства Хорезмшахов жили и творили такие известные ученые и поэты как Рашидаддин Ветват, Джамаладдин Мухаммед Исфгани, его сын Мухаммед Кемаладдин Исфгани, Захираддин Фарйаби, поэты Асираддин Ахсикати, Абул Гасан ал-Хорезми, Фахреддин ар-Рази, аз-Замахшари, ан-Насеви, ас-Саккаки а также десятки других видных ученых, которые были известны на всем Востоке (1, 118). Эти факты еще раз свидетельствуют о высоком уровне науки и культуры в государстве Хорезмшахов, и том что, государственные деятели покровительствовали этим видным личностям.

Одним из ученых, который жил и творил при дворе Хорезмшахов был выдающийся филолог и видный арузовед Шамседдина Мухаммед бин Гейс ар-Рази. Он начал свою деятельность еще во времена правления Аладдина Мухаммеда бин Текиш Хорезмшаха и продолжил при правлении его сына Джалаладдина Мангубурни. Дата рождения Гейс ар-Рази неизвестна, но нисба (месторождения) указывает на город Рей расположенный недалеко от Тегерана. В целом в средневековых источниках, например в произведении Гаджи Халифа «Кешф-аз-зюну», Шамседдина Сами «Гамусюл-алям» и в других произведениях XIX века, можно сказать, что нет никакой информации о Шемс Гейс Рази. Наиболее полную информацию о жизни и творчестве Гейса Рази мы можем встретить в дибаче в его произведении «Ал-Моджам фи меаири ешар ал-Аджам». Здесь становится известно, что Гейс Рази долгое время проживал в Маверенахре и Хорасане. Он приблизительно после 601 года по календарю лунному хиджры и 1204 года по христианскому календарю, пять-шесть лет жил в Бухаре, а в 614 году по календарю лунному хиджры и 1217 году по христианскому календарю, в Марве. Он был одним из приближенных Аладдина Мухаммеда бин Текиш Хорезмшаха и даже во время похода Хорезмшаха на Багдад был рядом с ним. Впоследствии, когда монголы преследовали Хорезмшаха, Гейс Рази был также в его отряде. После неудачного похода на Ирак, Шемс Рази несколько лет прожил на землях Ирака и Ираки-Аджеми. Гейс Рази в 1220 году присутствовал при сражении Хорезмшаха и сыновьями Чингисхана Сабутаем и Джабой близ крепости Фарразин, расположенной между Хамеданом и Исфганом, и в результате беспорядков потерял свои произведения, но в последствии за денежное вознаграждение смог вернуть некоторые из своих страниц (2, 16). Гейс Рази был свидетелем всех ужасов монгольских набегов и даже два раза попадал в плен, но в результате счастливого стечения обстоятельств ему удалось спастись. В 624 году по календарю лунному хиджры и 1226 году по христианскому календарю, Шемс Гейс приехал в Шираз, и нашел укрытие у правителя персидской области Сад ибн Зенги (1195-1230), а после его смерти жил и творил при его сыне Абубекре ибн Сад ибн Зенги (1230-1258), который покровительствовал известному персидскому поэту Сади Ширази.

Свое произведение "Тибйанюл люгат ат-Турки ала лисанюл Ганглы" Гейс Рази посвятил Хорезмшаху Джалаладдину Мангубурни, который в 1223-1231 годах правил Азербайджаном. Если учесть, что он в 1226 году жил в Ширазе, то это произведение было написано в период с 1223 по 1226 годы, что предположительно совпадает, со временем его проживания в Азербайджане (3, 42).

Источники и исследователи занимающиеся творчеством Шемс Гейса ар-Рази причисляют к его перу следующие произведения: "Китабюл кафи фил арузейн вел гавафи", "ал-Мореб фи мааир ашарюл Араб", "ал-Моджем фи мааир ашарюл Аджем", "Хадайигюл Аджем" и "Тибйанюл люгат ат-Турки ала лисанюл Ганглы". Следует отметить, что до наших времен

дошло лишь про-изведение “ал-Моджем фи мааир ашарюл Аджем”.

По утверждению исследователей его творчества, свое произведение

“Китабюл кафи фил арузейн вел гавафи” Гейс Рази начал писать еще в 1217 году в Мерве. По названию видно, что эта книга рассказывает о персидских и арабских арузах, и обосновывает их теорию. Видимо рукописи этого произведения были утрачены во время битвы у крепости Фарраз. Впоследствии приехав в Шираз, Гейс Рази в 1232 году завершил работу над этим произведением, а затем по просьбе местных ученых и знатоков персидских стихов, разбил свою работу на две части, и часть повествующую об арабских арузах и рифмах была названа “ал-Мораб фи мааир ашарюл араб”, а другая повествующая об персидских арузах и рифмах была названа “ал-Мораб фи мааир ашарюл Аджам”. Таким образом, Гейс Рази завершил работу над произведением “ал-Мораб фи мааир ашарюл Аджам” приблизительно в 1235 году в Ширазе. Как отмечают исследователи, дальнейшая судьба Гейса Рази после 1235 года неизвестна (3, 41).

Гейс Рази сам также дает информацию о своих произведениях. Так в произведении “ал-Моджам” он один раз указал на работу “Китабюл кафи фил арузейн вел гавафи”, а в двух местах на работу “ал-Мораб фи мааир ашарюл араб”, после чего о принадлежности к перу Гейса Рази этих двух произведений не остается никаких сомнений. В тоже время из этих замечаний становится ясно, что эти два произведения были написаны раньше “ал-Моджам” и являлись полноценными и законченными работами, что и позволяло ему ссылаться на них. Относительно произведения “Гадайугюл Аджам”, не дошедшего до наших времен, название которого было указано в произведении написанном в XIX веке Мухаммедом Садауллахом Мурадабади “Мизанюл афкар фи шархи Мийарюл-ашар”, являющегося ответом на произведение Насреддина Туси, то по утверждению европейского востоковеда Чарльза Рия, оно является кратким вариантом произведения “ал-Моджам” (3, 41).

Исследователи также причисляют к перу Гейса Рази и произведение “Тибйанюл люгат ат-Турки ала лисанюл ганглы”. По их мнению оно посвящено Джалаладдину Мангубурни, который правил Южным Азербайджаном в 1220-1231 годах и было написано в период с 1223 по 1226 годы. Отметим, что написанный на арабском языке этот словарь Гейса Рази был известен ученым еще в средние века. Так Ибн Мухана в своем словаре “Хильятюл-инсан ва халбатюл-лисан” написанном в XIII веке делает ссылки на это произведение, приводит из него цитаты и констатирует, что словарь написан Гейсом Рази и посвящен Джалаладдину Мангубурни (3, 37). Было бы уместным отметить один факт об этом произведении, который остался без внимания исследователей. Так Гейс Рази в произведении “ал-Моджам” дает информацию об этом произведении, но называет ее как “Китаб дар люгати Тюрки” (Книга о тюркском языке). Отметим, что исследователи изучающие книгу под названием “Тибйанюл лугат ат-Тюрки ала лисанюл ганглы”, в переводе на азербайджанский “Толковый словарь с тюркского языка на язык ганг”, исходя из этого произведения, утверждали что Гейс Рази хорошо владел азербайджанским, гангским и несколькими ветвями тюркского языка (3, 45).

Отметим, что не смотря на то, что автором произведений “ал-Моджам” и “ат-Тибйан” являлся Шемсаддин Мухаммед бин Гейс Рази, длительное время принадлежность этих произведений приписывалась другим личностям. Но в 1928 году в статье видного турецкого ученого Фуада Копрулу, опубликованной в журнале “Тюркский сборник”, высказал мнение, что автором обоих произведений является Шемсаддин Мухаммед бин Гейс Рази. Таким образом, сегодня беря за основу ссылку Гейса Рази на книгу “Книга о тюркском языке” указанную в произведении “ал-Моджам”, приходим к выводу, что выводы к которым пришел профессор Мухаммед Фуад Копрулу еще раз находят свое подтверждение. Отметим, что по утверждению Мударриса Разави, среди рукописей “ал-Моджам”, которые хранятся в Аясофии, есть также книга и на тюркском языке.

Единственное произведение Гейса Рази дошедшее до наших дней “ал-Моджам” впервые было издано в 1909 году известным английским востоковедом Эдвардом Брауном и видным иранским ученым Мухаммедом бин Абдулвахаб Газвини. Эдвард Браун подготовил к изданию самый старый и прекрасный экземпляр этого произведения, хранившегося в Британском Музее, а Мухаммед бин Абдулвахаб Газвини отредактировал его. Отметим, что издатели во время печати использовали образцы экземпляров, один из которых хранился в личной библиотеке Мовлави Худабахш Ханым в Индии, и датировался по лунному хиджры 1183 годом, по христианскому календарю 1769 годом, а другой в Стамбуле в Аясофийской библиотеке и

датировался по лунному хиджры 881 годом, по христианскому календарю 1476 годом, из Адирны (6).

Впоследствии это произведение было издано в Иране. После издания подготовленным Эдвардом Брауном и Газвини, видный иранский ученый Мударрис Разави, сравнил это произведение еще с шестью другими экземплярами и издал в печати (4). Из введения Мудариса Разави, которое было опубликовано в его варианте издания, становится известно, что Разави еще в молодые годы, когда он получал образование в Мешхеде, в библиотеке “Астани-гудси-Разави” среди прочитанных книг были и несколько других экземпляров “ал-Моджам”, которые он впоследствии и сравнил с изданием Эдварда Брауна и Газвини. Но по различным причинам, он эту работу оставил незавершенной. Затем он вновь вернулся к этой работе, и нашел в библиотеках Тебриза и в других городах Ирана еще несколько экземпляров этой книги. После того как Разави смог ознакомиться с аясофийским экземпляром этого произведения, он смог подготовить к печати новый вариант издания и критический текст. Таким образом, в настоящее время это произведение в наиболее близком варианте к оригиналу, превратилось в настольную книгу всех востоковедов, и ученых занимающихся поэзией и поэтикой Ирана.

С момента издания это произведение постоянно находилось в центре внимания востоковедов и ирановедов. Все ученые ознакомившиеся и исследовавшие это произведение, были очень высокого мнения об этой книге. Например, еще в 1909 году Мухаммед бин Абдулвахаб Газвини в своем введении к первому изданию книги дал следующую оценку: “С уверенностью можно сказать, что со времен Саманидов до наших дней – после прихода Ислама и появления первых научных книг на персидском языке, такого точного, полноценного, прекрасного и научного произведения не создано” (5). Мударрис Разави также дает очень высокую оценку “ал-Моджам”: Произведение Шемсед-дина Мухаммеда бин Гейс ар-Рази “ал-Моджам фи маайири ашарил-аджем” (VII век хиджры) дошедшее до наших дней своей красотой и богатством охватывает три науки (аруз, рифма, поэтика) и достойное наивысшей похвалы, является одной из важных книг персидской литературы (6).

Известный иранский ученый и поэт, считающийся одним из великопленных исследователей персидского стиля Меликушшуара Бахар, также дал очень высокую оценку стилю произведения и языку. Так Меликушшуара Бахар стиль написания “ал-Моджам” ставит в один ряд с произведением Сади “Гюлюстюн”: “По моему мнению проза Шемс Гейси является одним из самых прекрасных образцов своего времени. Если бы этот человек, прекрасно владеющий пером, обладая тонким умом, способностью наблюдать и оценивать написал бы не научное произведение, а произведение на свободную тему, например историческое или художественное произведение, то оно стало бы настоящей жемчужиной” (2, 14).

Отметим, что наряду с востоковедами Европы и Востока, в последнее время российские востоковеды также проявили большой интерес к произведению “ал-Моджам”, и переведя части, касающиеся рифмы и поэтики, на русский язык издали книгу в 1997 году. Наталья Чалисова, которая перевела это произведение на русский язык, также дала высокую оценку ему и по ее словам, данное произведение имеет не только ценность по стиховедению, но и занимает достойное место в истории языковедения: “Произведение Шемс Гейси не только стиховедение, одновременно оно обогащает традиции иранского языкознания” (2).

Отметим, что это произведение еще в средние века было в центре внимания исследователей. В своем предисловии к изданию этой книги в 1909 году Мухаммед бин Абдулвахаб Газвини утверждал, что Гаджи Халиф в произведении “Кашфур-зюнун” не упоминал названия этого произведения, но в последствии Мудеррис Разави исправил его ошибку и указал, что в работе Гаджи Халифа упоминается о “ал-Моджам” (6). Согласно данным исследователей после IX века хиджры, и после XV века по христианскому календарю, ряд ученых непосредственно обращаясь к этому произведению использовали его для своих трудов или же упоминали имя Гейса Рази и его произведения в своих работах. Одним из первых был Абдуллаххар бин Исхак под псевдонимом Шариф, который создал сокращенный вариант “ал-Моджам”.

2. Ученый из Мешехи, Атауллах Махмуд Гусейнли, умерший в 919 году хиджры и 1513 году по христианскому календарю, являющийся автором ряда литературных произведений, в том числе автором произведения “Бедайиус-сенайе” рассказывающее о арузе, рифмеи

поэтике, не раз упоминал произведение Гейса Рази в своих работах.

3. Шейх Мухаммед Али бин Али бин ал-Гази Мухаммед Гамид бин Мухаммед Сабир ал-Фаруги ал-Ганафи ат-Таханаби, в своем произведении “Истилахат ал-Фюнун” первый том которого был издан в Стамбуле, а остальные тома в Индии, использовал поэтические термины и термины аруза из произведения Шемс Гейса Рази “Гадайигюл-моджам”.

4. Рифмованное письмо Нуреддина бин Ахмед бин Абдулджалил Зияраткахи приблизительно является сокращенным вариантом второй части, относящейся к рифме, произведения “ал-Моджам фи мааири ашарил-Аджем”.

5. Один из учеников Абдурахмана Джами, имя которого неизвестно, делая краткий обзор про-изведения своего учителя, в четырех тематиках полемизировал о Шемс Гейсе Рази.

6. Абдулгасан Гусейни Фарахани делая обзор трудностей произведения Анвари “Дивани”, в своей работе неоднократно обращался к произведению Шемс Гейса “Гадайигюл-Аджам”.

7. Шемс Фахри Исфгани в главе “Әruz” произведения “Мейаре-джемали” и в произведении “Мюгаддима” не раз упоминал Шемс Гейси и широко использовал его работы.

8. Гиясаддин бин Джамаледдин в главе “Мераджул-аруз” произведения “Ферхенге-гийасюл-лугат”, которое повещает об арузе, неоднократно упоминал произведение Шемс Гейси “Гадайигюл-Моджам” и использовал его.

9. Джамаледдин Гусейн Анджу при написании произведения “Ферханги-джахангир” и состав-лении словаря “Хоренге” широко использовал произведения Шемс Гейси “ал-Моджам” или же “Гадайигюл-Моджам”.

10. Мухаммед бин Сад в произведении “Табсиратюл-шуара”, рассказывающее о рифме, неод-нократно упоминал Шемс Гейса и широко использовал его произведения.

11. Мухаммед Неджмулгени хан в произведении “Нахджул-адеб”, указывая список использо-ванной литературы, включил в него произведение Шемс Гейси “ал-Моджам фи мааир ашарил-Аджем”.

Произведение Шемс Гейса Рази “ал-Моджам” состоит из двух больших частей. Первая часть, повествует о науке аруз, а вторая часть рассказывает о рифме и критике поэзии. К тому же сами части состоят из разных глав. Первую часть своего произведения “ал-Моджам” Гейс Рази поде-лил на нижеследующие главы:

1. Смысл аруза, обзор рукн (опор) и имена и псевдонимы используемые людьми этой науки.

2. Части и метрика которые составляют рукн (опора) аруза.

3. О производных и получаемые от них образования, участвующие в формировании частей.

4. Древние и неиспользуемые бахры (размеры), круги, деление бейтов, и отделение друг от друга частей бахров.

Вторая часть “ал-Моджам” разделена на нижеследующие главы:

1. Смысл стихов и рифмы, об их границах и их сущность.

2. Символы рифмы, о их названиях и смысле.

3. Движение символов рифмы, и об их названиях.

4. Границы рифмы и об их классификации.

5. Недостатки в рифмах и о классификации нежелательных элементах в стихотворных каламах.

6. Красота стиха и о прекрасной поэтике в использованной в поэзии и прозе.

Таким образом, в произведении “ал-Моджам” Шемседдина Мухаммеда бин Гейс ар-Рази обобщил все мысли и высказывания о арузах, рифме и поэтике и постарался охватить в вышеука-занных главах. Но Гейс Рази в произведении “ал-Моджам” прежде чем перейти к разъяснению аруза, рифмы и поэтики, вкратце рассказывает о важности изучения арузов. Этими мыслями мы и хотим завершить эту статью.

По Гейс Рази как нахв (синтаксис классического арабского языка) является метрикой прозы, также и аруз является метрикой поэтики, стиха, мерой. С точки зрения ученого данная наука наз-вана арузом, потому что стих зарождается посредством аруза, и выяснить написано ли стихотво-рение в соответствии с метрикой или без нее, также определяется посредством аруза. По Гейс Рази некоторые ученые высказывают мнение, что талантливые поэты так как они талантливы не нуждаются в арузах, а бездари так как они и так бездарны также не нуждаются в арузах. Но по его мнению это совсем не так. Каждый поэт, будь он талантлив

или неталантлив, должен знать аруз и разбираться в его правилах. Каждый поэт в написанной строчке, бейте, стихотворении должен уметь определять даже самые простые ошибки в написании и обеспечить правильное написание стихотворения в соответствии с метрикой. Знание метрики помогает в правильном прочтении святого Корана и хадисов Пророка Мухаммеда. В этом смысле каждый человек как мини-мум посредством аруза должен уметь правильно читать Коран и хадисы пророка Мухаммеда. Поэтому, по мнению Гейс Рази, каждый знаток пера, интеллигент, поэт должен разбираться в арузе и изучать его.

1. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов 1097-1231. – М.: Издательство «Наука», 1986.

2. Чалисова Н.Ю. Персидская поэзия на весах поэтики. Шамс ад-дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии. – М.: 1997.

3. Юсиф-Зия Ширвани. Мухаммед ибн-Кейс и его тюркоязычный глоссарий. Ученые записки, №1, Изда-ние АГУ, – Баку, 1971.

4. Шемседдин Мухаммеда бин Гейс ар-Рази, “ал- Моджем фи мааир ашар ал-Аджем”. – Тегеран, 1387.

5. Мухаммед бин Абдуллахаб Газвини. Мугаддимейе мосеххех. Шемседдин Мухаммеда бин Гейс ар-Рази. Ал-Моджам фи мааир ашар ал-Аджем. – Тегеран, 1387.

6. Модеррес Разави. Мугаддимейе мосеххех. Шемседдин Мухаммеда бин Гейс ар-Рази. Ал-Моджам фи мааир ашар ал-Аджем. Тегеран, 1387.

Түйін

XIII ғасыр Таяу және Орта Шығыс халықтары тарихында моңғол шапқыншылықтары шабуылымен есте қалды. XIII ғасырдың басында Орталық Азияда Хорезмшах мемлекеті өмір сүрді. Аладдин Мухаммед бин Текиш Хорезмшах (1200-1220) билік құрған дәуірде мемлекет саясат, экономика, әскери, сондай ақ әдебиет жағынан да күшті өркендеді.

Автор мақалада XIII ғасырдағы арузтанушы Шамседдин Мухаммед бин Гейс Ар Разидің өмірі мен шығармашылығы туралы жазады.

Summary

In the article its shown that Geys Razi lived in the XIII century was the prominent aruz scholar of his period. He lived during the rule time of Kharazm shahs and most of his works devoted to his periods rulers. Though he wrote o lot of works. Only «Al-Mocam» passed to modern generation. The theoretical bases of aruz and rhifme were investigated in this work.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

TÜRKÇE'NİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİLMESİ

Н.Шуиншина – аға оқытушы, шығыс филологиясы кафедрасы Абай атындағы ҚазҰПУ

Yabancı dil öğrenmenin günümüzde büyük bir ihtiyaç haline gelmesi iletişim ve ulaşım imkanlarının kolaylaşması sonucunda ülkeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasıyla olmuştur. Öğrenilecek dil olma konusunda zaman zaman bazı dillerin öne çıktığı bilinmektedir. Bu öne çıkmada bilim, kültür ve sahibi olduğu ülkelerin siyasi etkinliği önemli sebepler arasındadır. Yabancı dil öğretiminin temel hedefi diğer kültürlerle yakınlaşmak, farklı kimliklere karşı tolerans geliştirmek, öğrenilen dile ait kültürel zenginliklerin diğer toplumlara aktarılması ve paylaşılmasıdır.

Yabancı bir dil öğrenmek her şeyden önce yeni bir dünyaya kapılarını açmak, yeni yerler görmek, yeni insanlar ve kültürlerle tanışmaktır. Yabancı dil öğretmenleri öncelikli olarak öğretecekleri yabancı dili tanımalı ve en yeni ve en gelişmiş öğretim yöntemlerinden haberdar olmalıdırlar. Ayrıca yabancı dil öğretmenlerinin öğretecekleri yabancı dilin dünyadaki yeri ile ilgili görüşleri ve bu yabancı dilin ikinci ya da birinci dil olarak konuşulduğu ülkelerdeki gelişimi ve kullanımı ile de tanışıklıkları olması gerekmektedir.

Yabancı Dil olarak Türkçe eğitimi ülkemizde son zamanlarda önem kazanmaya başlayan bir alandır. 1990 yıllarında Sovyet Devletinin yıkılmasıyla birbirinden uzun süre kopuk kalan Kazak ve Türk halklarının arasında canlanan kültürel, dini, tarihi bağların etkisiyle Kazaklar'da Türkçeye karşı büyük bir rağbet meydana geldi. Bu rağbet ve ilgi sonucunda şu an Kazakistan'ın bütün illerindeki Kazak-Türk liseleri, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Kariyer Üniversiteleri gibi uluslararası ve özel üniversitelerin açılmasıyla paralel olarak Kazak Üniversitelerinde de Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri açıldı.

Dost ve kardeş ülkeler arasında kültür köprüsü kurmak ve ilişkileri geliştirmek için Kazakistan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında yapılan anlaşmalar ve varılan mutabakatlar çerçevesinde 1992 yılında Abay Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi bünyesinde Türk-İngiliz bölümü açılmıştır. Şu anda, bu bölümde Türkçe dersleri esas dil olarak okutulmaktadır. Öğrencilerin uzmanlık alanı Türkçe, ikinci yabancı dil ise İngilizcedir. Fakültemizdeki Türk-İngiliz Bölümünde 2'si profesör, 3'ü doçen, 2'si Phd doktora ve 2'si yüksek lisans mezunu olmak üzere toplam 12 öğretim görevlisi görev yapmaktadır. Bu öğretmenlerin 8'i Türkiye'deki çeşitli Üniversitelerden mezun olmuşlardır. Bu öğretim görevlileri aynı zamanda diğer fakültelerde de ikinci yabancı dil olarak Türkçe derslerini okutmaktadırlar. Üniversitemizde Türkçenin bir dil olarak nasıl öğretileceği üzerinde kaynaklar (rehber kitapları) çok az bir şekilde bulunmaktadır. Türk dili öğretiminin hangi yönetime dayandığı çok karşılaştığımız sorunlardan biridir. Türkçeyi yabancı dil olarak öğretim yöntemleri ve sorunlarını çözmek amacıyla Türkiye'de çeşitli çalışmalar, araştırmalar, sempozyumlar ve konferanslar yapılmaktadır. Türkçe öğretiminde de en belli başlı ve yaygın araç olarak geleneksel ders kitabını tanıyoruz. Türkçe öğretiminin amaçlarına ulaşabilmek için, ders kitabı elbette yetmez. Ders kitabı, öğrencinin duygu ve düşünce ürünleri evrenine açılabilmesi için yalnızca bir çıkış noktasıdır. Bunun yanında, her türlü başvurma kitapları, ansiklopediler, sözlükler, kılavuzlar vb kitaplar Türkçe eğitimi için gerekli bilgi kaynakları olduktan başka; kaynaklara başvurma yöntemlerini kazandırmaları bakımından da büyük önem taşırlar. Kazakistan'da biz yıllardır Türkiye'de kullanılan kaynakları kullanmakla beraber Rus kaynaklarını ve materyalleri kullanmaktayız. Kazakistan'da Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar; Kazak dilinde kaynak kitapların ve belirli bir yöntemin olmamasıdır. Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretilmesi esnasında karşılaşılan güçlüklerden bence en önemlisi Türkçe-Kazakça Kazakça-Türkçe bir sözlüğün bulunmamasıdır. Mevcut olan Kazakça-Türkçe sözlüklerin kullanım alanı az olmakla birlikte ihtiyaca cevap verememektedir. Bizim kullandığımız kitapların bir kısmı da Rusça ve Rus dilbilimciler tarafından düzenlenen kitaplardır. Bir kısmı da Türkçe ve Türkiye yayınlarındandır. Türk dili öğretimine yaklaşım ve yöntemler de doğal olarak bu iki ülke dilbilimcilerinin görüşlerine dayalıdır. Üniversitemizdeki Türkçe öğretiminde "Adım Adım" ve "Hitit" dil öğrenim seti, "Yabancılar için Türkçe dil bilgisi" vb kitaplar kullanılmaktadır.

Şuan Üniversitemizde Türkçe dersleri lisans düzeyinde hedeflenmiştir. Öğrenciler 4 yıl içinde en az 130 kredi ile mezun olmaktadır. Bu kredilerin 30'u okulun zorunlu dersleri (kazakça, rusça,

ingilizce, genel bilgi dersleri, pedagoji .vs) diğerleri ise bölümdeki zorunlu ve seçmeli derslerden ibarettir. Bölümün zorunlu dersleri toplam 80 kredi ve pratik tükçe dersleri, Dil Tarihi, Türkçe dilbilgisi (1-4sınıf), Türk Edeyatı, Çeviri teorisi, Karşılaştırmalı dilbilgisi Eğitim-Öğretim yöntemleri, Leksikoloji, Üslup Bilgisi, Dil bilgisi dersleri (morfoloji, ses bilgisi). Seçmeli dersler ise pratik dil, Güzel Konuşma ve kompozisyon, çeviri..vs derslerinden oluşmakta ve en az 10 kredi tamamlamaları gerekmektedir. Üniversitemizde I sınıf öğrencileri haftada 12 saat, II sınıf öğrencileri 16 saat, III sınıf 18saat ve IV sınıf 14 saat türkçe dersleri verilmektedir. Ek olarak ikinci sınıf öğrencili 2 kredili araştırma çalışmalarını yapmaktadır.

Dilin nasıl öğretilceği konusu yüzyıllardır dil öğretimi alanının tartışma konusu olmuştur. Bu çerçeve içinde yeni yaklaşım ve yöntemler öne sürülmüştür. Yabancı dil öğretiminde yöntem sorunu günümüze gelene kadar sayısız değişiklik, gelişme ve tartışmanın zeminini oluşturmuştur. Türk dili öğretiminin hangi yöneme dayandığı çok karşılaştığımız sorulardan biridir. Okullarımızda Türkçenin bir dil olarak nasıl öğretilceği üzerinde kaynaklar çok az bir şekilde bulunmaktadır. Yöntemlerin prensiplerine uygun kaynak ders kitaplarına ulaşma imkanlarımız istediğimiz ölçüde zengin olmadığından kendi ders materyallerimizi hazırlama çabası içerisindeyiz.

Bir eğitimcinin öğretim faaliyetlerini yerine getirebilmesi için sadece alanı ile ilgili bilgilerinin yeterli olması yetmez. Bu bilgileri ideal bir şekilde öğrencilere aktarabilmesi için öğretmeyi de öğrenmesi yani çeşitli yöntem ve teknikler konusunda kendisini yetiştirmesi gerekir. Hiçbir ders için hiçbir yöntem sihirli bir değnek değildir. Yani bir derse özel yöntem yoktur. Öğretmen kendi kişisel çabaları ve duyarlılığı ile derse en uygun yöntemi seçecektir. Kısacası bir ders boyunca öğretmen çok farklı yöntem kullanır. Bilimsel, proje metodu, soru cevap, işitsel-görsel, işitsel-dilsel, gezi-gözlem vs.bir arada kullandığımız ve kullanacağımız durumlar çok olacaktır. Ancak, bir konunun özelliğine göre, bu metodlardan birisi veya ikisi daha çok kullanılabilir. Bu çalışmamda, açıklanacağı gibi, eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullandığımız metotları, yerinde ve zamanında olmak kaydıyla, dil öğretiminde de kullanabiliriz. Elbette ki bir metod seçilirken yalnız derse uygunluk değil, öğrenciye ve çevre şartlarına da uygunluğu aranmalıdır. Ancak, zaman zaman öğretimde tek bir metodun arandığı da olmuştur.

Türkçe öğretiminde farklı metotlar kullanılmaktadır. Örnek olarak, daha çok birinci sınıf öğrencilerine uygulanan “Gösteri, Gezi-Gözlem, Soru-Cevap” vb metotları verebiliriz. Bu metotta mimik ve jestlerin kullanılması, cümle toplanması, metin uyağı gibi diğer faaliyetlere geniş bir şekilde yer verilmektedir.

Yukarıdaki metodun yanına “Dramatizasyon, Kelime Servetini Artırma” metotları da kullanılmaktadır. Bu süreçte öğrencilerin kelime hazinesini zenginleştirmek ve cümle anlama becerilerini geliştirmek için çeşitli oyunlar oynanmaktadır. Daha ileri seviyedeki öğrenciler için Bilimsel yöntemi kullanılmaktadır. Bilimsel yöntem araştırma, gözlem, inceleme, deneme, uygulama, karşılaştırma nedenleri araştırma, sebep sonuç ilişkisini açığa çıkarma gibi çalışmalara dayanır. Türkçe öğretiminde bu yöntem uygulanmalı, derslerde yaparak öğrenme, yaparken öğrenme temel olmalıdır. Her şeyden önce, öğrencide öğrenmeye karşı istek uyandırarak yolunu, yöntemini kendisinin bulması sağlanmaya çalışılmalıdır.

Bilgi okunarak elde ediliyorsa akılda %10’u kalıyor. Dinleme yoluyla akılda kalan ise %20’dir. Dinlerken görsel malzemeler de kullanılıyorsa akılda kalma %40-50’lere çıkıyor. Öğrenciye öğrenirken aktif katılım imkanı da tanınırsa akılda kalma %70’lere çıkıyor. Gerçek hayatın canlandırıldığı ve simüle edildiği ortamlarda öğrenilen bilgilerin %90’ı akılda kalıyor.

Dil öğretimini bir bütün olarak oluşturan öğeler: konuşma, yazma, dinlediğini anlama, okuduğunu anlama gibi dört temel beceridir. Üzerinde duracağımız hususlardan birkaçı da bunlardır. Bu dört temel beceriye aynı derecede önem verilmelidir. Dört temel becerinin kazandırılmasına yardımcı olmak üzere dikte ve dilbilgisine de zaman ayrılmalıdır. Türkçe dersinin konuşma, dinleme, okuma ve yazma, dilbilgisi etkinlikleri kaynaştırılmış olarak, hiçbirini öbüründen soyutlanmadan işlenmelidir. Bunlar birbiriyle ilgilidir ve birbirini desteklemektedir.

Okuma, konuşma, dinleme ve yazma eğitiminin temeli kelime hazinesini artırmaktır. Öğretmen öğrencilerin kelime hazinesinin artıp artmadığını çeşitli yollarla tespit etmeye çalışmalıdır ve öğrencilerin okuyacakları eserleri nasıl değerlendireceklerini bu eselerden nasıl yararlanacaklarını, onların düzeyini gözönünde tutarak göstermelidir

Her dilin kendine göre kural ve özellikleri vardır. Dil, kuralları dışında kullandığında şekil ve anlam yönünden bozukluklar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, öğrenci dilin kurallarını öğrenmelidir. Öğrenci Türkçe’nin ses, şekil, anlam ve cümle yapısını bilmek zorundadır. Türkçenin dil bilgisi

kuralları ise aşamalı olarak, kolaydan zora doğru ilerleyen bir süreç içinde metinlerden hareketle öğretilmelidir. Dil bilgisi öğretiminde öncelikle hazırlanan kısa metinlerden hareketle öğrencilerin kalıplaşmış ve günlük hayatta sıkça duyulan ifadeleri öğrenmesi hedeflenmelidir. Dil bilgisi ayrı bir ders saatinde değil, okuma, dinleme, anlama, anlatma etkinliklerinde ihtiyaç olduğu anda işlevsel olarak yer almalı, okumanın, dinlemenin yani anlamamanın, anlatmanın, tam kusursuz olmasını sağlamak için bir araç olarak kullanılmalıdır.

Bununla birlikte, film izlemeye de zaman ayrılmalıdır. Böylece öğrencilerin Türkçenin hem edebi dilini, hem günlük konuşma dilini çok iyi kavramaları için gerekli zeminler oluşturulur. Ayrıca öğrencilerimiz seyrettikleri Türkiye yapımı dizi ve filmlerden Türk gelenek ve göreneklerini, örf ve adetlerini, günlük yaşamını, kültürünü tanıma imkanını elde eder ve izleme anlama becerilerini geliştirir.

Anlaşmanın en yaygın ve doğal biçimi konuşmadır. Bunun içindir ki, öğrencilerimize, herşeyden önce, doğru ve düzgün konuşmayı, anlatmak istediklerini en kısa yoldan anlatma beceri ve alışkanlığını kazandırmak gereklidir.

Yazılı anlatım, sözlü anlatımdan biraz farklıdır. Yazılı anlatımın belli ve kesin kuralları vardır. Yazı yazarken bunlara uymamız düşüncelerimizi kurallara uygun cümleler durumuna getirmemiz gerekir. Yazma öğretimi ve yazılı anlatım, öteden beri Türkçe dersinin en önemli etkinliklerinden biri olagelmıştır; böyle olmayı da sürdürecektir.

Ancak, sözlü anlatımın, günümüzün koşulları içinde kazandığı büyük önem göz önünde tutularak Türkçe derslerinde yazılı anlatım etkinliği yanında, sözlü etkinliklerine de bu önemine uygun bir yer vermek zorunluğu vardır.

Bunun için öğretmen, Türkçe derslerinde yapacağı çeşitli çalışmalarla öğrencilerine önce kitap okuma alışkanlığı ve zevki kazandıracak, onların, değerli eserleri kendi başlarına arayıp bulacak ve okuduklarını değerlendirebilecek düzeye gelmelerini sağlayacaktır.

Türkçe derslerinde, kesin olarak ezbercilikten kaçınmak gereklidir. Türkçe öğretiminde başarı sağlanabilmesi için bir takım kuralların, tanımların öğretilmesi, ezberletilmesi hiçbir anlam taşımaz. Bir öğrencinin, sıfatın ve zarfın tanımını, fıkranın, makalenin özelliklerini ezbere bilmesinin bir yararı yoktur. Böyle bir yol tutulması, zaman boşa harcamaktan, dersi öğrenci için sevimsiz kılmaktan başka bir şeye yaramaz. Önemli olan, öğrencinin Türkçe'yi doğru olarak, bilinçle ve güvenle kullanmayı alışkanlık haline getirmesi, okuduğu veya dinlediği bir parçada işlenen fikri ya da duyguyu kavrayıp sezebilmesi, ondan zevk alabilmesidir.

Öğrencilerin, okudukları bir yazıda, dinledikleri bir konuşma veya konferansta işlenen düşünce ya da duyguları kavrayıp sezebilme yeteneklerinin geliştirilebilmesi için metinler üzerinde çalışırken gözlemlerde bulunmak, kaynakları incelemek, ayrıntıları arayıp bulmak, karşılaştırmalar yapmak, sorunları çözmek suretiyle kurala, tanıma ve bütüne varma yöntemi uygulanmalıdır. Bu yolla, Türkçe öğretimi, aynı zamanda, öğrencilere, bilimsel, eleştirci, yapıcı ve yaratıcı düşünme yeteneğinin kazandırılmasında öteki dersler arasında kendi payına düşen görevi de yerine getirecektir.

Uygulamada kolaylık olsun diye okuma, anlama, anlatım, dil bilgisi, yazım gibi bölümlere ayrılmış görünen etkinlikler arasında sıkı bir bağlantı bulunmalı ve bu etkinliklere birbirlerini tamamlayıcı birer öge olarak bakılmalıdır. Bu amaçla, anlatım konuları işlenirken dil bilgisi ya da yazım kuralları üzerinde durulmalıdır.

Bunun içindir ki, Türkçe derslerinde haftanın şu günlerinde okuma, anlama, şu saatlerde dil bilgisi, anlatım çalışmaları yapılacaktır, gibi kesin ayırımlara gidilmesi doğru değildir. Ancak, çalışmalarda bir plansızlıktan da dikkatle kaçınılması gerekir.

Sonuç olarak Türkçe programında yer alan hedeflere uygun yöntem ve teknik seçerken her yöntemin kullanım özelliklerini iyi kavramış olmalı ve hedeflerin düzeylerine uygun farklı yöntemler seçebilmelidir. Bunlardan uygun olanlar seçilip uygulamaya konulduğunda hem Türkçe derslerinin daha etkili işlenmesi sağlanacak, hem de Öğrencilerin in temel dilbecerilerini daha iyi öğrenmeleri ve kullanmaları gerçekleşmiş olacaktır. Türkçe dersleri etkili ve verimli olabilmesi için öğretmenlerin zengin bir yöntem ve teknik bilgisine sahip olmaları gerekir. Bu nedenle Türkçe öğretiminde kullanılan öğretim yöntem ve tekniklerinin kullanım özellikleri çok iyi bilinmelidir. Öğretim metodu dersine ve konusuna göre seçilerek kullandığında yararlı sonuçları görülür. O halde önemli olan, belli bir metoda saplanıp kalmamak, her metodu uygun, yerinde kullanabilmektir. Her ne kadar kavramlarla ilgili olarak metod-teknik tartışmaları sürdürülüyorsa da bizim için önemli olan uygulanması ve sonuca varılmasıdır.

1. Demirel Ö. (2006). *Öğrenme Sanatı. Pegem yayınları*, – Ankara.
2. Hesapçıoğlu M. (2008). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, – Ankara.
3. Brumfit C. (1986). *İletişimsel yaklaşım*, – Almanya.
4. Yurtseven G. (2006). *Öğretim İlke ve Yöntemleri. Öğretim Strateji, Yöntem ve Teknikleri*, Nobel, – Ankara.

Түйін

1992-ші жылдардан бастап Қазақстанда түрік тілінің шетел тілі ретінде оқытылуы кең белес ала бастады. Түрік-Қазақ университеттерінің ашылуымен бірге көптеген жоғарғы оқу орындарында түрік тілі бөлім-дері ашылды. Бұл мақалада қазақстанда түрік тілінің оқытылу барысы және түрік тілі дәрісінде қолданылған әдістер жазылған.

Summary

Turkish has been learning like a foreign language in Kz. since 1992. When Turkish-Kazakh Universities opened at the same time opened many Turkish departments. In this article was written about how to learn Turkish and using methods in Turkish lessons.

БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Ф.Г. Брулева – профессор, Г.М. Нурахонова – доцент, КазНПУ им. Абая

На всех этапах обучения русскому языку как иностранному, особенно на продвинутом уровне, широко используется текстовый материал, в том числе художественный текст, и это создает определенные трудности для восприятия текста иностранными студентами. Художественный текст пронизан словесными образами, которые в той или иной степени отражают культуру страны, ее историю, географию, общественное устройство, национальные особенности, фольклор, литературу. Национальные словесные образы возникают на основе национально-культурного компонента семантики и фоновых средств, а также в результате «приращения» к языковой единице страноведческой информации. Мы можем отнести их к так называемой безэквивалентной лексике. Безэквивалентные слова – это обозначение реалий – культурных элементов, не имеющих соответствий в культуре, в которой вырос обучающийся. Безэквивалентные слова имеют значительную познавательную ценность т.к. способствуют знакомству с культурой страны изучаемого языка. Характерной чертой безэквивалентных слов является их непереводаемость на другие языки с помощью одного слова (или устойчивого словосочетания). Чтобы понять безэквивалентные слова необходимо обладать некоторыми знаниями, которые не содержатся в форме языка и целиком относятся к внеязыковой действительности.

Изучение студентами художественного текста предваряется лингвокультурологическим комментарием, в первую очередь, безэквивалентной лексики. К семи обширным группам, предложенным Е.М. Вережагиным и В.Г. Костомаровым [1], относятся наименования предметов и явлений традиционного народного быта, т.е. явлений, имеющих длительную историческую протяженность: безэквивалентные слова и историзмы, средства словесной образности, слова из фольклора с эмоциональной оценкой, а также слова, перешедшие из языков соседних народов). С методической точки зрения национальные словесные образы представляют большой интерес, так как именно они расширяют и углубляют знания иностранцев, изучающих русский язык, о культуре народа и его языке, помогают осознать и почувствовать красоту и богатство, развивают языковые возможности учащихся, формируют профессиональную компетенцию, обогащают словарь. Вместе с тем они трудны для изучающих русский язык и нередко вообще не воспринимаются иностранными читателями. Обе указанных обстоятельства – значимость национальных словесных образов и трудность их восприятия – свидетельствуют в пользу того, что этому типу словесных образов при обучении чтению художественной литературы необходимо уделять особое внимание. Важнейшим источником обладания русским языком как средством общения, а также фактом национальной культуры являются произведения великого национального поэта А.С. Пушкина.

Для знакомства с наследием великого поэта в иноязычной аудитории мы предлагаем опираться на небольшие законченные тексты или адаптированные фрагменты учебных текстов. В процессе отбора художественных произведений А.С. Пушкина мы придерживались следующих принципов [3]:

1) принцип разнообразия жанровой тематики (сказка, лирическое стихотворение, поэма, роман в стихах);

2) принцип использования лингвокультурологического комментария к той лексики, которая часто встречается и в других русских текстах, связанных с национальной культурой.

3) принцип соблюдения межпредметных связей языка и культуры, преемственности творчества А.С. Пушкина с русской литературой последующих лет [4].

Учитывая вышеизложенное, для изучения были выбраны отрывки из следующих художественных текстов:

1. Сказки Пушкина (отдельные фрагменты);
2. Отрывок из поэмы «Руслан и Людмила» (обряд бани);
3. Роман в стихах «Евгений Онегин» (именины Татьяны);
4. Лирика Пушкина: стихотворение «Няне»;
5. Пушкинские места: Михайловское, Захарово;
6. Любимые книги Пушкина (по биографическому роману А. Гессена «Пушкин»).

Приведем в качестве примера содержание одного занятия «Анализ безэквивалентной лексики в сказках Пушкина «Сказка о рыбаке и рыбке» и «Сказка о царе Салтане».

1. Вступительное слово ведущего: особенностью композиции русских народных сказок является троекратное повторение: *3 брата, 3 дня и 3 ночи*, герой едет *в тридевятое царство*. В русской сказке много постоянных эпитетов: *ночь в русской сказке всегда темная, молодец – добрый, девица – красная, красавица – писаная, меч – булатный, головушка – буйная*. В сказках много устойчивых словосочетаний: *«скоро сказка сказывается», «утро вечера мудренее», «идти куда глаза глядят»*; обороты – *прогнать с глаз долой, куда едешь, куда путь держишь, бежать во весь дух*. Для языка русских сказок характерен особый порядок слов: определение в сказках часто ставится после определяемого слова, что создает особый ритм, плавность и напевность повествования: *сыновья мои милые, дочь моя любимая, солнце красное*. Русская сказка любит краткие формы прилагательных: *красно солнышко, буйно головушка*, неполные формы глаголов: *хватъ* вместо схватил, *поди* вместо пойдти.

2. Комментарий:

Булатный (меч) – сделанный из булата, старинной узорчатой стали высокой прочности и упругости. Это сталь применялась для изготовления холодного оружия.

Буйная головушка – о человеке удалом, бесшабашном.

Вещая каурка – в русских народных сказках чудесный конь, обладающий свойством изменять внешний вид и одежду молодца.

Фольклор – в переводе на русский язык значит «народная мудрость». Народное творчество – это начало всех начал, народная память, связывающая прошлое с настоящим и будущим. Оно отражает представления народа о мире, о добре и зле, о справедливости. В нем выражены эстетические идеалы и вкусы народа, народная психология.

3. Чтение отрывков из сказок А.С. Пушкина «О золотой рыбке», и «Сказка о царе Салтане»:

*Жил старик со своею старухой
У самого синего моря;
Они жили в ветхой землянке
Ровно тридцать лет и три года.
Старик ловил неводом рыбу,
Старуха пряла свою пряжу.
Раз он в море закинул невод, –
Пришёл невод с одною тиной.
Он в другой раз закинул невод, –
Пришёл невод с травой морскою.
В третий раз закинул он невод, –
Пришёл невод с одною рыбкой.*

*С непростой рыбкой, - золотою.
Как взмолился золотая рыбка!
Голосом молвит человечим:*

*Три девицы под окном
Пряли поздно вечерком.
"Кабы я была царица,
– Говорит одна девица, –
– "Кабы я была царица,
То на весь крещеный мир
Приготовила б я пир".
– Говорит ее сестрица,
– То на весь бы мир одна
Наткала я полотна".
– "Кабы я была царица,
– Третья молвила сестрица,
– Я б для батюшки-царя
Родила богатыря".
Только вымолвить успела,
Дверь тихонько заскрыпела,
И в светлицу входит царь,
Стороны той государь.
Во все время разговора
Он стоял позадь забора;
Речь последней по всему
Полюбилася ему.
"Здравствуй, красная девица,
– Говорит он, – будь царица
И роди богатыря
Мне к исходу сентября.*

1. Задание: расставить ударения в текстах, выразительно прочитать.

2. Комментирование лингвострановедческой лексики:

землянка – вырытое углубление в земле, вырытое для жилья, укрытия, родственные слова: земля, земляника, земляной; *невод* – большая рыболовная сеть, *закинуть невод*; *пряжа* – нити полученные прядением при помощи прялки; *прялка* – приспособление для ручного прядения, приводимое в движение ножной педалью; *прядь* – скручивая волокна, делать нити; *взмолиться* – начать горячо просить, упрашивать; *старуха* – пожилая женщина; *ветхий* – старый, полуразрушенный; *кабы* – когда бы (устар.), *исход сентября* – конец сентября; *царица* – жена царя; *пир* – большой званый обед, а также вообще обильной угощение; *полотно* – гладкая льняная ткань особого переплетения; *на весь крещеный мир* (фразеологизм) – на весь мир, на большое количество людей; *богатырь*.

1. герой русского фольклора, совершающий воинские подвиги.

2. человек – безмерной силы и отваги, *светлица* (устар.) – светлая парадная комната в доме.

3. Подобрать по словарю синонимы со словами: *молвить*, *девица*, *государь*, *полюбилась*, *пир*.

4. Итоговые вопросы:

1. Что вы узнали о русских старинных бытовых предметах? Опишите их.

2. Почему автор использует в своих сказках устаревшие слова? Уместны ли они в сказках?

3. Разберите по составу слова: *пряжа*, *прялка*, *девица*.

4. Сочините собственную сказку, используя традиционные образцы начала и концовки русских народных сказок:

«На море, на океане, На острове Буяне стоит дуб зеленый. На столе бык печеный. Садись, кушай. Мою сказку слушай»

«В некотором царстве, в некотором государстве жили-были...», «В тридевятом царстве. В тридесятом государстве жил да был...», «Стали они жить – поживать и добра

наживать», «Устроили они пир на весь мир», «И я там был, мед-пиво пил, по усам текло, в рот не попало», «Вот и сказке конец, а кто слушал – молодец», «Сказка – ложь, да в ней намек, добрым молодцам – урок».

В результате лингвокультурологического рассмотрения пушкинских текстов отражены основные требования, предъявляемые к процессу обучения языку через текст: понимание содержания текста путем семантизации безэквивалентной лексики, овладение навыками и умениями в различных видах речевой деятельности; повышение познавательного интереса к творчеству великого национального поэта и в целом к изучению русского языка.

1. Вережагин Е.М., Костамаров В.Г. «Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного». – М., 1990.

2. Кулибина Н.В. Методика лингвострановедческой работы над художественным текстом. – М., 1997.

3. Пушкин А.С. Избранные произведения в 3-х томах, – М., 1972.

4. Брулева Ф.Г., Шакирхан Айжан. Безэквивалентная лексика в процессе анализа художественного текста студентами-иностранцами. Вестник КазНПУ им. Абая – Алматы, 2004. №2 (5).

Түйін

Мақалада оқыту үрдісінде кездесетін студенттердің ана тілінде баламасы жоқ орыс сөздері мен сөз тіркестерін оқыту мәселесі қарастырылады.

Summary

The paper considers the problem of student learning foreign words and phrases of the Russian language does not have equivalents in the native language of students.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ И ЭЛЕКТРОННЫХ ПОСОБИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

С.Т. Тнымбаева – магистрант, ИМИД, КазНПУ им. Абая

В целях совершенствовании знаний студентов-юристов и развития интереса к языку специальности на занятиях по практическому курсу русского языка можно использовать электронные пособия, мультимедийные обучающие программы и интернет-ресурсы. Поэтому сегодня преподавателям и магистрантам необходимо уточнить теоретические основы использования электронных учебников с целью отбора принципов и методов разработки технологии электронных пособий.

В общей педагогике и частной дидактике принципы рассматривались как наиболее общие исходные положения, отражающие закономерности развития природы и общества /1/. Если до конца 20 века в странах СНГ принципы классифицировались на общедидактические, частнометодические, лингвистические и психологические, то, начиная с 21 в. стали исследоваться принципы, связанные с формированием информационной компетенции. Информационная компетенция – это способность и готовность получать быстро информацию, в данном случае в учебных целях, используя глобальную сеть. Достаточно подробный анализ современных принципов обучения языкам описан в работе кандидатской диссертации Асматуллаевой Н.С. Она выделяет следующие технологические принципы. Отметим, прежде всего, принцип обучения в сотрудничестве. Это групповая совместная самостоятельная работа, где применяются идеи взаимооценки, обучения в малых группах. Преподаватель задает тему, они выполняют самостоятельно.

Принцип выполнения проектов, когда студент самостоятельно планирует, организует, контролирует учебно-познавательную деятельность, создает продукт или явление (индивидуально, группой, в паре, но самостоятельно), где используются интернет-ресурсы – веб – квест. Студенту необходимо собрать материал, решить какую-нибудь проблему, используя эти материалы, находящиеся на веб-сайтах, проводится ролевая игра. Эти принципы реализуются в ходе отбора методов.

Метод проблемного обучения, когда акцентируется внимание на решении важных

проблем, которые способствуют развитию познавательной деятельности, развитию умению и навыков решение проблем.

Метод рефлексивного анализа – это заполнение анкет, участие в форумах, письменные ответы на вопросы об учебных задачах, способах деятельности, эффективности обучения.

В настоящее время образование требует от студентов знания информатики, где созданы новые условия для использования языка информационных программ, отсюда студенту необходимо постоянно повышать информационную компетентность. Информационное обучение предполагает умение работать и использовать материалы из интернет-ресурсов, где студент сам может войти открытое доступное информационное пространство для обучения, где существует возможность использовать и применить информацию.

Хочу отметить, что имеются в настоящее время такие программы, где студенты имеют возможность обучаться дистанционно. Для того, чтобы обучаться по интернету, необходимо знать различные программы обучения в глобальной и локальной сети. Знать необходимые термины информатики и уметь пользоваться различными платформами:

Learnng Management Sustem (**система** управления обучением);

Sms-Course Management system (**система** управления курсами);

ICMS-Learning Content Management system (**система** учебным материалам);

MLE-Managed Learning Environmntnt (**оболочка** для управления обучением);

E-Learning Framtwork (которые создали сервисные платформы электронного обучения.

Необходимо знание таких терминов:

Dokeos – это программа системы дистанционного обучения, где возможно дистанционное образование. **SCORMUAICC** – система содержит интерфейс. Автор-разработчик **дистанционно-го учебного курса (ДУК)** разрабатывают концепцию курса, содержащую цели и задачи и содержание, учебный материал по модулям. После этого необходимо выполнять основные формы работы, задания, консультации. Затем осуществить контроль работы студентов. Создать возможности для сотрудничества в сети.

ДУК – это электронный готовый учебник, по этому учебнику, можно эффективно обучаться, выполнять грамматические и лексические задания, а также другие процедуры обучения, накапливать и собирать материалы. Например: разные словари, энциклопедии, тексты, упражнения.

Обучающиеся могут играть активную роль в получении необходимых знаний. Поэтому, эта система обучения всегда открытая, масштаб получения информации не ограничен, он гибкий, адаптируем по структуре и содержанию, интегративен, нелинейнен. Здесь включены многоуровневость и многоаспектность содержательного и деятельностного компонентов.

Первый уровень включает ресурсы библиотеки (в том числе электронной), лабораторий, музеев и др. В итоге студент обеспечивается информационным образовательным пространством.

Обучение по глобальной и локальной сетям требует знание расположения электронного пособия по русскому языку, например, имеется в интернете, учебный комплекс «Репетитор. Русский язык». «Учебник», ядро мультимедиа-комплекса, содержащий теоретический материал по всем разделам школьной грамматики. Можно изучить теорию, а также путем гипертекстовых отсылок можно заходить к различным видам материалов: к «Словарю лингвистических терминов», «Словарю примеров», «Иллюстрациям», «Анимациям», «Интерактивным таблицам», «Исторической справке» и т.д. Блок «Учебник» комплекс также содержит блоки «Практикум» (электронный сборник упражнений), виды словарей и диагностические тесты по различным разделам грамматики и орфографии. Кроме того, имеется в интернете учебник русского языка «Голоса» (разработанное Университетом имени Джорджа Вашингтона).

Учебный комплекс может содержать бумажные учебники, рабочие тетради и аудиокассеты, компакт-диск. Веб-приложение к учебнику содержит электронную книгу для преподавателя, комплекс грамматических упражнений, раздел «Интересные места», включающий темы и вопросы курса. Русский язык – это мультимедиакомплекс современного поколения, где оно состоит из учебника, практикума, словаря, интерактивных таблиц и других материалов, объединенных на основе гипертекста. И это есть обучающая среда.

Есть в программе и такие разделы, как «Словари примеров», «Словарь лингвистических

тер-минов», содержащий семьсот статей. Поэтому это программа «1С: Репетитор. Русский язык» соответствуют требованиям к обучающим программам, так как имеет развитую систему помощи и подсказки, обеспечивает максимальную информативность, представляет материал для изучения в виде отдельных модулей. Такая структура позволяет разумно разделить материал, сохраняя при этом логику, главные идеи и взаимосвязи. Изучаемый материал содержит раздел заданий и вопросов и основной материал представляет с использованием гипертекстовой технологии, а информация четко структурирована. Здесь использует как зрительный, так и слуховой канал передачи информации /2/.

Если снова обратиться к работе Н.А. Асмагуллаевой, она включает:

задания на перспективную рефлексию до изучения модуля, глоссарий, тексты для чтения, тексты для аудирования, вебтекст или проект, профессионально-ориентированные речес-коммуникативные упражнения и рефлексивные задания, задания на ретроспективную рефлексию после изучения модуля.

Каждый модуль функционирует и оценивается отдельно.

Глоссарий по каждой теме насчитывает 200-300 слов и выражений и пассивного словаря /3/.

Разрабатывая электронное пособие «Русский язык» для студентов-юристов, мы решили представить в каждом модуле по 3-4 текста на основе принципов, о которых писала Н.С. Асмагуллаева, но адаптированных для русского языка. Например, тексты должны развивать речевые умения и иметь профессиональную направленность. Необходимо подбирать тексты из разных стилей и жанров, из газет, передачи «Закон», «Суд», «Черный квадрат», лекции, материалы из документальных фильмов о различных видах преступлениях. Тексты можно находить с различных сайтов «Прокуратура», «Верховный Суд». К видео и аудиотекстам должны составляться рече-коммуникативные профессионально-ориентированные упражнения и задания.

Например, если это студент юридического факультета, то ему необходимо знать сайты. <http://www.procuror.kz> – Официальный сайт органов прокуратуры РК, <http://www.supcort.kz> – Верховный суд РК., <http://www.keden.kz> – Таможенные платежи. Преподавателю можно проводить игры на уроке. Игра – это процесс усвоения и закрепления материала: речевые образцы, звуки, буквы, запоминание грамматических форм существительных, глаголов. Все дидактические игры содержат речевые действия, которые сопровождаются движениями, мимикой, с применением предметов, картинок, карточек, при демонстрации на слайде или открытием их в интернете.

На втором этапе обучения применяются игры, но усложненными заданиями, игры для повторения лексики и грамматики, а также игры по развитию речи (Например, Судебная речь, Речь президента). Темы распределяем по блокам: Административное право, Таможенное право, Трудовое право, Уголовное право.

Игру – синоним-антоним, можно проводить на каждом уровне обученности языку т.е. уровни В-2, или С-1.

Игры по грамматике и по развитию речи, используется на третьем этапе.

Игра «Экзамен» помогает закрепить окончаний и правописание склонений существительных, запомнить употребление суффиксов прилагательных, существительных, наречий. Затем проводятся игры по ролям, которая укрепляет память, вырабатывает речевые навыки, вызывает огромный интерес к предмету.

Игра – это средство активизации деятельности студентов. Например, если это будущий юрист, можно организовать игры: Реквизит, следователь, судебное заседание, юридические консультации, составлять протоколы уголовных, таможенных, административных дел. Все процедуры выполняются на гипертекстовых ссылках и документах.

Поэтому, знание термина «гипертекст» необходимо. Приставка «гипер» (греч. hyper) означает «над, сверх, по ту сторону», и, соответственно, гипертекст – это сверхтекст, «поднявшийся» над обычным текстом для того, чтобы повести читателя по ту сторону печатной страницы. Признаком гипертекста является существование связей, гиперссылок. Каждая из них – это дорога направляющего читателя. По гипертексту можно щелкнуть мышкой, т.е. по тексту, рисунку. Гипертекстовая технология – это связывающий элемент со Всемирной Паутиной, с электронными словарями и энциклопедиями, различными информационными системами. Гипертекст – это комплекс систем, который управляет

информацией и занимается обучением языку. Технология гипертекста строится на языке HTML. Поэтому, открывая энциклопедические словари, узнаем быстро толкование терминов, а также их правописание. Существует возможности гипертекста для создания ЭУК (электронный учебный комплекс) в технологии HTML.

Документы, обработанные технологией HTML, называют HTML-страницами. Они могут быть статические, неизменные страницы, и динамические, содержание можно изменять с помощью нажатия кнопок, ввода определенного набора символов. Можно начинать изучение русского языка, используя интернет-ресурсы, открывая существующие Web-сайты электронных изданий в форме каталогов, справочников и учебной литературы. Перечисляем сайты:

Rambler(www.rambler.ru);

Апорт (www.aport.ru);

Яндекс (www.yandex.ru);

Ау (www.au.ru);

Созвездие Интернет (www.stoires.ru);

Yahoo (www.yahoo.com);

Alta Vista (www.altavista.com);

Infoseek (www.infoseek.com);

Excite (www.excite.com).

Центр Эйдос: общероссийские дистанционные проекты, конкурсы, олимпиады;

– <http://school.holm.ru/>

«Школьный мир»: каталог ресурсов для школьников и их родителей;

– <http://www.chat.ru/~rusrepetitor>

Репетитор: учебные материалы, тесты, рассказы и всякая всячина для школьников, абитуриентов и студентов;

– <http://www.allbest.ru/union/>

«Союз образовательных сайтов». Лучшие образовательные ресурсы русскоязычного Интернета;

– <http://www.Km.ru/education/> Портал для студентов и старшеклассников. Рефераты, курсовые, доклады, шпаргалки, словари;

– <http://www.gramota.ru/> Справочно-информационный портал «Русский язык». Орфографический словарь, трудности русского языка, официальные документы, справочное бюро;

– <http://www.mccme.ru/olympiads/> Информация об олимпиадах и конкурсах в Москве и России;

– <http://www.sochineniya.boom.ru/> Архив сочинений по русской литературе;

– <http://www.kinder.ru/> Возможность бесплатного получения обучающих программ, в том числе и по русскому языку;

– <http://www.comies.ru/dic/> Толковый словарь крылатых выражений;

– yamal.org/ook/

Электронное пособие должен содержать материал для работы по развитию навыков грамотного письма, где можно проводить работы над ошибками учащихся. Учебник должен обеспечивать как непрерывный, так и логический режим обучения: каждый фрагмент должен укрепляться упражнениями и контролем, в том числе и тематическим. По мнению большинства авторов, ЭУ представляет собой программно-методический комплекс, содержащий сведения по конкретному учебному предмету, курсу или разделу, позволяющий самостоятельно или с помощью преподавателя освоить данный курс /4/.

Таким образом, электронное обучение в сочетании с традиционным должен повышать эффективность словарной работы, развивает способности и информационную компетентность, что приводит к самоактуализации, самоконтролю при выполнении полного объема грамматических и лексико-тематических заданий и упражнений, способствующих выработке у студентов умений и навыков восприятия и усвоения терминов, описания любых событий, связанных с профессиональной деятельностью в форме диалога и монолога, в том числе и с умением составлять тексты деловых бумаг (протоколы, заявления и другие юридические документы).

1. Кондубаева М.Р. «Интегральная технология обучения филологическим курсам. – Алматы. 2012. – С. 5.
2. <http://www.profile-edu.ru/vozmozhnosti-gipertekstovoj-texnologii-po-sozdaniyu-yeuk.html>.
3. Асмагуллаевой Н.С. Диссертационная работа на соискание ученой степени к.п.н. 2010 г.
4. Алпатова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – М.: Российская Академия образования, 1994, 1997. – С. 86-90.

Түйін

Бұл мақалада тіл сабақтарында электронды құралдар мен интернетті қолдану туралы баяндалады.

Summary

This article is considered to the usage of electronic textbooks and Internet resources in teaching languages students.

ҰЛТТЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

Х.Искаков., Г.Сейітқұлова – арнайы мақсаттағы ағылшын тілі кафедрасының гуманитарлық бағыттағы аға оқытушылары, Абай атындағы ҚазҰПУ

Біздің ұлттық рухани тәуелсіздігіміз бен тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді сақтап қалатын және салтымызды қорғайтын, оны одан әрі дамытудың бірден-бір кепілі мен ұйытқысы – жүйелі түрде дамып келе жатқан ұлттық білім. Әлемдік өркениет өзінің даму сатысының бір кезеңін аяқ-тап жаһандық ортақ білім сапасына жаңа бағытпен бет бұруда. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Респу-блика мектептерінің он екі жылдық білім беру жүйесіне көшетіні жөнінде өзінің жолдауында айтып өтті [4].

Осы он екі жылдық білім беру жүйесіне өтудің басты мақсаты білім беруге негізделген оқыту жүйесінен нәтижеге бағытталған білім беру жүйесіне көшу. Мұндай жүйе барлық дамыған елдер-де нәтижелі жұмыс жасауда. Осындай жүйе толық іске асырылған жағдайда ғана, білім сапасы қарқынды дамиды болады. Көп ұзамай Болонья қаласында өткен ғылыми практикалық конфе-ренция материалдары бойынша, әлемнің 47 мемлекетінен келген білім саласының өкілдері біртұтас білім кеңістігін қалыптастыру жөнінде аса маңызды шешім қабылдаған болатын. Әлемдік білім беру жүйесіне еліктесекте көне жүйе қалыптастырған ұлттық танымдымызды шайқап алма-ғанымыз жөн.

Рухани тәуелсіз ұлт-нағыз ұлт екенін ұдайы есте сақтап, өткенімізді саралап, бүгінгімізді елек-теп өткізіп шешім қабылдап, ертеңгі бағыт-бағдарымызды нақты анықтап алуды қажет.

Қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуын көксеген А.Байтұрсынов ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ата-баба дәстүріне аса мұқият мән берді. Оны ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы ықпал-ды күштің бірі деп біледі.

Өз еліміздің нағыз жан ашыры тек халық болып саналады. Буржуазия болса, өзіне тиімді сая-си және әлеуметтік құрылыстың өмір сүруін сақтап қолдануға ұмтыла отырып, өз елінің мүдделерін өте жиі сатып кетеді. Ол ұттық тәуелсіздігімізге нұқсан келтіріп, ұлттық және мәдени дәстүр-лерді оп-онай құрбандық ете береді.

Міне, осындай тұста, білім саласының барлық буынына ұлттық қасиеттер мен ұлттық мазмұн беруіміз керек. Ауыл мектебіне, әсіресе ұлттық мектепке ерекше назар аударып, ұлттық құнды-лықты сақтап дәстүрімізді баланың қанына сіндіріп тәрбиелеуіміз керек.

Бұл қазіргі заманауи талапқа сай педагогтік міндет жастардың бойына өз мемлекетіне оның сүйіспеншілік пен құрмет көрсету сезіміне тәрбиелеу. Біздің жастар елімізде болып жатқан бар-лық оқиғалардың себептерін түсінуді көздейді. Бірақ біздің елдің аномия әрекеттерін түсіндіру қиынға соғады. Тәрбиенің жан-жақтылығы қазіргі заманда ұлттың рухына төніп келе жатқан қауіпке парасаттылықпен жүргізілген ең басты шаралардың бірі болар еді. Осы тұрғыда қазақ тіліне зор мән қойдық. Біздің мақсатымыз өсіп келе жатқан

ұрпаққа қазақ мектебінде толық білі-мін тек қазақ тілінде шыңдауға жағдай жасау [3].

Халық, ұстаздар қауымы, ата-аналар балаларының болашағына алаңдауда. Қазіргі ұрпақ тек өз ана тілінде тәрбиеленіп жатыр. Болашақ өрендер өз халқының тілін, тарихын, салт-дәстүрін, мәдениетін терең ұғынып меңгермесе – олардың болашағы қандай болмақ. Білім беру ісі қазір аса ауқымды, әрі іргелі ұлттық саясатқа айналды. Қай ел жүйелі білім берсе, сана мен парасат бәсекесінде еңсесі биік тұрса, сол мемлекет ғаламдық өркениетке үстемдік құрады, даму қарқы-ны ерекше болады. Оны өркениетті елдердің тәжірибесі көрсетіп отыр. Осындай елдердің бірі Жапондықтар мектепте Мұғалімге үлкен құрметпен қарайды. Мұғалім оқушыларға адамгершілігі жоғары жеке тұлға болып табылады. Олар Мұғалім – бұл ұлттық игілік, – деп санайды. Үш қадам кейін шегінсең де, мұғалімнің көлеңкесін баспа – дейді халық даналығы. Жапондықтардың осы мұғалімге құрметі қазіргі заман талабына сай біздің елге де өте қажет. Оқу тәрбие процесінде ұлттық сананы оятуда, туған жерге, елге құрметпен қарауды үйретуде, ұлттық салт-дәстүрлерді, ұлттық атауларды, ұлттық тіл өрнектерін, ұлттық ойындарды көптеп қолдана білген жөн. Тәуел-сіз елдің ұрпағына мәдениет пен ғылым, тәрбие мен білім беру – үздіксіз үрдіс болмақ [4].

Қазіргі таңда болашақ жастарға ұлттық білім ұлттық қоғам қалыптастыру үшін білім беру саласындағы алғы шарттар:

- Өскелең ұрпақты даңғой қала және қоғамнан, мансапкер, адасқан қала қоғамынан аулақ болуға тәрбиелеу;
- Қазақ халқының өзінің ұлы өкілі екенін сезініп өсуі керектігін үйрету;
- Елімізді мемлекет ретінде қалыптастырып, отырып оның саяси-экономикалық рухани қорын жасау;
- Халқымыздың мұн-мұқтажын түгендеп, оларды қолдау біздің ұлттық міндетіміз;
- Қазіргі өркендеу кезеңінде елжандылық сезімін, қазақ халқы өзінің ұлттық қадір қасиетін терең ұғынып дұрыс бағасын білуге дағдыландыру;
- Қазақстан ұлы мемлекетке айналатынына болашақ ұрпақтың сенімділігін арттыру;
- Қазақ халқын өзара ынтымақтастық бірлікте болуына тәрбиелеу;
- Қазақстандықтарды ішкі саясатын тұрақты, сыртқы саясаты әдемі аяқара анық, іргелі елге айналдыру шарттарын бірінші орынға қойып, ұрпақты тәрбиелеу [1].

1. Әл-Фараби. «Әлеуметтік этникалық трактаттар» – Алматы, 1925 ж.

2. Ахмет Байтұрсыновтың шығармалары, өлеңдері, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 310 б.

3. Жас алаш, 2003 ж. Ақпан.

4. Ұлттық тәрбие. Ғаламдық жаһандану және ұлттық білім 2010 ж. №3. 22 б.

5. Философиялық сөздік. – Алматы 1996.

Резюме

В этой статье рассматриваются национальные знания условия и обязанности воспитания граждан в независимой Республике.

Summary

This article is considered the national education knowledge, the matter of fact and certainty of education burgers in independent republic.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҒЫН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ш.Убниязова – аға оқытушы, шет тілдер және кәсіби коммуникация кафедрасы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Тәуелсіздіктің 20 жылдығына арналған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзінде: «Жұлдызды жиырма жылда біз ұлтты ұйыстырып, қаймағы бұзылмаған берекелі бірлік орнаттық. Ұлтаралық келісім мен діни түсіністікке негізделген бірегей қоғам қалыптастырдық» [1] деп қазақ елінің әлі де қазығы берік, мемлекеттігі бекем екендігін айқындай отырып, Елбасы жоғары оқу мектеп алдына ертеңгі болашаққа – студенттер-ге тұғыр боларлық міндет жүктейді.

Жоғарғы мектептегі оқытудың нәтижелілігі мәнді дәрежеде педагогтардың іс-әрекеті мен

ондағы жасалған педагогикалық қабілетке, оның ішінде студенттердің толеранттылық мінез-құл-қын тәрбиелеуге қатысты болатын ЖОО-дағы оқытудың инновациясына байланысты жасалады. ЖОО оқытушысының педагогикалық іс-әрекет ерекшелігі педагогикалық дәлелдерді, жағдайлар-ды, құбылыстарды көрсету, олардың табиғатына, мәніне кіре алу, мұндай дәлелдер мен жағдай-лардың үлгісін жасау, олардың пайда болу немесе жүруінің мүмкін болатын бағыттарын және бұл үрдістегі өзінің рөлін жобалау немесе болжау шеберлігі арқылы көрінеді.

Маманның педагогикалық білім мазмұнын анықтауда басты акцент пәндік іс-әрекет саласын-да білімді беру және шеберлікті қалыптастыруға жасалады және болашақ маманды тәрбиелеу мәселесі қарастырылмайды. Бұл бағыттағы жұмыс істеу қажеттілігін бұған дейін К.Д. Ушинский ескертті, адамды «барлық қарым-қатынаста» тәрбиелеу, оны барлық қарым-қатынаста білуді талап етеді [2]. Жоғары мектеп оқытушысының кәсіби дайындығы өзіне оқыту мен тәрбие үрді-сінде ескеру қажет, өзінің даралық ерекшеліктері бар, білім беру үрдісінің субъектісі ретінде, адам туралы жүйелі білімді қосуы тиіс. Бұл жүйелілік тек қана арнайы пәндермен емес, оның дамуын анықтаушы болып табылатын оқыту үрдісінде оларды ескеру шеберлігімен студенттер-дің мінез-құлқы мен іс-әрекетінің дара ерекшеліктері туралы білімде, оқытудың барлық контекстінде анықталады. Ғылыми әдебиеттерді оқуда, ЖОО студенттерінің толеранттылығын тәрбие-леудегі біздің тәжірибеміз бізге студенттердің толеранттылығын тәрбиелеуді жүзеге асыру үшін ЖОО оқытушыларының іс-әрекет бағытын табуға мүмкіндік берді.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың бір қағидасы білім берудің ізгіліктік сипаты, адам мен азамат тұлғасын еркін дамытуға бағытталуы, демократиялық қоғамда қабылданған оның даралығының, моральдық-этикалық, әлеуметтік және құқықтық құндылықтарының қалыптасуы мен пайда болуы болып табылады. Поли мәдениетті қоғам жағдайында бұл норма толеранттылық негізінде оның мүшелерінің қатынас пен өзара әрекетке талаптардың жоғарылауын ұсынады. БҰҰ Декларациясында (1995 ж.) толеранттылық, біздің әлеміміздің көптүрлі мәдениетін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну, біздің адамдық даралығымыздың пайда болу тәсілі мен өзіндік көріну формасы, оған білім, ашықтық, қатынас пен ойлау ашықтығы, ұят пен сенім арқылы анықталады [3]. Педагогикалық интерпретацияда толеранттылықтың мәні – қаншалықты басқалардың мінез-құлқы, сенім, құндылық үлгісіне төзімділік немесе либералды қабылдау болса, соншалықты басқа мәдениетте жағымды педагогикалық тәжірибені зерттеу, іздеу болатын педагогикалық категория ретінде қарастыру керек. Толеранттылықты бұлай түсіну ЖОО-ның білім беру мазмұнына басқа мәдениет, басқа құндылықты көрсететін арнайы курстарды қосумен байланыстырылады.

Толеранттылықты тәрбиелеу студент тұлғасының адамгершілігінің қалыптасуы, рухани және моральдық қасиеттерді қалыптастыру мәселелерімен тығыз байланысты. Заманауи білім беру кеңістігінде ізгілендіру ғылыми бағыт ретінде және білім беру парадигмасы ретінде де басымды-лық көрсетеді. Білім беру гуманизациясы оқыту үрдісінің тұлғаны дамытуға, оның базалық қа-жеттіліктерін қанағаттандыру арқылы онда өзіндік тәрбие мен өзіндік оқу механизмдерін қалып-тастыруға бағытталғандығын болжайды. Осыған орай, жоғарғы мектепте оқу-тәрбиелік үрдісті жетілдірудің бірден-бір маңызды тәсілдері ретінде оқу үрдісінде психологиялық жайлы тұлғаара-лық қарым-қатынасты болжайтын, олардың дара танымдық стратегиялары мен когнитивті стилі-не сай студенттердің шығармашылық қуатын жүзеге асыратын оның даралығы жасалады.

Адамның бар нышандарды дамыту негізінде өзінде әлеуметтік-маңызды тұлғалық белгілерді қалыптастыруға, өзінің мінез-құлқын өзіндік жүзеге асыруға ұмтылысы деп қабылдағанда тәр-биелік жұмыс нәтижелі болады. Тәрбие міндеті адамға өзінің бейімділігі мен қабілеттерінен шыға отырып өзінде тұлғалықты, даралықты қалыптастыруға көмектесуден тұрады. Дара тұғыр тәрбиелік жұмысты адамның ішкі қуатына бағыттайды, оның өзіндік тәрбиеге ұмтылуын ынта-ландырады, тәрбиені адамның өзіндік көрінуі мен тұлғалық өсу мүмкіндіктерін кеңейтетін қайта-ланбас адамдық даралық пен өзіндік бейнесін дамытуға бағыттайды, ал бұл әрбір адамның өзін-дік ерекшелігі бар және оларды қатынаста, біріккен іс-әрекетте ескеру керек деп нақтылайды. Біздің зерттеуімізде ЖОО-да толеранттылықты тәрбиелеу қарастырылады, ал студенттік ерекше әлеуметтік категория, жоғары білім берудің біріктірілген институттары ұйымдастырған адамдар-дың арнайы топтасуы ретінде ұсынылады. Студенттік – адам тұлғасының қалыптасуының, оның әртүрлі

қызығушылығының пайда болуының басты кезеңі. Аталған кезеңде болашақ маман ретінде адамның белсенді және қарқынды әлеуметтенуі жүреді. Оқытушыға ЖОО-ның білімділік-тәрбиелік үрдісінде іс-әрекет пен педагогикалық қатынасты ұйымдастыру мазмұнында, тәсілдерінде аталған дәлелді ескеру керек. Оқытушы өзін қоғамдық құндылықты тасушы, іс-әрекет субъектісі және жағымды тұлға ретінде сезініп студенттердің дүниетанымын қалыптастырады, олардың рефлексітерін дамытады. Осының ізімен, оқытушыға студенттермен оқу-тәрбиелік жұмыста өзінің пікірін, көзқарасын және өмірлік ұстанымын қорғау мүмкіндіктеріне жағдай туғызу, оқытудың диалогін күшейту қажет. Нақ осы жаста дамушы тұлғаның белсенділік, сана-лылық, құрмет, басқа мәнділікті қабылдау, өзін игеру сияқты толеранттылық компоненттерін мақсатты түрде тәрбиелеу керек.

«Толеранттылық» терминінің шығу тегін «тасу», «ұстау», «төзу» дегенді білдіретін латындық етістікпен байланыстырады [4]. Бастапқыда бұл сөздің тура мағынасын білдірді, және шынымен де бірнәрсені ұстау, ұстап тұру, қолында ұстау қажеттілігімен байланысты болды, ал адам бұған төзу, бұған күшін жұмсауға тиіс болды. Бұл сөздің ағылшындық қорытындысы төзімділік қата-рына «жіберу» түсінігін де білдірді. Шетелдік мағынада толеранттылық терминін талдау, оның көмегімен, тіпті олар түсінбеушілікті, қабылдамауды, қарсыласуды тудырса да басқа адамға немесе құбылысқа төзімділік білдіруін білдіретін, оның көмегімен шекара, шектеу сезімін білдіреді деп болжаймыз.

Философиялық ғылым саласында толеранттылық түсінігі ішкі және сыртқы еркіндікті білдіру, мәжбүрлеуді мойындамау, басқа адамдыққа, мәдениетке, өмір бейнесіне, дағдыларға төзімділікті білдіру; шынайы өмір сүретін шындық ретінде басқалардың көзқарасын қабылдау үшін қолданылады. Толеранттылықтың педагогикалық интерпретациясын қаншалықты басқа мәдениеттің жағымды педагогикалық тәжірибесінен зерттеу, іздеу болса, соншалықты басқалардың мінез-құлық, сенім, құндылықтық үлгісін либералды қабылдау немесе төзімділік болатын педагогика-лық категория, мән ретінде қарастыруы мүмкін. Өзара ұқсастық, қайталанбастық негізінде өзара әрекет ету өзара пайданың қайнар көзі болып табылады. Осыдан шыға отырып, басқа адамдар-дың құқығы мен ерекшеліктерін құрметтеу жекені жүзеге асыру қажеттілігі болып табылады.

Толеранттылық түсінігін басқалардың тең дәрежелігін тану немесе құрметтеу және басымдық немесе күштеуден бас тарту ретіндегі төзімділік түсінігіне қатыстырады. Төзімділік ашықтық және еркін ойлау ретінде пайда болады. Төзімділікті мұндай түсінік негізінде сезіну қоршаған әлем мен әлеуметтік орта көп қырлы болып табылады, яғни әлемге көзқарастар әртүрлі және бір бейнеге және біреудің пайдасына келе алмайды. Біз толеранттылықты ең алдымен, теңдікті құрметтеу және мойындау, басымдылық пен күштеуден бас тарту, адамдық мәдениеттің, мінез-құлық нормасының көп бейнелігін мойындау, осы бірегейліктің көп бейнелігінен немесе қандай да бір көзқарастың басымдық көрсетуінің барлығынан бас тартуды қарастырамыз.

Толеранттылықты бұл бейнеде түсіну басқаның құқығын мойындау, басқаны түсіну мен бірге сезінуге таласушы, өзімен тең дәрежеде қабылдау, басқа халық пен мәдениет өкілдерін олар қандай сондай бейнеде қабылдау және олармен келісім және құрмет негізінде өзара әрекеттесу екенін білдіреді. Толеранттылықты тәрбиелеудің жекелігі туралы да айтып кетуіміз керек. Кез-келген топ, тіпті олар идеялық байланыста немесе шынайы өзара қарым-қатынаста біріксе де, ол әртүрлі әлеуметтік статусын игерген, әртүрлі сенімдегі нақты адамдар тобынан тұрады.

Әртүрлі халық пен мәдениетке құрметті психологиялық құрылымдау, ең бірінші берілген фор-мадағы жеке мәдени білімге сүйенеді. Адамның өз мәдениетін жетік білмеуі, өзін тектей алмауының жетіспеушілігі өзінің қысымға ұшырауына, толық сезіне алмауына, қанағаттандыра алмау сезімдерін тудырады. Мәдени жетіспеушіліктің бұл кешені агрессияның пайда болуы үшін алғы-шарттар болуы мүмкін. Осыдан, толеранттылықты тәрбиелеудің бір бағыты ұлттық, жанұялық дәстүр негізінде мәдениетті тәрбиелеу болуы тиіс деп қорытындылаймыз.

Толеранттылықты зерттеу жоғары мектепте болашақ маманды тәрбиелеудің стратегиялық міндеттері контекстінде өзекті болып қалып отыр. Толеранттылықты зерттеу мен қалыптастыруда біз төмендегідей ережелерді жасадық: педагогикалық феномен ретінде толеранттылықтың өте күрделі құрылымы бар; толеранттылық жалпы мәдени ретінде, сондай-ақ кәсіби ортада тәрбие мақсаты ретінде білдірілуі мүмкін; тұлға толеранттылығы

жеткізу (ашықтық, жауласпау, салмақтылық, қоршағанадарға назар аудару, басқаның пікірін тыңдауға дайындық, төзімділік, «басқашылықты» қабылдау, шындықтың өте көптігін сезіну) формасында пайда болады; толеранттылықты тәрбие-леудің жетекші құралы қатысушылардың көп көзқарастарын қосатын және олардан бірін бірі, субъект-субъекттік қарым-қатынасты құптайтын қабілетті талап ететін өзара әрекеттің педагогикалық жағдайы болып табылады.

Толеранттылықты зерттеудегі педагогикалық ұстаным толеранттылық мінез-құлықтың құрылымы мен дағдысы арқылы толеранттылықты қарастыру және сипаттаумен аяқталады. Жекелік деңгейде толеранттылық жауапты тұлғаның мінез-құлық нормасы, ақкөңілділік болып табылады. Өзінің сенімдері және дағдылары арқылы бізден ерекшеленетін адамдардың қарым-қатынасындағы толеранттылық шындық қарапайым болмайтынын, оның көптігін және басқа да көзқарастардың бар екенін түсінуді талап етеді. Толеранттылық сананың өмір сүруінің нақ осы деңгейі қоғамның тұрақтылығына қажетті шарт болып табылады: бұл деңгейге жету білім беру және тәрбиелеу институттар қызметінің пәні болып табылады. Бұл мағынада толеранттылық ашық және демократиялық қоғамның базалық құндылығына қатысты болады. Өзінің жеке инновациясы мен өзгерісінде қоғамның ашықтығы осы уақытта оның басқа мәдени нормалар мен қағидаларға да ашықтығын білдіреді.

Сондықтан толеранттылық, сыни ойлау, тұлғаның еркіндігі және ашықтығы және ашық қоғам демократияның іргетасын қалайды және қоғамның дамуына, алға қарай жылжуына жағдай туғызады.

1. Президент ҚР Н.Ә. Назарбаевтың Тәуеліздіктің 20 жылдығына арнаған салтанатты жиналыста сөйлеген сөзі. 16 желтоқсан, 2011.

2. Ушинский К.Д. Материалы к 3-му тому «Педагогической антропологии». – Собр. соч. в 11 томах. Т. 10. – М., Л., 1948, 1951.

3. Декларация принципов толерантности // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М.: Изд-во МГУ, 2001.

4. Перепилицына М.А. Воспитание толерантности у будущих учителей // Воспитание толерантности: взаимодействие различий: Сб. науч. и метод. тр. / Под ред. Сергеева Н.К., Ботырко Н.М. и др. – Волгоград, 2004.

Резюме

В данной статье рассматриваются воспитание толерантности в ВУЗе, а студенчество представлено как особая социальная категория, специфическая общность людей, организованно объединенных институтом высшего образования.

Summary

This article deals with the problem of tolerance upbringing in high school and its pedagogical aspects. The students are presented as the special social category by higher education institute.

ҚАЗАҚТЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІ ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Б.Жанкушков – аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Мақал-мәтелдер ең белсенді және кең тараған ауызша поэтикалық-шығармашылық мұралардың бірі. Олар арқылы ғасырлар бойы ата-бабамыз өзінің әлеуметтік-тарихи тәжірибесін пысықтап жинаған. Олар – халықтың қолдан жасап алған заңы, тұрмыста кездескен әртүрлі жағдайларды түсіндіретін оқу құралы. Себебі, олар арқылы жеткізетін ой-түйінді, ойды бір ауыз сөзбен жеткізе аламыз. Сондықтан халқымыз «жүздің көркі – сақал, сөздің көркі – мақал» деп жоғары бағалайды. Әрине, мақал-мәтелдердің ауқымы жан-жақты зерттелген, көптеген мақалалар жазылған, салыстыра-салғастырыла отырып, ғылыми зерттеу жұмыстары қорғалған. Негізінде, мақал-мәтелдерді халқымыз педагогикалық бағытта қолдана білген, оның адам, жас ұрпақ, бала тәрбие-сінде алар орны ерекше.

Мақал-мәтелдерді халық өмір тәжірибесі мен қоғамның материалдық және рухани қажеттілігі негізінде қалыптастырған. Олар ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға таралып,

жеткізіліп тәрбиелік негізде адамдардың өмірлік ұстанымына, қағидасына айналды.

Мақал-мәтелдерге халықтың танымын арттыру көзі ретінде қарау үлкен қызығушылық тудырады. Орыс халқы мақал-мәтелдерді қанатты сөздерге («крылатые слова») жатқызса, итальяндық-тар «халық мектебі» деп атайды, ал шығыс халықтары «жіпке тізілген маржанға» теңейді.

Мақал-мәтелдер жайында М.Горький былай дейді: «Адамдардың еңбек процесінің нәтижесін-де пайда болды. Бұл көркем өнердің пайда болуына адамдардың еңбек тәжірибесін сөздік форма-да ұйымдастыруға ұмтылу себеп болған еді». Біз, мақал-мәтелдерді адам баласын еңбексүйгіш-тікке, имандылыққа, жақсылық жасауға, оқуға, ізеттілікке, әділдікке, өз елін сүюге баулитынын білеміз. Еңбек адамды мұратына жеткізудің баспалдағы секілді, «Еңбегі бардың – өнбегі бар», «Еңбексіз тапқан мал, есепсіз кетер», «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» деген сияқты мақалдар баланы еңбекқорлыққа жетелейді.

Сонымен бірге, В.Даль мақал-мәтелдерден халық ақылының жарқылын, жүректің үнін естіген, тұрмыс даналығының өмірлік күшін сезінген. Ол мақалдарды «халықтың тәжірибесінен туында-ған асқан даналық пен тазалықтың ережелер жиынтығы, халық ақылының қаймағы, халық тұр-мысының ақиқаты» деп атаған [1].

Мақал-мәтел, көбінесе, бүкіл адам баласына ортақ жайларды сөз қылады. Сондықтан бір халықтың мақалын екінші бір халық еш жатырқамайды. Мақал-мәтелдер түсінігінің анықтама-сында ұлттық ерекшелік мол. Башқұрттар: «Мақал айтсаң – жол көрсеткенің, мәтел айтсаң – жаныңды жұбатқаның» дейді. Ал қарақалпақ ағайындар «Ақылды адам мақалсыз сөйлемейді» десе, қырғыз халқы: «Дана әке ұлы мақалмен бай» деп мақал-мәтелдерге өз тұжырымын береді.

Ата-бабамыздың ұзақ тарихында жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірибесін жинақтап, өзіндік салт-сана мен дәстүр рәсімдерін туғызғаны хақ. Сол тұрақтаған ереже-қағидалар адамның іс-әреке-тінің қоғамдық ортада шектелген нормалары мен принциптерінің көріністері ретінде қалыптасты.

Қыр баласы ес білгеннен із кесіп, жол қарап, жұлдыз бағдарлап өсетіндіктен, көз қырағы, құлағы сақ, қияндағыны шалатын болды. Қайда жүрсе де ақынның мақал мен мәтелді, ертегі мен жұмбақты, терме мен шежірені жадына сақтап, халық даналығын өзіне рухани азық етті.

Кез келген ер азамат әрі жауынгер, әлі шаңырақ иесі болып тәрбиеленеді. Халықтың «Өнерді үйрен», «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Шебердің қолы – ортақ» тәрізді мақалдары сондай талап-тардан туған.

Халық даналығы жақсы мен жаманды салыстыра суреттеп, жақсының жақсылығын халыққа тигізер пайдасына қарай бағалайды. «Басыңа іс түссе, жақсы көмек етеді, жаман күліп өтеді», «Жақсыдан әкім қойсаң, елді түзетер, жаманнан әкім қойсаң, елді жүдетер» деген түйіндері соны көрсетеді.

Халық адамгершілік қасиеттің жоғары түрі ар-ұят, намыс, ождан сақтау деп біледі. «Жаным – арымның садағасы», «Өлімнен ұят күшті», «Ақылың болса, арыңды сақта, ар ұят керек әр уақыт-та», «Жігіттің құны – жүз жылқы» іспеттес мақал-мәтелдер соның айғағы.

Жөргегінен бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген халқымыз адамды аздырып тоздыратын: өті-рік, өсек, еріншек, мақтаншақ, бейбастық т.б. сияқты мінездерден сақтандырып келген. «Өтірік өрге баспас», «Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам», «Өзін-өзі мақтаған өліммен тең» деу арқылы өті-рік өсек айтудан, мақтаншақ болудан жас ұрпақты аулақ болуға шақырады.

«Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Көпті жамандаған көмусіз қалар», «Көппен көрген ұлы той», «Көпті сөкпе, кенді төкпе» т.б. мақал-мәтелдер адамгершілік билікті, ел тілегін ойлауды дәріптейді. Көпшіл болу – атадан балаға ғасырлар бойы өсиет етіп келе жатқан нұсқа. Ол – халықтың ұғымында азаматтың адамдық басты белгісі.

Халық даналығы ер азаматтың ерлігін, ел-жұртын ардақтаған адамгершілік қасиеттерін, елім деп еңіреген ердің өнегелі істерін арттағы ағайын-туысқа, аға-ініге, жастарға үлгі-өнеге етіп отырды. Сонымен бірге, «Ата тұяғын тай басар», «Ел намысын ер жоқтар» деп жас ұрпаққа әрі сеніп, әрі оның сондай болуын қалап, әрі сондай болуға үндеді.

«Ердің екі сөйлегені – өлгені», «Қоянды – қамыс өлтіреді, ерді – намыс өлтіреді», «Ел-жұрты бардың жұтамы жоқ», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Ақымақпен тойға барғанша, ақылдымен бірге тас тасы» деген сынды көптеген мақал-мәтелдерді баланың жас кезінен бастап үйретіп, дұрыс тәрбиеге баулысақ, әр баланың бойына мол рухани азық жинайтынымыз анық.

Ұлттық тәрбиемізде баланың адамгершілігі мен мәдениетін қалыптастыру тәрбиесін жүзеге асыру проблемасы – педагогиканың өзекті мәселелердің негізгісі. Ал, тәрбие дегеніміздің өзі, адамның жан дүниесін ізгілікке баулу болып табылады. Негізгі адамгершілік сапаларына – таза-лық, әділдік, ұқыптылық, жауапкершілік, ар, намыс, гуманизм, еңбексүйгіштік, үлкенді сыйлау сияқты қасиеттерді жатқызамыз. Халықта: «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген мақал балаға берілетін тәлім-тәрбиенің бастауы отбасынан басталатынын көрсетеді. Отбасынан алған баланың мәдениеті келешектегі қоғамдық орындарда анық байқалады. Ұлы Абайдың: «Балаға көбіне үш алуан мінез жұғады: біріншісі – ата-анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбы-сынан. Бала осы үшеуінің қайсысын жақсы көрсе, соған ұқсауға тырысады», – деуінде үлкен шындық бар.

Келешек ұрпақ қамын ойлаған ата-бабаларымыз арқашанда тәрбиеге ерекше көңіл бөлген. «Қыз өссе – елдің көркі», «Балаға байқап сөйлесең, ақылыңа көнер, байқамай сөйлесең көрсетер бір өнер», «Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді» деген де біздің бабаларымыз. Осы сөздің тамырына үңілсек, қазақы тәрбиенің от басы ошақ қасынан бастау ала-тынын тағы да ұлттық көркем сөздеріміз дәлелдейді [2].

Жеткізер ойымен көркем, қысқа да нұсқа, нақты қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым Ш.Уәлиханов болды. Ш.Уәлиханов пен Березин архивтерінде 19 ғасырдың 50-ші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден астам мақал-мәтелдер қоры сақталғаны тарихта мәлім.

Осы мақал-мәтелдердің ішкі құрылысына сараптама жасар болсақ, оларда мағыналық параллелизм, қарама-қарсы қою тән, яғни, мақалдың бірінші бөлігіндегі ой екінші бөліктегі оймен қарама-қарсы қойылу арқылы күшейтіледі. Әр түрлі заттарды, құбылыстар мен түсініктерді жалпылама салыстыру кезінде араласа параллельдеу орын алады. Мақал-мәтелдер адамды сөздің өзе-гіне, мағынасына көңіл аудартады. Айтылған әр мақал арқылы адамға терең ой тастайды, түзу-лікке, адалдыққа, еңбекқорлыққа жетелесе, арамдықтан, азғырушылықтан, жалқаулықтан, мау-бастықтан, еріншектіктен арылуға жол сілтейді. Бір сөзбен айтқанда, халық даналығы, көркем сөздеріміз – мақал-мәтелдер адамды тәрбиелеу қызметін осындай жолдармен орындайды.

Мақал-мәтелдердің екі бөлімді болып келетінін жоғарыда атап көрсеткеніміздей (алдыңғы-сында шарт және жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды түйінді пікір айтылады) «Білгенін бір тоғыз, білмегенің мың тоғыз» т.б. мәтелдері пікір топшылауы мақалдағыдай тікелей кесіліп айтыл-майды, образды түрде жанамалай айтылған түрде беріледі [3]. Мақал-мәтелдер – құрылы-сы жағынан әрі ықшам, әрі көркем, мағынасы жағынан терең ойлы, кең мазмұнды сөз өрнегі, халық тапқырлығымен айтқанда «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні».

Қазақ тілінде кейбір мақал-мәтелдер тура мағынада ұсынылса, кейбір мақал-мәтелдер астарлы мағынада ұсынылады. Мысалы: «Ағасы бардың – жағасы бар, інісі бардың – тыныс бар», «Қайтып келген қыз жаман, қайта шапқан жау жаман». Халықтың мақал-мәтелдерді жасау өнері мен шебер-лігін «ағаштан түйін түйген» шеберлікпен тең десе болады. Орны табылып қолданылған әрбір мақал-мәтел айтылатын ойды мазмұн жағынан қисындыра, түр жағынан көріктендіре алады [4].

«Қошқар болар қозының маңдай алды дөң келер, азамат болар баланың етек-жеңі кең келер» деген аталық сөздер тегіннен-тегін айтылмаса керек. Ата-бабамыз ұрпақ тәрбиесіне аса зор мән береді. Өйткені ұрпақ – болашақ. Оны әбден түсінген халық: «Балаңды беске дейін патшадай күт, он беске дейін қосшыңдай жұмса, он бестен кейін құрбыңдай сыйла» деп бүкіл тәрбиелік тағлым-ды үш-ақ сөзге сыйдырады. «Патшадай күт» дегені – қамқоршы бол, өсір, мәпеле, жас шыбықтай баулы дегені, «қосшыңдай жұмса» дегені – жәрдемшің ет, жұмысқа сал, буынын бекіт, еріншек-тіктен аулақ ет дегені, ал «құрбыңдай сыйла» дегені – балаңа ес кірді, ақыл иесі болды, енді оның отау құру жағын, оның да түбі өзіндей ұрпақ қамқоршысы болатынын естен шығарма дегені. Ал, осы ұлағатты сөзде ұрыс, ренжіт, қорқыт, еңсесін түсір деген бірде-бір сөз айтылмайды. Қазақ-тың ұрпақ өсіру пәлсапасы, міне, осындай даналық қарапайымдылыққа құрылған.

Қазақ Алладан бала сұрайды, бала сұраса дана сұрайды, «Бала берсең, дана бер, баланың жақ-сысын, адалын бер» деген мәтел осыдан қалса керек. Дана бала әкесінің атын, халқының салтын, Отанының даңқын асырады. Жаман бала әке атына кір келтіреді, Отанын қорғай алмай сағынды сындырады, «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді», дегендей,

намысынды келтіреді. Міне, осының бәрінен тәлім алған қазақ атамыз бала дегенді екіге бөлген: бірі – әкесінің баласы, екіншісі – ел баласы. Әкесінің баласы түтін түтеткенмен ауыл арасынан, елдің қарасынан ұзамай жүреді. Қазақтың: «Әкеңнің баласы болма, елдің баласы бол» деп бата беруі де көп дүниені аңғартады [5].

Сонымен мақал-мәтелдер қай тілде болмасын келешек ұрпаққа берер тәлімі, тәрбиелік мәні зор, олар халықтың лингвистикалық шеберлігі, халық даналығы болып есептелінеді.

Қазіргі таңда оқыту үрдістерінде сол елдің мәдениетін, ой-танымын, әдет-ғұрпын тануда, сөз-дік қорды нығайтуда мақал-мәтелдер қолданылады. Себебі, жоғарыда атап өткеніміздегідей қай тілде болмасын олардың тәлімдік, тәрбиелік тағлымы үлкен, сонымен бірге, сол ұлтқа, халыққа тән ұлттық қасиетін, мәдениетін, сипатын ашады.

1. Әуезова Г.Т. Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің салыстырмалы анализі. // Қазақ бас сәулет-құрылыс академиясының хабаршысы, – Алматы, №1-2 (31), 2009. – 189-191 бб.

2. Алдамбергенова Г.Т. Мақал-мәтелдер – қазақ халық педагогикасының мұрасы // ҚазҰУ хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы, – Алматы, №22, 2007. – 67-71 бб.

3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Педагогика және психология. – Алматы: «Мектеп», 2002.

4. Төлеубекова Р.К. Адамгершілік тәрбиенің негіздері. – Алматы, 1991.

5. Жүсіпова Р.Б. Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғ.к....авторефераты, – Алматы, 2004. – 3 б.

Резюме

Поговорки и пословицы – самые широко распространенные народные творчества. В них казахский народ на протяжении многих веков обобщал свой социально-исторический, культурный опыт. Он отобрал в своей многовековой истории все ценное в педагогическом отношении в воспитании ребенка, человека многих поколений.

Summary

Proverbs and sayings are one of the most prevalent of nation folklore. From generation to generation people have picked out the most important pedagogical attitude of upbringing of child, man.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ПРАГМАТИКАЛЫҚ КӘСІБИ БАҒДАРЛЫ МІНДЕТТЕРДІ ТИІМДІ ШЕШУ

З.Н. Утегулова – оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтеріне айналды. Себебі дүние жүзінде білімнің әлеуметтік рөлі артты. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығару, ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыру-ға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», деп көрсетілген. Заманауи білім беру үрдісі ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, студенттің іскерлі-гін, қатысымдық күзінеттілігін дамыту міндеттерімен ұштасып жатыр. Қазіргі заман талабына сай шетел тілін меңгертуде озық технологияларды, ұтымды әдіс-тәсілдерді пайдалану, білім беру саласында жүйелі жұмыстар атқару – еліміздегі ең маңызды, әрі кезек күттірмейтін ауқымды мәселелердің бірі болып отыр.

Студенттерді шетел тілінде кәсіби сөйлеуге үйретуде тиімді әдістердің бірі – кейс әдісі. Кейс әдісі латын тілінде шиеленіскен немесе ерекше жағдай дегенді білдіреді. Бұл әдісте оқу материала-лы тіл үйренушілерге проблемалық жағдаяттар арқылы ұсынылады, студент шетел тілінде кәсіби сөйлеуге шешім қабылдау барысында белсенді зерттеу және шығармашылық әрекет арқылы үйренеді. Сонымен, **Кейс әдісі** – бұл шын өмірдегі кездесетін жағдаятты талдауды қажет ететін, тек белгілі бір мәселені ғана шешіп қоймай, сипаттау барысында осы мәселені шешуге қажетті білім кешенін қайта еске түсіруге, пайдалануға мүмкіндік беретін

әдіс. Тағы бір ерекшелік – бұл әдісте алынған жағдай бір шешімді емес бірнеше шешімді болуы мүмкін.

Кейс-әдісін интерактивті оқыту әдісі ретінде падалану студенттер тарапынан жағымды әсер етуімен ерекшеленеді, оның себебі оқыту барысында теория жүзінде алынған білімді іс жүзіне пайдалануға мүмкіндік беретін ойын ретінде қабылдануына байланысты. Сонымен бірге жағдаят-ты талдау студенттерге кәсіби қызығушылықты арттыруға, оқуға деген қызығушылығының қалыптасуына көмектеседі.

Келесі маңызды сұрақ – кейстерді құру. Кейстерді құрудың негізгі сатылары мынадай:

- мақсаттарды анықтау;
- әр түрлі жағдайларға өлшемдерді тағайындау;
- қажетті ақпарат көздерін белгілеу;
- кейстегі алғашқы материалдарды жинау, сараптама жасау;
- оны қолдану бойынша қажетті материалдар дайындау.

Ал оқу үрдісіндегі кейстермен жұмыс жасау технологиясы келесі кезеңдерден тұрады:

1. Дайындық кезең (аудиториядан тыс)

Оқытушы:

- кейс дайындайды;
- кейс материалдарын студенттерге үйге оқуға таратып береді;
- негізгі және қосымша әдебиеттерді пайдалану бойынша нұсқаулар береді;
- қажет кеңестер береді.

Студенттер:

- кейс материалын зерттейді;
- ұсынылған әдебиеттермен жұмыс істейді;
- қойылған сұрақтарға жауап дайындайды.

2. Негізгі кезең (аудиториялық)

Бірінші:

- оқытушы студенттерді сабақ барысымен таныстырып шығады;
- студенттер кіші топтарға бөлінеді және – оқылған материалды өзара талдайды, пайда болған сұрақтарға жауап береді;
- тақырыпты талдауда пайда болған қиын сұрақтарды оқытушы мен студенттер бірге талдайды;

Екінші:

- оқытушы кейстен жағдаяттық тапсырмаларды таратады;
- студенттер тапсырмаларды кіші топтарда талқылайды;
- талқылау нәтижелері барлық топпен талқыланады.

3. Қорытынды кезең

- Оқытушы топтың кейспен жұмысын қорытындылайды, студенттерге талқылауға қатысуы-на және тақырып бойынша дайындығын тексеру нәтижесі бойынша бағалайды.
- Өзіндік талдау: оқытушы әр студенттен бүгінгі тақырып бойынша «Материал бойынша ең маңыздысы... ..» не болғандығын сұрайды.

Осылайша оқыту нәтижесінде кейс әдісі арқылы студенттің бойында келесі дағдыларды дамытуға болады:

Аналитикалық дағдылар – студентке аналитикалық қажетті және қажетсіз ақпаратты ажыратуға, жіктеуге, талдауға, баяндап беруге;

Тәжірибелік дағдылар – білімді іс жүзінде пайдалануға;

Творчестволық дағдылар – жағдайды шешуге, шығармашылық тұрғыдан қарауға;

Қатысымдық дағдылар – пікірталас жүргізуге, өз ойын жеткізуге және өз көзқарасын қорғауға және дәлелдеуге, топта бірлесіп жұмыс істеуге, қысқа, негізді есеп жасауға;

Әлеуметтік дағдылар – басқалардың іс-әрекетін бағалауға, бірін-бірі тыңдап үйренуге, пікірталасқа белсенді қатысуға немесе қайшы келетін ойды негіздеуге;

Өзін-өзі басқару – пікірталас кезінде өз ойын және басқалардың ойына талдау жүргізуге, пай-да болған этикалық және әлеуметтік мәселелерге көңіл бөліп, өзін дұрыс ұйымдастыруға мүмкін-дік береді.

Кейс әдісін қолдану тек оқытумен ғана шектелмейді, бұл әдіс зерттеу әдісі ретінде де белсенді қолданылады. Сонымен қатар білім және ізденіс мазмұнын біріктіру арқылы студенттің кәсіби құзіреттілігін көтеруге болатындығы белгілі. Бұл әдістің тиімділігі – ол

басқа оқу әдістерімен оңай байланыса алады.

Қорыта айтқанда, бұл әдістің көмегімен студенттер өз беттерінше теорияны меңгере отырып, практикалық дағдыларға да үйренеді, сонымен қатар өз ойын жүзеге асыру мүмкіндігіне де ие болады. Студенттер жағдаятқа талдау жасау арқылы болашақ маман ретінде қалыптасып, сабақ-ты қызығып оқуға тырысады.

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы /баптары бойынша түсіндірмелерімен/ және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. – Астана, 2000.

2. Абдиева Ш.Д. Кейс әдісі арқылы студенттердің қазақша сөйлеу белсенділігін арттыру.

3. Нұралиева Ұ.Ә., Қуандықов Е.Ө. Кейс әдісін интерактивті оқыту әдісі ретінде пайдалану арқылы оқу үрдісінде жетілдіру. Оқу-әдістемелік конференция материалдары // ҚазҰМУ ХАБАРШЫСЫ, – Алматы, 2011.

4. <http://www.casemethod.ru/>.

Резюме

В этой статье рассматриваются эффективное решение прагмо-профессиональных задач в обучении ино-странным языкам с использованием кейс-стади.

Summary

This article deals with effective ways of solving pragmo-professional tasks in teaching foreign languages using the case-study.

ІЗГІЛІКТІ ЖӘНЕ НАҚТЫ ТЕРМИННІҢ ӨЗАРА ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

А.Хасенова

«Терминологиялық тасқын» жағдайында терминологияны ретке келтіру қажеттілігі туындайды, және бұл жағдайда алғашқы кезекке нормативтік аспекті тұрады. Дегенмен де терминологиядағы нормативтілік критеріі аса қарама-қайшы болып келеді. Бір жағынан термин және терминология нормативтілікке баға берудің критерийлерінде лингвистикалық өз бетіншелікке ие болады, алай-да екінші жағынан терминологияда норма жалпы әдеби тілдің нормаларына қайшы келмеуі тиіс.

Бұл мәселенің бұрыннан бері келе жатқан дәстүрі бар. Орыстың терминологиялық мектебінің негізін қалаушы Д.С.Лотте терминге келесі нормативтік талаптарды қоятын: жүйелілік, контекст-гіден тәуелсіз болуы, қысқа болу, абсолюттік немесе салыстырмалы бір мағыналылық, қарапа-йымдылығы мен түсініктілігі, енгізілу дәрежесі [1, 54 б].

1. Нормативтік аспектіде терминнің контекстілік жылжымалдығы термин емес сөзге қараған-да мүмкін болмайды. Терминге қойылатын логикалық талап – бір терминдік жүйенің немесе тер-минологиялық өрістің (терминологиялық өріс түсінігін А.А. Реформаторский енгізген болатын [2]) шек-терінде оның мағынасының тұрақты болуы. Өріс дегеніміз – бұл терминнің ол соның ішінде өзіне тән барлық қасиеттерге ие болатын өмір сүру саласы. А.А. Реформаторскийдің пікі-рінше, терминге бір мағыналылық тән, себебі ол белгілі бір терминдік жүйеде өмір сүреді және, соған сәйкес контекстіні қажет етпейді. Алайда термин – сөз сол тілдің түрлі терминологиялары-на өзге түрдегі семантикалық мағынамен кіруі мүмкін, оны кейбір авторлар (атап айтқанда А.А. Реформаторский) салааралық омонимия ретінде қарастырады. А.И. Моисеевтың ізінше біз бұл құбылыс терминнің полисемиясына жатады деген пікірдеміз: «Көбінесе терминнің кең тарал-ғандығы терминді ерек-ше қолданулардың жиынтығынан құралады, ал тар салада қолданылу ерекшілігі одан жоғала қой-майды» [3, 124 б.].

Сонымен, терминнің бір мағыналылығының нормативтік талабына қарамастан ол белгілеуші фактор болып табылмайды.

2. Келесі бір талап – терминнің дәлдігі. Тіркелген мағына талабында (бір белгіге бір түсінік сәйкес келеді) білімнің сол саласының дамуының нақты бір кезеңіндегі белгілі терминдік жүйе-нің шектерінде терминнің шектелген, нақты тіркелген мазмұны болуы тиіс деген ереже берілген. Әдетте дәлдігі дефиниция көмегімен белгіленеді, соңғысы белгіленетін

түсініктің барлық қажетті және жеткілікті қасиеттеріне ие болады және өздері бойынша бір түсінікті екіншісінен айыруға болатын қасиеттерді көрсетеді, себебі «тілдік бірліктің, атап айтқанда, терминнің ішкі түрі оны құраушы морфемалардың этимологиясына да, лексикалық мағынасына да, мотивтелуіне де, солардың қосынды мағынасына да байланысты болмайды. Термин – сөздің ішкі түрі күрделі және көп қырлы категория болып келеді және, соған сәйкес ол сыйымды дефинициямен қамтылуы тиіс» [4, 17 б.].

Дефиницияның болуы термин нормативтілігінің елеулі белгісі болып табылады, алайда терминде нақты дефиницияның болмауы – қалыптасып келе жатқан терминдік жүйенің жеткілікті мөлшерде таралған құбылысы. Соған сәйкес, қатаң түрдегі дефиницияның болуы – ол да терминнің қажетті, маңызды критеріі, алайда ол белгілеуші болып табылмайды.

3. Терминологиялық нормаға сәйкес терминнің синонимдері болмауы тиіс, себебі синоним-терминдердің табиғаты өзге болып келеді және олар әдеби тілде орындалатын қызметтерден өзге қызметтерді орындайды. Сөйтсе де терминологияда синонимия бар. Бұл құбылыс «дублеттік» (бір заттың екінші данасы) деп аталады, себебі онда эмоциялық-экспрессивтік, стилистикалық немесе ерекше оппозициялар болмайды. Дублет-терминдердің қолданылуы сөйлеудің мазмұнына әсер етпейді, тікелей мотивацияға ие болмайды және нормативтілік тұрғысынан алғанда терминдік жүйе үшін қажетсіз және зиянды құбылыс болып табылады. Синонимия терминология үшін жағымсыз фактор болып табылмайды деген пікірдеміз. Синонимия ғылыми сөзді әртүрлі етеді, қайталануларды болдырмайды, стилистикалық кемшіліктерді жояды. Дұрыс түсінбеудің алдын алу үшін мәтінде қолданылып отырған терминдерді синонимдер ретінде түсіну қажет екендігін қосымша айтып кеткен жеткілікті болады.

Синонимия (дублеттілік) әсіресе өзінде аса дәл, семантикалық тұрғыдан анық болып келетін термин әлі іріктеліп алынбаған қалыптасып келе жатқан жүйеге тән болып келеді (мысалы: *суб-сидия* және *дотация*, *ажиро* және *спред*). Осылайша, терминологиялық синонимияны жоққа шығаратын нормативтік талапқа қарамастан, аталмыш құбылыс ғылыми тілде кеңінен ұсынылған. Жекелеген сөздіктер, мысалы, Қазіргі кездегі кәсіпкерлік терминдерінің сөздігі өзінің қосым-шаларында синонимдік терминдерді келтіреді [5, 269 б.].

4. Термин қысқа болуы тиіс. Жиі жағдайларда аталмыш талап дәлдік талабымен қарама-қайшы келіп жатады, бұл бұрынғыдан да күрделі терминдердің пайда болуына немесе терминнің қысқаша нұсқаларының, б.а. терминделетін түсініктің қайталама белгілерінің, аббревиатуралардың пайда болуына әкеп соқтырады.

5. Нормативтілігінің қосымша критеріі болып терминнің құлаққа жағымды естілуі табылады: айтылуға ыңғайлы болуы және жағымсыз ассоциациялардың болмауы, мысалы, *офферта* (*афе-ра*). Ізгілікті термин арнайы қолдану саласынан тыс жағдайдың өзінде жағымсыз ассоциацияларды тудырмауы тиіс. Алайда егер құлаққа жағымсыз болып естілетін термин енгізіліп қойған бол-са, оны алмастыру қиын болады.

Белгілі болғандай, «ізгілікті терминге» қойылатын барлық нормативтік талаптарды тәжірибе-де орындау қиынға түседі, сондықтан міндетті критерийлер ретінде оның бір мағыналығы, қысқа болуы және орыс тілінің нормалары мен ережелеріне сәйкес келуі алға тартылады. Алайда осы міндетті критерийлердің өзі де терминдік жүйелерді талдаудан өткізген кезде тым сирек кездесе-ді: «Нақты терминдер көп мағыналы, жүйелі емес болып шығады» [3, 127 б.]. Тәжірибеден көруге болатындай, термин табиғи тілдік жүйеде дамып, соның заңдарын қабылдайды, «лексикалық жүйенің серпініне енгізілген, синонимдерге толады, полисемияны дамытады» [6, 11 б.].

Ізгілікті және нақты терминнің өзара қарама-қайшылықтары тілдік процестердің нормативтік аспектіге қарсы тұруының салдарынан орын алады. Тілдік потенциал, тілдік қабілет оның норма-сына, стандартына қарағанда әлдеқайда күшті және кең болып келеді. Тілдік қабілет (тіпті жүзеге асырылмаған, кодталмаған) – үздіксіз, үдемелі өздігінен дамудың өрісі болып табылады.

В.В. Виноградовтың пікірінше, терминнің ерекшелігі сол – термин «логикалық белгілеудің құралы болып табылады» [7, 16 б.] және, соның салдары ретінде стилистикалық тұрғыдан бейтарап болып, қосымша коннотацияларға ие болмауы тиіс. Алайда бұл сауалға қатысты тіл білімінде бір жақты жауап жоқ. Лингвистердің бірі терминнің салыстырмалы түрдегі экспрессивтілігін мойындаса (Л.Л. Кутина), енді бірі мойындамайды (А.С. Герд).

Басқа тілден кірген терминнің экспрессивтілігіне келетін болсақ, бұл жерде терминделетін

түсініктің кітаптығы, ғылымилығы маңызды критерий болып табылады. Басқа тілден енген сөздің әдетте, қосымша коннотациялары болмайды, себебі аталмыш термин мотивтелмеген, семан-тикасы бойынша анық болып келмейді және оның экспрессивтілігі қабылдаған тілдің тасымал-даушылары үшін жасырылған болып келеді. Зерттеуге арнап материалды іріктеу кезінде маңыз-ды критерий болып келесі сауал табылады: терминдерге кәсіптілікті, әдетте, стилистикалық тұр-ғыдан таңбаланған, экспрессивтік сөздерді жатқызуға бола ма.

Кәсіптілік көбінесе номен (номенклатуралық немесе көрнекті түсініктер) болып табылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше: термин – тек бастапқы түсінік, ал көріністер – бұл терминдер емес, номендер (Реформаторский А.А.). Біздің болжауымыз бойынша мұндай айыру тиімсіз болып табылады. Номендер мен терминдердің арасында анық айырмашылық жоқ, алайда номен-дерде заттық жағы аса анығырақ түрде көрсетілген (Моисеев А.И.).

Лингвистердің бірі терминдер мен кәсіби лексиканы біріктірсе [8], енді біреулері – осы екі түсінікті бөледі [9]. А.В. Барандеевтың пікірінше: терминдерді кәсіби сөздермен араластыруға болмайды, себебі кәсіби сөздер алдыңғыларына қарағанда онша анық және экспрессивті емес және оларды метафорикалық ауыстыру нәтижесінде пайда болған терминдерден бөлу қажет. А.В. Барандеевтың пікірінше, кәсіби сөздер терминдердің стилистік синонимдері болып келеді, және, соған сәйкес терминтану үшін емес, стилистика үшін қызықтырарлық болып табылады.

Біздің пікірімізше, кәсіби сөздер термин, немесе термин құрылудың үлгісі бола алмайды. Бұл пікірге Н.Л. Константинова [10, 86 б.] қосылады. Оқулықтар мен ғылыми мақалалар бойынша серпінді аспектіде жүргізілген зерттеулер кәсіби, кодталмаған лексиканың кодталған терминта-нудан $\frac{1}{2}$ қатынасымен басым болып келетінін көрсетті (Константинованың бақылаулары бойын-ша) [10, 88 б.]. Энциклопедиялық және әмбебап сөздіктердің соңғы басылымдары өз қорына код-талмаған, кәсіби лексиканы енгізген. «Кәсіби сөздер номинативтік қызмет атқарады және, соған сәйкес оларды термин ретінде санауға болады» [11, 6 б.]. С.А. Массина да сондай-ақ арнайы лек-сикаға «түрлі кәсіби және әлеуметтік топтарда қолданумен байланысты лексиканы» жатқызумен кәсіби сөздер мен терминдерді ортақ стратификациялық кеңістікте қарастырады [12, 1 б.].

Сонымен, кәсіби сөздерді терминдердің қатарына егер олар қатаң түрдегі номинативтік қыз-метін атқаратын болса, арнайы сөздіктерде тіркелген болса жатқызуға болады. Кәсіби сөздердің терминдік жүйеге қабылданбау фактісі терминтануды кедейлетеді, ал «кәсіби сөздерді терминдік жүйеге енгізу арнайы және жалпы әдеби лексиканың өзара тығыз байланысы мен өзара әрекетте-суіне көз жеткізуге мүмкіндік береді, аталмыш өзара әрекеттесудің негізгі сәті болып сөздің маз-мұндық жағы табылады» [13, 123 б.].

Сонымен,

1. Терминология жалпы әдеби тілдің аранайы қолдынылымдағы қабаттарына ыдырайтын лек-сикасы болып табылады. Термин жалпы әдеби тілдің лексикалық жүйесінің толық құқылы мүше-сі ретінде жалпы қолданыстағы лексика бағынатын заңдарға бағынады.

2. Термин жалпы әдеби қолданыстағы сөздерге қарама-қайшы келмейді, лексикалық мағына-сының ерекше түріне ие болмайды. Терминнің ерекшелігі оның арнайы салада қызмет етуі. «Тер-мин – бұл ерекше сөз немесе сөз тіркесі емес, ол небәрі оларды қолдану» [14, 5 б.].

3. Термин дегеніміз – бұл сөз және оған тілдік қасиеттердің ешбірі бөтен болып табылмайды, бұл деген сөз: ол лексиканың барлық парадигматикалық, жүйелік қасиеттеріне ие болады, б.а. біз терминологиядағы синонимияны, полисемия, омонимия, антонимияны мойындаймыз.

4. Терминологиялық қолдану «жоғарғы және төменгі қабатқа» ие болуы мүмкін, б.а. ресми терминдер кәсіби сөздермен бірлескен түрде орын алады [12, 6 б.].

5. «Номендер мен терминдердің арасында анық түрдегі айырмашылық жоқ» [3, 131 б.].

6. Терминологияда нормативтік аспекті қажетті, алайда белгілеуші болып табылмайды, себебі нақты терминдер тәрізді, әдетте, өте оңды терминге қойылатын барлық қатаң талаптарға сәйкес келмейді.

1. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминология. – М., 1961.

2. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968.

3. Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии – М.: Наука, 1970.
4. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – Киев: Изд-во УМКВО, 1989. – 104 с.
5. Морковины В.В. и А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). – М., 1997. – 414 с.
6. Султанов А.Х. О природе научного термина. Проблемы философии языка. – М., 1996.
7. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001.
8. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М., 1972.
9. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Изд. 3-е. – М., 2001.
10. Константинова Н.Л. Иноязычные заимствования и система языка (на материале англоязычной лексики в финансово-экономической терминосистеме нем. яз.) // Филол. науки. 1999. №2. – С. 86-92.
11. Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина – АҚД, Н. Новгород, 2000.
12. Массина С.А. Профессиональные термины в подъязыках разных типов (к проблеме функциональной стратификации языков) Текст.: автореф. дис.. канд. филол. наук. 10.02.04. – Саратов, 1991. – 14 с.
13. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научно-терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии – М.: Наука, 1970.
14. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. МИИФЛИ. Т.5. – М., 1939. – 420 с.

Резюме

В статье рассмотрены основные характеристики присущие современному термину. В частности раскрыта специфика современного термина и его функционирование в языке. Автор поддерживает теории об обладании термином всеми прагматическими, системными свойствами лексики.

Summary

This article consider the main characteristics which peculiar to the modern termin. Especially developed the specific of the modern termins and it functioning in language. Author keep the theory about termin's possession of all pragmatically, systematically features of a lexica.

РЕФЕРАТЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ НА ЗАНЯТИЯХ В КАЧЕСТВЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЗАДАНИЯ

Л.А. Бугенова – к.филол.н., доцент, кафедра «Языки»,
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева

Задачи повышения качества подготовки специалистов обязывают искать новые формы обучения и совершенствовать существующие. Качество подготовки любого специалиста в современных условиях определяется не только уровнем его знаний, но и умением самостоятельно ставить и решать новые профессиональные и социальные задачи. В связи с этим возникает необходимость перевести процесс обучения с экстенсивной на интенсивную основу. Подъем на качественно новый уровень процесса формирования кадров технических специальностей должно быть направлено на развитие у студентов навыков самостоятельного творческого мышления. Необходимо добиться качественного скачка в подготовке специалиста, чтобы к моменту выпуска из ВУЗа сформировать его как творческую личность, владеющую способами самостоятельного пополнения знаний по избранной специальности и готовую к встрече с непредвиденными ситуациями в его профессиональной деятельности.

Основной задачей преподавателя в процессе обучения является развитие

познавательной активности. Именно активные формы обучения предполагают новый подход ко всем видам ауди-торных и внеаудиторных занятий. Наиболее актуальный аспект улучшения организационных форм обучения – активизация учебной деятельности студентов. В конечном итоге все формы обучения – традиционная, программирование и проблемные – направлены на развитие у студентов навыков самостоятельной работы. Именно самостоятельная работа способствует более углубленному и прочному усвоению знаний, прививает навыки работы с литературой, нормативными материалами и новейшими достижениями, используя электронные ресурсы.

Самостоятельная работа требует для разрешения не только воспроизведения известных знаний, а размышления, сравнения, поиска, приобретения новых знаний или применения полученных ранее. Самостоятельность в учебной работе способствует развитию заинтересованности студента в изучаемом материале, вырабатывает у него умение и потребность самостоятельно получать знания, что весьма важно для специалиста с высшим образованием. Процесс самостоятельной учебной работы формирует умения и привычку размышлять над содержанием осваиваемой отрасли знания и ее профессиональными задачами. Важность данной компетенции для работодателей обусловлена тем, что большинство современных предприятий заинтересованы в кадрах, способных принимать на себя ответственность и работать самостоятельно. Помимо высокого уровня квалификации, выпускник ВУЗа должен быть человеком самостоятельным, инициативным, должен уметь принимать решения, нести за них ответственность, мыслить нестандартно, быстро адаптироваться в динамично изменяющейся ситуации, быть конкурентоспособным специалистом.

Формы самостоятельной работы студентов в учебном процессе широки и разнообразны. Виды внеаудиторной самостоятельной работы: подготовка и написание рефератов, докладов и других письменных работ на заданные темы, выполнение домашних заданий разнообразного характера (решение задач; перевод и пересказ текстов; подбор и изучение литературных источников).

Самостоятельная работа включает воспроизводящие и творческие процессы в деятельности студента. В зависимости от этого различают три уровня самостоятельной деятельности студентов: репродуктивный (тренировочный), реконструктивный и творческий (поисковый). В данном случае, реферат выступает как репродуктивный вид деятельности, который может при правильной постановке целей и задач перейти на реконструктивный и творческий уровень. Указанный фактор качественно изменит методику овладения знаниями студентами, поднимет их уровень на уровень обладания навыками применения в профессиональной деятельности своих умений. Следует отметить, что такая организация деятельности студентов более эффективна, так как непосредственно каждый студент самостоятельно выполняет задание, составляет план, обобщает и систематизирует информацию, создает и заполняет таблицы, делает выводы и выступает с представленной работой. Данный вид самостоятельной работы может восполнить пробелы студента по пропущенным занятиям, так как некоторые темы имеют очень широкий спектр рассматриваемых проблем, то реферат, выполненный на изучение одного из аспектов рассматриваемой проблемы, поможет раскрыть тему более полно.

В свою очередь преподаватель должен подходить индивидуально к выполненному заданию по самостоятельной работе студента.

При этом должно быть:

- доброжелательное, строгое и справедливое отношение к студенту, как взрослому самостоятельному человеку;
- постоянная готовность оказать помощь в решении возникающих вопросов;
- стимулирование духа самостоятельности, стремление достижения цели через творческое отношение к анализу полученного результата проделанной работы.

Эффективность использования реферативной формы выполнения самостоятельной работы обеспечивает: дифференцированный подход к каждому студенту, сменяемость и

гибкость форм, включение студентов в процесс выбора, подготовку и реализацию, что в свою очередь способствует обогащению содержания занятий и знаний. Студент имеет возможность для выработки нестандартного мышления, для реализации принципа – не только знать, но и уметь.

В учебном процессе преподаватели зачастую используют написание реферата в качестве заполнения пробелов при изучении какого-либо материала. Однако при этом преподаватель не затрудняет себя вопросом обсуждения со студентом данного вопроса, объяснения видов рефератов, возможностей их выполнения. Чтобы развить положительное отношение студентов к написанию реферата для внеаудиторной самостоятельной работы, следует на каждом ее этапе разъяснять цели работы, контролировать понимание этих целей студентами, постепенно формируя у них умение самостоятельной постановки задачи, выбора цели и реализации ее.

Необходимо научить студентов написанию рефератов, чтобы иметь возможность с его помощью осмыслить и передать идеи, мысли, обобщения другим и совместно их обсудить. Используя репродуктивные виды реферативной работы, такие как реферат-конспект и реферат-резюме, можно сформировать умение устанавливать причинно-следственные связи, обобщать и приобщению к культуре научного письма. При этом преподаватель, используя устойчивую мотивацию, может приучить студента не просто скачивать данные из глобальной сети, а анализировать их с позиции нужное/ненужное, повтор информации или ее диаметрально противоположность. При освоении репродуктивного способа реферирования студентами, когда навыки переработки информации и ее обобщения достигнут необходимого уровня необходим переход к продуктивным видам реферирования: реферат-обзор (на основе нескольких источников) и реферат-доклад. Указанный переход от одного вида к другому способствует повышению научного взгляда на изучаемый предмет, привлечения студента к научно-исследовательской сфере деятельности, так как, используя навыки написания подобных видов рефератов, студент может без особых усилий перейти на написание курсовых работ, а далее осознанно подойти к написанию дипломной работы.

Формирование научного стиля мышления при применении подобной методики будет идти равномерно, плавно, вырабатывается свой стиль, а самое главное студент перестает копировать, начинает создавать новое самостоятельно, что крайне важно в современных конкурентных условиях.

Активность при выполнении и презентации рефератов студентам возможна только при наличии серьезной и устойчивой мотивации. Самый сильный мотивирующий фактор – подготовка к дальнейшей эффективной профессиональной деятельности. Рассмотрим внутренние факторы, способствующие активизации к подготовке реферата как вида самостоятельной работы:

1. Полезность выполняемой работы. Осознание студентом важности информации, которую он предоставляет
2. Участие студентов в творческой деятельности. Участие в научно-исследовательской, опытно-конструкторской или методической работе.
3. Использование мотивирующих факторов контроля знаний. Эти факторы при определенных условиях могут вызвать стремление к состязательности, что само по себе является сильным мотивационным фактором самосовершенствования студента.
4. Поощрение студентов за успешно выполненную работу и санкции за плохую работу. Например, за работу, сданную раньше срока, выполненную в соответствии с требованиями, осознанно защищенную, можно проставлять повышенную оценку, а в противном случае ее снижать.

Выполнение качественного реферата, как действительно самостоятельной работы сочетает в себе изучение, как учебного материала, так и дополнительной литературы с постановкой таких познавательных задач, которые требуют дополнительных усилий на их разрешение. При подборе данных прослеживается определенная направленность,

степень развитости и натренированности мышления, творческое воображение и главное, стремление каждого студента внести свой вклад в разрешение проблемы. При этом у студента формируется потребность в самореализации себя как субъекта творчества, что способствует формированию внутренних качеств, убеждений не в виде набора готовых ответов, а сделанных самостоятельно.

Таким образом, использование написания реферата в качестве самостоятельной работы студентов означает формирование принципиального подхода к проверке знаний и умений, которые строятся так, чтобы развивать умение учиться, формировать у студента способности к саморазвитию, творческому росту.

1. Рекомендации по организации самостоятельной работы студентов. / Режим доступа: <http://www.isuctni/umo/Orgprocl0.html>.
2. Вопросы повышения качества обучения в условиях оптимизации учебного процесса. – Режим доступа: <http://www.medline.ru/public/sudm/art15b.phtml>.
3. Орлов В.Н. “Активность и самостоятельность учащихся”, 1998.